

**UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET – NIKŠIĆ**

Mr Zoran Jovović

**DEMOKRATSKA TRANZICIJA U
JUŽNOJ I ISTOČNOJ EVROPI**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Nikšić, 2025.

**UNIVERSITY OF MONTENEGRO
FACULTY OF PHILOSOPHY – NIKŠIĆ**

Mr Zoran Jovović

**DEMOCRATIC TRANSITION IN SOUTH
AND EASTERN EUROPE**

DOCTORAL DISSERTATION

Nikšić, 2025.

PODACI O DOKTORANDU, MENTORU I ČLANOVIMA KOMISIJE

DOKTORAND:

Ime i prezime: Mr Zoran Jovović
Datum rođenja: 18. 12. 1986. godine
Magistar socioloških nauka – Univerzitet Crne Gore
Zvanje stečeno u februaru 2011. godine

MENTOR:

Prof. dr Čedomir Čupić – redovni profesor
Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

ČLANOVI KOMISIJE:

1. PROF DR ČEDOMIR ČUPIĆ
2. PROF DR SRĐAN ĐARMANOVIĆ
3. PROF DR ZORAN STOJILJKOVIĆ

DATUM ODBRANE:

Nikšić 22. 01., 2026 godina

Demokratska tranzicija u Južnoj i Istočnoj Evropi

Sažetak

Tranzicija, kao jedan od najčešće pominjanih sociološko-politikoloških pojmova današnjice, ne znači ništa drugo, nego prelaz iz jednog u drugo, željeno stanje, to jest kretanje od nedemokratskih političkih režima (autoritarnih, totalitarnih, posttotalitarnih i sultanističkih) prema demokratskom režimu. U prelaznom periodu, to jest tranziciji, formiraju se novi politički i ukupni društveni odnosi koji se šire i postaju nužni uslovi funkcionisanja novog političkog i, cjelokupnog, novog socijalnog sistema. Posmatrano s tog aspekta, u ovom radu se istražuje kompleksan proces demokratske tranzicije u društvima Južne i Istočne Evrope. U prvom dijelu rada razmotrićemo političke stranke, stranačke sisteme i političke režime u procesu demokratske tranzicije. Vidjećemo koje su to karakteristike političkih stranaka, stranačkih sistema i političkih režima, to jest autoritarnog, totalitarnog, post-totalitarnog, sultanističkog, pa i demokratskog režima. U drugom dijelu govorimo o fenomenu demokratske tranzicije. Usresređujemo se na: 1) definisanje demokratske tranzicije, kao jednog izuzetno popularnog sociološko-politikološkog pojma; 2) analizu aktera demokratske tranzicije; 3) sociološko-politikološko razmatranje demokratizacije (talasi demokratizacije) i liberalizacije; 4) sociološko-politikološku analizu društveno-političkih elita u procesu demokratske tranzicije; 5) razmatranje sociološko-politikoloških aspekta konsolidacije demokratije i 6) pokušaj da se da finalni odgovor šta se uopšte želi postići demokratskom tranzicijom. U trećem dijelu rada istražujemo demokratsku tranziciju u Južnoj Evropi, to jest u španskom, portugalskom i grčkom društvu. Kao što ćemo i vidjeti, riječ je o izuzetno uspješnom procesu, koji je zahvaljujući unutrašnjim društveno-političkim činocima brzo završen. To je bio direktan prelaz iz polu-periferije svjetskog sistema (autoritarni režim, diktatura) u centar svjetskog sistema (demokratija). U četvrtom dijelu rada usresređujemo se na demokratsku tranziciju u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, to jest u ruskom, poljskom, rumunskom, čehoslovačkom, mađarskom, bugarskom i

crnogorskom društvu. U petom, posljednjem dijelu rada, govorićemo o krizi demokratije na globalnom nivou. Pokušaćemo da navedemo argumente, koji idu u prilog našoj pretpostavci da je liberalna demokratija danas u jednoj ozbiljnoj krizi. U zaključku ovog rada, prezentiraćemo rezultate našeg istraživanja, to jest vidjećemo da li su naše hipoteze potvrđene ili oborene.

Ključne riječi: autoritarni režim; totalitarni režim; posttotalitarni režim; sultanizam; demokratija; tranzicija; demokratska konsolidacija; Španija; Portugalija; Grčka; Rusija; Poljska; Rumunija; Čehoslovačka; Mađarska; Bugarska; Crna Gora.

Naučna oblast: Sociologija.

Uža naučna oblast: Sociologija politike.

Democratic transition in South and Eastern Europe

Summary

Transition, as one of the most popular sociological and political concepts of today, means nothing but the transition from one state to another one, the desired state, that is, the movement from undemocratic political regimes (authoritarian, totalitarian, post totalitarian and sultan) to democratic regimes. During the transitional period, that is, the transition, new political and overall social relations are being formed, and they are spreading and becoming the necessary conditions for the functioning of the new political and, overall, the new social system. Observed from this aspect, this paper discusses a complex process of the democratic transition in the societies of South and East Europe. In the first part of the paper, we will consider political parties, the party system and political regimes in the process of the democratic transition. We will see what the characteristics of political parties are, the party systems and the political regimes, that is, authoritarian, totalitarian, post-totalitarian, sultan and democratic regimes. In the second part we are talking about the phenomenon of the democratic transition. We focus on: 1) defining a democratic transition, as an extremely popular sociological and political concept; 2) analysis of the actors of the democratic transition; 3) sociological and political analysis of democratization (waves of democratization) and liberalization; 4) sociological and political analysis of social-political elites in the process of the democratic transition; 5) consideration of the sociological and political aspects of the consolidation of democracy; and 6) the attempt to give a final answer to what is to be achieved at all in the democratic transition. In the third part of the paper, we are discussing the democratic transition in Southern Europe, that is, in Spanish, Portuguese and Greek society. As we will see, it was a very successful process, which, thanks to its internal social-political factors, was rapidly completed. It was a direct transition from the semi-periphery system of the world (authoritarian regime, dictatorship) into the center of the world system (democracy). In the fourth part of the paper, we focus on

the democratic transition in Eastern and Southeastern Europe, that is, in Russian, Polish, Romanian, Czechoslovak, Hungarian, Bulgarian and Montenegrin society. In the fifth, the last part of the paper, we will talk about the crisis of democracy on a global level. We will try to give arguments that support our assumption that liberal democracy is in a serious crisis today. In the conclusion of this paper, we will present the results of our research, that is, we will see if our hypotheses have been confirmed or overturned.

Keywords: authoritarian regime; totalitarian regime; post-totalitarian regime; sultan; democracy; transition; democratic consolidation; Spain; Portugal; Greece; Russia; Poland; Romania; Czechoslovakia; Hungary; Bulgaria; Montenegro.

Scientific area: Sociology.

Narrow scientific field: Sociology of politics.

SADRŽAJ

UVOD	12
GLAVA I	POLITIČKE STRANKE I POLITIČKI REŽIMI U PROCESU DEMOKRATSKE TRANZICIJE.....	19
	1. POLITIČKE STRANKE I STRANAČKI SISTEMI.....	20
	2. OBLICI POLITIČKOG REŽIMA: AUTORITARIZAM, TOTALITARIZAM, POSTTOTALITARIZAM, SULTANIZAM I DEMOKRATIJA.....	33
	2.1. AUTORITARNI REŽIM: OGRANIČENI PLURALIZAM.....	34
	2.2. TOTALITARIZAM: APSOLUTNA KONTROLA NAD POJEDINCEM I DRUŠTVOM U CJELINI...	37
	2.3. TRANZICIJA IZ TOTALITARIZMA U POSTTOTALITARIZAM.....	42
	2.4. TEŠKOĆE TRANZICIJE: SULTANIZAM I NJEGOVE KARAKTERISTIKE.....	44
	2.5. EPILOG TRANZICIJE: DEMOKRATIJA.....	47
GLAVA II	FENOMEN DEMOKRATSKE TRANZICIJE.....	58
	1. DEFINISANJE I OSNOVNI PROBLEMI.....	59
	2. AKTERI DEMOKRATSKE TRANZICIJE.....	78
	3. DEMOKRATIZACIJA I LIBERALIZACIJA.....	82
	3.1. TALASI DEMOKRATIZACIJE.....	82
	3.2. LIBERALIZACIJA.....	89
	4. DRUŠTVENO-POLITIČKE ELITE U PROCESU DEMOKRATSKE TRANZICIJE.....	91

	5. SOCIOLOŠKO-POLITIKOLOŠKI ASPEKTI KONSOLIDACIJE DEMOKRATIJE.....	96
	6. ŠTA SE ŽELI POSTIĆI DEMOKRATSKOM TRANZICIJOM?.....	102
GLAVA III	DEMOKRATSKA TRANZICIJA U DRUŠTVIMA JUŽNE EVROPE.....	104
	1. ODVIJANJE PROCESA DEMOKRATSKE TRANZICIJE U ŠPANSKOM DRUŠTVU.....	107
	2. DEMOKRATSKA TRANZICIJA U PORTUGALSKOM DRUŠTVU.....	118
	3. GRČKO DRUŠTVO: NAJKRAĆA DEMOKRATSKA TRANZICIJA U JUŽNOJ EVROPI.....	126
GLAVA IV	DEMOKRATSKA TRANZICIJA U DRUŠTVIMA ISTOČNE I JUGOISTOČNE EVROPE.....	138
	1. DIFERENCIRANI PROBLEMI DEMOKRATSKE TRANZICIJE:	
	SLUČAJ - RUSIJA (SSSR).....	140
	2. DEMOKRATSKA TRANZICIJA PUTEM SPORAZUMA:	
	SLUČAJ - POLJSKO DRUŠTVO.....	159
	3. OTEŽANA DEMOKRATSKA TRANZICIJA:	
	SLUČAJ - RUMUNSKO DRUŠTVO.....	174
	4. PLIŠANA REVOLUCIJA I PLIŠANI RAZVOD:	
	SLUČAJ - ČEHOSLOVAČKO DRUŠTVO.....	187
	5. REFORME IZNUTRA:	
	SLUČAJ - MAĐARSKO DRUŠTVO.....	198
	6. TRANZICIJA IZ RANOG POSTTOTALITARIZMA POD STROGOM KONTROLOM NEDEMOKRATSKOG REŽIMA: SLUČAJ - BUGARSKO DRUŠTVO.....	209
	7. ISKUSTVA DEMOKRATSKE TRANZICIJE I PROBLEMI ORGANIZACIJE DRŽAVE	218

8. IZ PRVE U DRUGU DEMOKRATSKU TRANZICIJU:	
SLUČAJ - CRNOGORSKO DRUŠTVO.....	221
8.1. ZAČECI POLITIČKOG PLURALIZMA - SOCIOLOŠKO-ISTORIJSKI ASPEKTI -	222
8.2. DUGA TRANZICIJA: PROBLEM DRŽAVNOSTI I “STVARANJE” DEMOKRATIJE	226
GLAVA V	KRIZA LIBERALNE DEMOKRATIJE: SVJETSKI SISTEM – CENTAR, POLUPERIFERIJA I
PERIFERIJA.....	248
ZAKLJUČAK	261
LITERATURA	272
TABELE	
TABELA 1. TIPOVI POLITIČKOG SUSTAVA.....	56
TABELA 2. ZNAČAJKE DEMOKRATSKIH, AUTORITARNIH I TOTALITARNIH SUSTAVA.....	57
TABELA 3. PROCESI I INSTITUCIJE DVIJE VELIKE TRANSFORMACIJE U 20. STOLJEĆU.....	70
TABELA 4. PUT DEMOKRATIZACIJE.....	84
TABELA 5. CIRKULACIJA POLITIČKIH ELITA.....	94
TABELA 6. INSTITUCIONALNI KARAKTER AUTORITARNIH REŽIMA U JUŽNOJ EVROPI I NJIHOVO SMJENJIVANJE.....	106
TABELA 7. INSTITUCIONALIZOVANJE DEMOKRATIJE U JUŽNOJ EVROPI.....	135
TABELA 8. OBLICI SMJENJIVANJA AUTOKRATSKIH REŽIMA U TREĆEM DEMOKRATIZACIJSKOM VALU U JUŽNOJ EUROPI, ISTOČNOJ EUROPI, LATINSKOJ AMERICI I ISTOČNOJ AZIJI	219

UVOD

Opredijeljenost za izradu doktorske disertacije na temu *Demokratska tranzicija u Južnoj i Istočnoj Evropi*, nastala je kao posljedica mog predhodnog rada na problematici iz oblasti „tranzitologije” i sociologije politike, a dijelom i kao rezultat saradnje sa mentorom, prof. dr Čedomirom Čupićem sa Fakulteta Političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

U ovom radu usresredili smo se na treći talas demokratizacije, koji je počeo 1974. godine 20. vijeka u Porugaliji, to jest u Lisabonu. Ovaj talas počeo je na malo specifičan način i to tako što se na jednoj radio stanici “pustila pesma ‘Grandola Vila Morena’. To je bio signal za vojne jedinice u i oko Lisabona da izvedu planove za coup d’etat koji su brižljivo organizovali mladi oficiri koji su vodili Pokret oružanih snaga (...) Udar je, uz neznatan otpor policije, izveden umešno i uspešno (...) Do jutra, narod je, pozdravljajući vojnike, preplavio ulice i stavljao crvene karanfile u cevi njihovih pušaka.” (Huntington, 2004: 11). Ovim državnim udarom okončana je diktatura Marsela Kaetana i istovremeno označen „početak svetskog pokreta ka demokratiji.” (Huntington, 2004: 11). Prelaz iz nedemokratskih političkih režima u demokratske političke režime postao je društveno-politički fenomen. Svakako, da to nije bio ni malo jednostavan proces i da je on kao takav podrazumijevao mnoga

odricanja, žrtve, zaoštrene društvene odnose, pa i što se na žalost desilo na prostoru bivše Jugoslavije, prolivenu krv.

Demokratska tranzicija u Južnoj Evropi, što ćemo i vidjeti u radu, odvijala se veoma brzo i uspješno je završena krajem 1970-ih i početkom 1980-ih godina 20. vijeka, dok je demokratska tranzicija u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, kako zbog podneblja i nedemokratskih političkih režima, koji su egzistirali u tim regionima, trajala dugo.

U ovom radu, usresređeni smo na analizu i istraživanje društveno-političkih faktora, koji omogućavaju ili eventualno i onemogućavaju da do uspješnog prelaza iz jednog nedemokratskog političkog režima u drugi, bolji politički režim i dođe. Taj bolji politički režim jeste demokratski režim.

Demokratija je društveno-politički fenomen. Ona je u „suprotnosti sa svim oblicima autokratskih režima.“ (Bobio, 1990: 14). Nju karakteriše mnoštvo pravila, koja jasno određuju koji su to pojedinci i koje su to skupine ovlašćene da donose demokratske odluke u društvu „i na osnovu kojih procedura. Svaka društvena grupa ima potrebu da donosi odluke obavezujuće za sve članove grupe u cilju obezbeđivanja vlastitog opstanka, bilo unutar bilo izvan grupe (...) Dakle, da bi neka odluka doneta od strane pojedinaca (...) mogla da bude prihvaćena kao kolektivna odluka, potrebno je da bude doneta na temelju pravila (...) koja utvrđuju koji su pojedinci ovlašćeni da donose odluke obavezujuće za sve članove grupe i na osnovu koje procedure.“ (Bobio, 1990: 14–15).

Ovaj rad, pored uvoda i zaključka, ima pet djelova.

U prvom dijelu razmotrićemo političke stranke, stranačke sisteme i političke režime u procesu demokratske tranzicije. Vidjećemo koje su to karakteristike političkih stranaka, stranačkih sistema i političkih režima, to jest autoritarnog, totalitarnog, posttotalitarnog, sultanističkog, pa i demokratskog režima.¹

U drugom dijelu govorimo o fenomenu demokratske tranzicije. Usresređujemo se na: 1) definisanje demokratske tranzicije, kao jednog izuzetno

¹ Dolazak na vlast nove („demokratske“) elite, koja je birana na prvim, slobodnim i fer izborima ne znači da je demokratska tranzicija **potpuno** završena (Linc & Stepan, 1998). Otuda i naš prvi dio rada glasi – Političke stranke i politički režimi (autoritarni, totalitarni, posttotalitarni, sultanistički i **demokratski**) u procesu demokratske tranzicije.

popularnog sociološko-politikološkog pojma; 2) analizu aktera demokratske tranzicije; 3) sociološko-politikološko razmatranje demokratizacije (talasi demokratizacije) i liberalizacije; 4) sociološko-politikološku analizu društveno-političkih elita u procesu demokratske tranzicije; 5) razmatranje sociološko-politikoloških aspekata konsolidacije demokratije i 6) pokušaj da se da finalni odgovor šta se uopšte želi postići demokratskom tranzicijom.

U trećem dijelu rada istražujemo demokratsku tranziciju u Južnoj Evropi, to jest u španskom, portugalskom i grčkom društvu. Kao što ćemo i vidjeti, riječ je o izuzetno uspješnom procesu, koji je zahvaljujući unutrašnjim društveno-političkim činiocima brzo završen. To je bio direktan prelaz iz polu-periferije svjetskog sistema (autoritarni režim, diktatura) u centar svjetskog sistema (demokratija).

U četvrtom dijelu rada usresređujemo se na demokratsku tranziciju u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, to jest u ruskom, poljskom, rumunskom, čehoslovačkom, mađarskom, bugarskom i crnogorskom društvu.

U petom, posljednjem dijelu rada, govorićemo o krizi demokratije na globalnom nivou. Pokušaćemo da navedemo argumente, koji idu u prilog našoj pretpostavci da je liberalna demokratija danas u jednoj ozbiljnoj krizi.

U zaključku ovog rada, prezentiraćemo rezultate našeg istraživanja, to jest vidjećemo da li su naše hipoteze potvrđene ili oborene.

Ovaj rad se u metodološkom pogledu temelji na sociološko-politikološkim detaljnim analizama i istraživanjima eminentnih autora iz sfere „tranzitologije“, demokratije i sociologije politike. Predmet istraživanja jeste razumijevanje, tumačenje i objašnjenje odvijanja procesa tranzicije, to jest prelaza iz jednog nedemokratskog političkog režima u drugi, bolji demokratski režim. Nadalje, to implicira i istraživanje svih faktora, koji omogućavaju ili onemogućavaju da do okončanja tog procesa i dođe. Sve ovo zahtijeva istraživanje karakteristika nedemokratskih političkih režima (autoritarnih, totalitarnih, posttotalitarnih i sultanističkih) i istraživanje položaja i uloge pojedinaca (lidera) i društvenih grupa (elita) u samom tranzicijskom društvu, kao i položaja i uloge istih u novom demokratskom društvu. I ne samo njih, već i „novih“ političkih lidera i političkih

elita u istom tom društvu i djelovanje i jednih i drugih u pravcu demokratskog učvršćivanja.

U skladu sa predmetom istraživanja, definisali smo i istraživačka pitanja, a ona glase:

- 1) Da li je demokratska tranzicija, kao jedan izuzetno kompleksan proces, u društvima Južne, Jugoistočne i Istočne Evrope potpuno završena i ako jeste koji društveno-politički faktori su to omogućili?
- 2) Da li priroda nedemokratskog političkog režima i jako vođstvo determinišu kakav će biti proces demokratske tranzicije?
- 3) Da li se jako vođstvo izjednačava sa diktatorskom vladavinom?
- 4) Da li je promjena političkih režima u poljskom, mađarskom i čehoslovačkom društvu bila praćena društveno-politićkim nemirima velikih razmjera, u smislu da je bilo ųrtava?
- 5) Koji politićki činioi i društveno-politićki procesi dovode do demokratske tranzicije putem sporazuma?
- 6) Ko je onemogućavao otpoćinjanje procesa demokratizacije u Istoćnoj Evropi?
- 7) Kako su nedemokratske komunistićke partije, koje su se djelimićno preobrazile, a koje su uspjele pobijediti na prvim višestranaćkim izborima uticale na dalji tok demokratske tranzicije?
- 8) Da li se iskustvo demokratske tranzicije u društvima Južne Evrope i iskustvo demokratske tranzicije u društvima Jugoistoćne Evrope esencijalno diferenciraju?

Da bi smo dali odgovor na ova postavljena pitanja, definisali smo jednu glavnu i sedam pomoćnih hipoteza.

Glavna hipoteza glasi:

Participacija većine politićkih činioaca na prvim i drugim poštenim, a nadasve slobodnim izborima; demokratski transfer vlasti; rješenje problema drųavnosti – omogućili su potpun završetak procesa demokratske tranzicije u društvima Južne, Jugoistoćne i Istoćne Evrope.

Pomoćne hipoteze:

- 1) Savitljivost autoritarnog režima i snažno vodstvo omogućili su brz i uspješan proces demokratske tranzicije i demokratske konsolidacije u društvima Južne Evrope.
- 2) Jako vodstvo ne izjednačava se sa diktatorskom vladavinom.
- 3) Promjena nedemokratskih političkih režima u poljskom, mađarskom i čehoslovačkom društvu nije bila praćena društveno-političkim nemirima velikih razmjera.
- 4) Demokratska tranzicija, putem sporazuma, događa se kada je tranzicijski proces “obeležen štrajkovima i protestima” (Hantington, 2004: 122) pojedinaca i grupa u društvu i kada pozicija i opozicija izmijene sopstvena društveno-politička uvjerenja.
- 5) Sovjetski Savez, dok je još uvijek bio u snazi onemogućavao je otpočinjanje procesa demokratizacije u društvima Istočne Evrope.
- 6) Nedemokratske komunističke partije koje su se djelimično transformisale, a potom pobijedile na prvim višestranačkim izborima otežale su potpun završetak procesa demokratske tranzicije.
- 7) Iskustvo demokratske tranzicije u društvima Južne Evrope i iskustvo demokratske tranzicije u društvima Jugoistočne Evrope esencijalno se diferenciraju.

Osnovni cilj istraživanja sastoji se u sljedećem:

- Da se pruži jedan sasvim novi naučni pristup demokratskoj tranziciji u društvima Južne, Jugoistočne i Istočne Evrope;
- Da se naučno sistematizuju oni najbitniji teorijski pristupi demokratskoj tranziciji u društvima Južne, Jugoistočne i Istočne Evrope. I ne samo da se sistematizuju, već i da se uporedno i temeljno analiziraju;
- Da se odredi karakter nedemokratskih političkih režima i njihov položaj i uloga u procesu tranzicije;
- Da se odredi karakter novog demokratskog sistema i položaj i uloga društveno-političkih aktera u procesu demokratske konsolidacije;

- Da se razmotri da li su prvi i drugi, slobodni i poštenu izbori krajnji cilj demokratske tranzicije;
- Da se razmotri da li je demokratski transfer vlasti ključni element u procesu stabilizacije, to jest konsolidacije demokracije;
- Da se naučno objasni cjelokupna demokratska tranzicija u Južnoj, Jugoistočnoj i Istočnoj Evropi;
- Da se jasno utvrde faktori, koji omogućavaju jednostavniji i istovremeno uspješniji proces demokratske tranzicije;
- Da se jasno i precizno navedu svi relevantni elementi, koji upućuju na zaključak da je demokratska tranzicija u Južnoj, Jugoistočnoj i Istočnoj Evropi u potpunosti završena;
- Da se sistematizuju i istovremeno uporede stavovi eminentnih istraživača iz sfere „tranzitologije“, demokracije i sociologije politike i
- Da se razmotre pitanja koja se odnose na krizu liberalne demokracije na globalnom nivou.

Naučni doprinos ovog istraživanja sastoji se u sljedećem:

- Sistematizovanju značajne teorijske građe iz oblasti „tranzitologije“, demokracije i sociologije politike;
- *Dokazivanju* da su slobodni i fer izbori ključni element ili ključna institucija demokratskog društva;
- *Dokazivanju* da je demokratski transfer vlasti u novom demokratskom društvenom i političkom sistemu ključni element kada se govori o složenom procesu demokratske konsolidacije;
- Značajnom proširivanju znanja iz oblasti „tranzitologije“, demokracije i sociologije politike;
- Jednoj sasvim novoj, a nadasve originalnoj, uporednoj analizi diferenciranih aspekata preobražaja političkih sistema;
- Akribičnom određenju karaktera nedemokratskih režima, koji su postojali u društvima Južne, Jugoistočne i Istočne Evrope;
- Integrisanju savremenih sociološko-politikoloških *promišljanja* o demokratskoj tranziciji;

- Određenju karaktera tranzicijskog društvenog sistema;
- Određenju karaktera novog demokratskog društvenog sistema i politike kao njegovog podsistema;
- Utvrđivanju položaja i uloge društveno-političkih činioca u procesu demokratskog učvršćivanja;
- *Dokazivanju* da je društveni i politički pluralizam ključno obilježje savremenog demokratskog društva.

Istraživačke ciljeve i zadatke riješićemo, to jest pokušaćemo da riješimo primjenom određenih naučnih metoda kao što su: metoda analize sadržaja (domaće i strane literature), komparativna metoda, metoda posmatranja i metoda slučaja (Bogdanović, 1993). Takođe, koristićemo i određene statističke podatke, kao i internet izvore koji su relevantni za istraživanje Demokratske tranzicije u Južnoj i Istočnoj Evropi.

GLAVA I

POLITIČKE STRANKE I POLITIČKI REŽIMI U PROCESU DEMOKRATSKE TRANZICIJE

1. POLITIČKE STRANKE I STRANAČKI SISTEMI²

Politička stranka, pojam je koji se po prvi put pojavio u 18. vijeku. U širu “upotrebu ušao je posle publikovanja Bolinbroke-ove knjige, 1733: *Une disertation sur les parties*’ (Sartori, 1988: 136, cit. preuzet iz: Goati: 2008: 21).

Sociološko-politikološko izučavanje političkih stranaka, koje se posmatraju kao organizacije, manje društvene grupe i akteri otpočeto je početkom 20. vijeka. Pionirima u ovoj sferi smatraju se Ostrogorski i Michels. Ostrogorski je 1902. godine govorio i pisao o političkim strankama u SAD-u i Velikoj Britaniji, a Michels 1911. godine o socijaldemokratskoj političkoj partiji u Njemačkoj. 1950-tih i 1960-tih godina 20. vijeka, dolazi do obimnijeg i još temeljnijeg sociološko-politikološkog izučavanja ovog fenomena. Predmet politikološke analize jesu stranački sistemi na Zapadu Evrope i u SAD-u. U tom vremenskom intervalu nastoje se jasno odrediti sociološko-politikološki modeli političkih stranaka i pokušava se ostvariti uvid u

²Tokom doktorskog istraživanja „Političke stranke i stranački sistemi,“ rad je publikovan u časopisu „Vaspitanje i obrazovanje: časopis za pedagošku teoriju i praksu,“ sa nazivom VASPITANJE I OBRAZOVANJE IZ POLITIČKIH PARTIJA I PARTIJSKOG SISTEMA, „Vaspitanje i obrazovanje: časopis za pedagošku teoriju i praksu,“ br. 3-2024, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2024, str. 31-47.

način funkcionisanja (više)stranačkog sistema i povezanost istog sa demokratijom³ (G. Čular, 2004: 12). Sredinom 1980-ih i početkom 1990-ih godina 20. vijeka nastaju još obimnije i akribičnije studije o sociološko-politikološkom fenomenu političkih stranaka, višestranačkom demokratskom sistemu, položaju i ulozi političkih stranaka – (više)stranačkog sistema u procesu tranzicije, demokratizacije i demokratske konsolidacije. Postepeni razvoj ‘demokratskih političkih ustanova i ukupni društveni ambijent u građanskom društvu pogodovali su razvoju političkih stranaka.’ (Gudović, 2012: 106).

La Palombara i Weiner (navedeno u: V. Goati, 2008) pojavu i širenje političkih stranaka posmatraju kao rezultat sukoba i diferenciranih kriza u sferi politike, kao i društvu u cjelini. Pored sukoba i kriza, ističu i bitnu ulogu procesa modernizacije. Prema ovim autorima (isto, s. 22) tri su vrste kriza:

- 1) Kriza legitimizacije;
- 2) Kriza integracije i
- 3) Kriza participacije.

Prva– kriza legitimizacije odnosi se na one pojedince koji su dio vlasti u društvu. Prve političke stranke u Velikoj Britaniji i Francuskoj konstituisane su u devetnaestom vijeku i to u vrijeme dok je trajala kriza legitimizacije. Kriza legitimizacije nastaje, kako ističu ovi autori, kada je ugrožen postojeći politički režim od strane povlašćenih pripadnika građanskih klasa i slojeva. Druga– kriza integracije odnosi se na problem integracije društva, težnju manjih nacionalnih grupa da se integrišu sa postojećom društvenom zajednicom. U prošlom dvadestom vijeku tokom krize integracije konstituisane su prve političke stranke u Belgiji, Njemačkoj i Italiji. Treća– kriza participacije nastaje kada marginalizovane grupe žele da se uključe, da budu ‘aktivni učesnici’ u svakodnevnom političkom životu društvenog sistema. Na osnovu svega istaknutog, na osnovu pomenutih kriza da se zaključiti da je onim političkim strankama, grupama, koje hoće da budu vlast ili dio vlasti u

³ U tom vremenskom intervalu “svoje su studije, s različitim uspjehom s obzirom na značenje koje će imati na kasnije autore, objavili Schattschneider (1942), Key (1949), Duverger (1951), Ranney (1954), McKenzie (1955), Neumann (1956), Eldersveld (1964), Sorauf (1964), Schlesinger (1965), Kirchheimer (1966), Epstein (1967), Lipset i Rokkan (1967), Crotty (1969).” (G. Čular, ULOGA POLITIČKIH STRANAKA U PROCESU DEMOKRATSKE KONSOLIDACIJE: Hrvatska u komparativnoj perspektivi, 2004, s. 12).

društvu, potrebna podrška svih socijalnih klasa i slojeva, to jest apsolutno svih građana (La Palombara i Weiner, 1966, parafrazirano prema: Goati, 2008: 22).

Političkim strankama potrebna je podrška u periodu nastanka, razvoja i takmičenja u demokratskoj 'igri'. Koliko je njima potrebna podrška svih klasa i slojeva u društvu, to jest svih građana toliko je i građanima potrebna podrška od strane političkih stranaka. Time se omogućava nesmetano djelovanje i jednih i drugih, što znači zajednički postihu ostvarivanje jednog cilja– mir i prosperitet u svim segmentima individualnog i kolektivnog života. Prosto, sve ono što podrazumijeva ideal kom teže – demokratija. Intenzitet te težnje pored nekih nepredvidljivih problema, koji se opet na adekvatan način nastoje riješiti zavisi od njih samih.“ (Jovović, 2024: 32-34).

Uopšte, nastanak političkih partija „po mišljenju Diveržea (u: Tadić, 1996) u esenciji je povezano sa uvođenjem izbornog sistema, koji je utemeljen na poštenju i slobodi i uvođenjem institucije parlamentarizma (Diverže, parafrazirano prema: Tadić, 1996). Tadić, parafrazirajući Diveržea, govori i o jednoj drugoj vrsti nastanka savremenih političkih stranaka. 'Riječ je osnivanju partija izvan izbornih i parlamentarnih procesa, kada pojedinac neparlamentarne institucije, kao što su sindikati, crkva, privreda, naučna i druga udruženja, profesionalne skupine i druge šire društvene grupe obrazuju partije sa određenim političkim ciljevima, a opet, prije svega, s ciljem da njihove predstavnike dovedu na vlast. Tako su neke radničke partije obrazovali sindikati– na primjer, Laburističku partiju u Engleskoj (...) Neke su demohrišćanske partije nastale inicijativom svešteničkih udruženja. U skorije vrijeme je omogućeno i grupama građana, političkih istomišljenika, da osnivaju političke partije.' (Tadić, 1996: 346).

Dakle, političke partije ne moraju samo da osnivaju postojeće institucije ili organizacije u društvu to mogu biti i slobodni građani, koji imaju intenciju da kvalitetnije zadovoljavaju svoje diferencirane potrebe i interese. Savremena demokratija podrazumijeva participaciju i jednih i drugih. To je esencija društvenog i političkog pluralizma. Pluralizmom se štite prava i interesi, kako pojedinaca, tako i manjinskih grupa. Takođe, pluralizmom se sama sfera politike u potpunosti otvara i

dolazi do 'formiranja' konsenzusa. Putem njega se rješavaju svi politički i društveni problemi.

Prema Kilibardi (1986: 20), odrednice političkih stranaka mogu se podijeliti u dvije osnovne grupe:

1) Političke stranke su skupine pojedinaca, socijalne organizacije koje su konstituisane radi ostvarivanja različitih ciljeva i individualnih i kolektivnih;

2) Političke stranke su socijalne organizacije, koje služe za ostvarivanje diferenciranih političkih ciljeva, interesa i potreba i onih koji su na vlasti i onih koji posredno paricipiraju u njoj.

Ova druga grupa je, prema Kilibardi (isto, s. 20), prihvatljivija od prve grupe iz razloga što je fleksibilnija i ona kao takva može se podijeliti na podvrste:

a) Ona razumijevanja, tumačenja i objašnjenja koja vežu političku stranku za osvajanje i održavanje vlasti u društvenoj strukturi i

b) Ostala tumačenja i objašnjenja koja su neprecizna iz razloga što se po njima ne može jasno vidjeti koje su to karakteristike političkih stranaka po kojima se razlikuju od drugih oblika političkih kolektiviteta (Kilibarda, 1986). One neće biti predmet analize.

Odrednice⁴ iz prve, (pod a), prihvatljive podvrste su (isto, s. 21):

Hasbah: Politička stranka je 'udruživanje ljudi sa istim političkim ubedenjima i ciljevima koji teže da osvoje državnu vlast radi ostvarenja svojih zahteva.'

Sulcbah: Politička stranka je 'udruženje ljudi koje povezuju isti pogledi na državno i društveno uređenje da bi, putem zauzimanja državne vlasti ili bar uticaja na nju, ostvarili svoje zahteve.'

R. Lukić: 'Moguće je definisati političku stranku kao političku organizaciju ljudi koji imaju istu političku ideologiju, a čiji je cilj da šire svoju ideologiju i da tako osvoje ili zadrže državnu vlast dobijanjem većine na izborima.'

⁴ Citirane odrednice– Hasbaha, Sulcbaha, Lukića, Dorđevića, Pašića, Pulišelića, Smiljkovića, Diveržea, Fridriha preuzete su iz: R. Kilibarda, SOCIJALNA OTVORENOST VOĐSTVA SAVEZA KOMUNISTA CRNE GORE, 1986, s. 21.

J. Đorđević: 'Stranka je organizacija za osvajanje, održavanje i organizovanje vladajuće politike ili vlasti. Politika i borba za vlast su konstitutivni elementi političke stranke.'

N. Pašić: 'Partija se može definisati kao dobrovoljna, relativno trajna politička organizacija čiji je cilj preuzimanje i vršenje državne vlasti, ili bar učešće u njoj, ili stalan uticaj na nju radi zaštite i ostvarenja određenih klasnih, odnosno grupnih interesa u okviru jedne ideološke koncepcije o opštoj državnoj politici i zajedničkim interesima društva.'

S. Pulišelić: 'Politička partija– organizacija borbe za vlast.'

R. Smiljković: 'Možemo reći da su političke partije takve organizacije koje se angažuju u osvajanju državne vlasti da bi je iskoristile za pretvaranje svojih ideologija u neposrednu društvenu praksu.'

M. Diverže: Političke stranke 'imaju za neposredan cilj da osvoje vlast ili da učestvuju u vlasti.' Ovaj autor svrstava sve političke stranke u dvije grupe, a to su: **kadrovske** političke stranke i **masovne** političke stranke. Prvopomenute– **kadrovske** političke stranke, prema ovom autoru, nijesu baš toliko dobro organizovane i ne karakteriše ih neki pretjerani red i disciplina u stranci. Ove političke stranke se popunjavaju iz redova viših društvenih klasa (bogatí građani i sl.) i njeni pripadnici iz razloga što imaju ugled u društvu i novac finansiraju političku stranku. Drugopomenute– **masovne** političke stranke su kompaktne i za razliku od kadrovskih političkih stranaka karakteriše ih odlična stranačka disciplina. Kao što nam i sam naziv kazuje– masovne političke stranke imaju čak i milion članova i oni finansiraju političku stranku i predizbornu i izbornu kampanju (Diverže, up. parafrazirano prema: Kilibarda, 1986: 23).

Fridrih: Cilj političkih stranaka je, prevashodno, 'obezbjeđivanje i održavanje vlasti.'

V. Goati (2008: 27) se opredjeljuje za odrednicu, 'čiji su konstitutivni elementi: organizacija, težnja za osvajanjem vlasti ili za održavanjem na vlasti, ideološki karakter i, najzad, izražavanje interesa klasa i drugih socijalnih grupa.'

Prema Stojiljkoviću (2008: 23), političke stranke 'su dobrovoljne, relativno trajne organizacije političkih istomišljenika čiji je cilj preuzimanje i vršenje vlasti,

odnosno stalni uticaj na nju, radi ostvarivanja određenih grupnih (klasnih, nacionalnih) interesa.’

Za Orlovića (2002: 18) političke stranke ‘su najvažniji pojedinačni instrumenti za pretvaranje socijalne moći u političku moć. One su sredstvo osvajanja ili održavanja vlasti, odnosno medijator između građana i političke države.’“ (Jovović, 2024: 34-37).

Prema M. Veberu (1976b), sociologu, „djelanje (djelanje, pojam koji je on uveo u sociološku nauku) političkih stranaka, orijentisano je na zadobijanje socijalne moći. Zajedničko djelanje svih stranaka u političkom sistemu uvijek ima karakter društva i one su uvijek usmjerene ka nekom cilju, koji žele da ostvare. I one ga ostvaruju. Političke stranke mogu egzistirati samo u okviru društvene zajednice, one su organizovane, imaju racionalan poredak koji sačinjavaju pojedinci, koji su u stanju da taj poredak legitimišu i one zastupaju interese, koji su uslovljeni klasnim i slojnim položajem. Sredstva kojima postižu moć su diferencirana od sile do vrbovanja. Stranački lideri imaju intenciju da osvoje moć u društvenoj zajednici. Političke stranke su društvene tvorevine, koje se, prevashodno, bore za vlast u društvenom sistemu. Kao takve one su autoritarno organizovane (M. Veber, 1976b). Političke stranke su kompaktno organizovane skupine preko kojih pojedinci–građani zadovoljavaju i brane svoje različite interese i potrebe.

Na osnovu izloženih definicija političkih stranaka sada ćemo oformiti našu odrednicu, a ona glasi: *Političke stranke su udruženja individua, organizacije, društveni akteri, društvene grupe, čiji je osnovni cilj osvajanje vlasti u društvu-državi, održavanje i obnavljanje vlasti (ponekad i silom i vrbovanjem) i zadovoljenje svojih interesa i interesa pripadnika (građana) društva u cjelini.*

Postojanje političkih stranaka podrazumijeva i postojanje stranačkog sistema. Stranački sistem, prema S. Orloviću (2002: 67), je ‘podsistem političkog sistema,’ a ovaj posljednji je podsistem društvenog sistema. ‘Oni su u neposrednoj, obostranoj vezi.’ (isto). Stranački sistem je ‘okvir unutar kojeg se obavlja, partijskom aktivnošću posredovana, dvosmerna komunikacija na liniji civilno društvo – država. Moderni politički režimi razlikuju se u velikoj meri i definišu se

upravo prirodom partijskog sistema, odnosno razlikama u broju partija i karakterom njihovih međusobnih odnosa.' (Stojiljković, 2008: 186).“ (Jovović, 2024: 37-38).

Partijski sistem „nije samo jednostavan zbir političkih stranaka, on je i sistem konkurencije između političkih stranaka unutar jednog političkog⁵ sistema, a sistem interakcije i konkurencije je ono što daje političkim strankama istu, a ne različitu, relevantnost (Daglas Rej, parafrazirano prema: Stojiljković, 2008). Pomoću stranačkog sistema pojedinci u društvu uspijevaju da zadovolje svoje različite interese, potrebe, da ostvare svoje željene ciljeve, a jedan od primarnih interesa, ciljeva jeste da participiraju putem izbora u strukturi vlasti. On omogućava uspostavljanje vlasti, omogućava pojedincima–građanima da se politički opredjeljuju, a istovremeno se i pojavljuje kao moćna zaštita u situacijama, a one mogu biti česte, kada se vlast od strane pojedinaca i manjih grupa pokušava

⁵ Politika je društvena djelatnost, vještina upravljanja društvenim sistemom i njegovim podsistemima– privredom, kulturom, obrazovanjem i slično. Još je „Aristotel politiku odredio kao praktičnu ljudsku delatnost. Samim tim što pripada praktičnim ljudskim delatnostima, politika je teško pristupačna egzaktnom naučnom instrumentarijumu. Koliko god nauka osvojila prostor političkog, političko u velikoj meri uvek iznova iznenađuje naučno. Nauka se uspješnije bavi vidljivim političkim posledicama, nego živim političkim tokovima. Teško se mogu naučno usmeravati, sagledati i predvideti politički procesi, namjere, želje, interesi i moći. Zato je politika oduvek iznenađivala i one koji učestvuju i one koji su mimo volje uključeni, a i one koji posmatraju. Ljudi su tokom istorije često imali loše iskustvo sa politikom, ali se nikada nijesu odricali njenog izazova. Karakterističan je razgovor Getea i Napoleona o prirodi tragedije, koji je zapisao Hegel. Napoleon je rekao da su ljudi u antičkoj tragediji podlegli sudbini (*fatumu*), a u novoj tragediji podležu politici. Politika je u novovjekovlju zamenila *fatum* i stupila na njegovo mesto. Pojam politika od nastanka do naših dana imao je različita značenja. Dva osnovna značenja proizvod su dva velika perioda ljudskog društva: antičkog i novovekovnog. *Antičko značenje politike*– Politički život antičkih Grka zbivao se u polisima, koji nije bio samo grad. On je grad i okolna teritorija u koju su bila uključena sela i poljopivredni posedi. Naravno, grad je bio ‘srčani mišić’ polisa. Politički život za antičke Grke bio je javni, delatni, praktični život (...) *Novovekovno značenje politike*– za razliku od antičkog određenja politike koje je vrednosno, u novovekovnom dominira tehničko, kalkulativno shvatanje politike. Politika se ‘počela baviti pitanjem korektno izračunatih *pravila, odnosa i ustanova*, to jest problemima jednog *mehanizma* kojim se moglo instrumentalno ovladati, to jest postići optimalno efikasne rezultate u vršenju političkog zanata ili majstorije upravljanja ljudima kao stvarima.’ (Tadić, 1967: 24–25).“ (Čedomir Čupić, POLITIKA I ZLO, 2001, s. 7–17). Pod pojmom politika se podrazumijeva „*delatnost usmerena na organizovanje, osmišljavanje, vođenje i regulisanje zajedničkog života ljudi, u skladu sa njihovim potrebama, interesima, vrednostima, ciljevima i sredstvima, u određenoj zajednici, uz saglasnost svih ili uz potčinjavanje (s pristankom ili bez pristanka) jednih drugima.*“ (Čedomir Čupić, POLITIKA I ZLO, 2001, s. 20).

zlopotrijebiti i sa njom manipulirati. Stranački sistemi se mogu transformirati. To se dešava kada se pojavljuju nove političke stranke, tačnije kada se stranački sistem razvija i uspijeva preći iz jednog tipa u drugi, željeni tip (Goati, 2008).

Demokratija implicira razvijen stranački sistem, kao i određene akcije u njemu. Ona implicira da se stranački sistem razvija, jer se time omogućava konsolidovanje demokratije. Što je više aktera, društvenih odnosa, položaja, uloga – to je bolje. Istina, povećavaju se i mogućnosti zlopotrebe istih, ali s druge strane sistem na adekvatan način treba da putem svojih mehanizama djeluje u pravcu sprečavanja onih faktora, čiji je cilj narušavanje integriteta i stabilnosti.

Stranački sistemi, njihov nastanak i postojanost u razvijenim društvima na Zapadu Evrope, ističe Goati (2008: 290) parafrazirajući Lipset-a i Rokkan-a, rezultat su društvenih rascjepa. Ti rascjepi nastali su kao posljedica, kako privredne, tako i nacionalne revolucije. Kao posljedica privredne revolucije nastali su sljedeći rascjepi (isto):

- 1) Sukob na relaciji: selo (različiti agrarni interesi) – megalopolis (različiti, kompleksniji industrijski interesi);
- 2) Sukob na relaciji: rad (radnička klasa) – kapital (industrijski poslodavci).

Kao posljedica nacionalne revolucije nastala su dva rascjepa (isto):

- 1) Rascjep između centra (nacionalnih elita) i periferije (lokalnih elita);
- 2) Rascjep unutar samog centra (nacionalnih elita) (Lipset and Rokkan, 1967, parafrazirano prema: Goati, 2008: 290). Razlog je način organizacije u strukturi vlasti.

Prema Goatiju (2008: 291), pored ovih rascjepa koji bitno utiču na konstituisanje stranačkih sistema na Zapadu Evrope mora se imati u vidu i:

- 1) Društvena stratifikacija (svi njeni bitni elementi, kao što su: obrazovanje, materijalni položaj, kvalitet života i sl.) (Flanagan and Dalton, 1990, paraf. prema: Goati, 2008);
- 2) Kompaktna sjedinjenost sa Evropskom unijom;
- 3) Karakteristike političkog poretka, to jest 'demokratskog poretka' (Offe, 1991, Fink-Hafner, 2001, parafrazirano prema: Goati, 2008);
- 4) Djelovanje političkih lidera;

- 5) Različita politička ‘sredstva,’ koja se koriste od strane političkih lidera da bi se privuklo biračko tijelo (Zakošek, 1998, parafrazirano prema: Goati, 2008).“ (Jovović, 2024: 38-39).

Partijski sistemi u društvima i državama Centralne i Istočne Evrope, “to jest u Poljskoj, Češkoj, Slovačkoj i Mađarskoj iz razloga što posjeduju dobre pretpostavke za privredne reforme mogu se oblikovati kao stranački sistemi u društvima konsolidovane demokratije (Zapadna Evropa). S druge strane, smatra Goati, u društvima kao što su: rusko, bugarsko i rumunsko iz razloga što su etnički heterogena i iz razloga što u tim društvima postoji mala vjerovatnoća da se privredna reforma može obaviti brzo i uspješno teško da može doći do oblikovanja stranačkog sistema po obrascu ljevica – desnica, po uzoru na društva konsolidovane demokratije (Zapadna Evropa). Zahvaljujući potpunim privrednim reformama (i naravno, procesu demokratske tranzicije), koje su otpočete ’90-tih godina 20. vijeka Bugarska i Rumunija su uspjele da ispune sve kriterijume i da 2007. godine postanu punopravni članovi Evropske unije (Goati, 2008).

Kao što i sami znamo, pridruživanje Evropskoj uniji zahtjeva akribične reforme u svim sferama društva, pa i reforme u sferi privrede.

U zavisnosti od broja političkih stranaka u stranačkom sistemu zavisice i tipologija stranačkih sistema. Iako je ovaj kriterijum opšte-prihvaćen neophodno je imati u vidu i sljedeće relevantne elemente (Goati, 2008): veličinu političkih stranaka, intenzitet podrške koju političke stranke imaju u društvu, to jest od građana koji imaju pravo glasa, strukturu političkih stranaka (i varijacije u toj strukturi) i strateška opredjeljenja unutar strukture političke stranke (Blondel, parafrazirano prema: Goati, 2008). Polazeći od veličine i prostog broja političkih stranaka Blondel (u: Goati, 2008) govori o četvoročlanoj klasifikaciji stranačkih sistema. Razlikuje: jednostranački sistem (postojanost samo jedne političke stranke, što je osobina komunističkih sistema, koji su egzistirali u društvima Istočne Evrope, pa ih i obilježavamo kao nedemokratske sisteme), dvostranački sistem (postojeće dvije političke stranke dobijaju oko četrdesetpet posto glasova na slobodnim i poštenim izborima), dvoipostranački sistem (jedna politička stranka dobija četrdesetpet posto glasova, druga politička stranka oko četrdeset posto, treća najmanje oko petnaest

posto), višestranački demokratski sistem u kome je jedna politička stranka dominantna (ta politička stranka dobija četrdesetpet posto glasova, a ostatak se raspoređuje na druge, postojeće tri do četiri političke stranke) i višestranački demokratski sistem u kome za razliku od prethodnog nemamo dominantnu političku stranku (u tom sistemu dvije ili, eventualno, tri političke stranke dobijaju oko jednu četvrtinu glasova na slobodnim i poštenim izborima, a ostatak glasova se raspoređuje na druge, manje bitne, političke stranke) - (Blondel, paraf. prema: Goati, 2008: 302).” (Jovović, 2024: 39-40). Po ovoj klasifikaciji stranačke sisteme, koji egzistiraju u hrvatskom i crnogorskom političkom sistemu, (DPS u Crnoj Gori), možemo označiti kao (više)stranačke sisteme u kojima je samo jedna politička stranka dominantna (Goati, 2008).

Da li je opozicija neaktivna ili nema razvijene i dobre stranačke programe, ili je riječ o građanima u Crnoj Gori, njihovim preferencama, ili o harizmi lidera, ili o nečemu sasvim drugom razmotrićemo pri kraju ovog rada, kada detaljnije budemo razmatrali demokratsku tranziciju u crnogorskom društvu.

Sljedeći su tipovi partijskih sistema (Komar, 2012 u: Jovović, 2024: 40):

- 1) „Jednostranački sistem;
- 2) Sistem sa hegemonijskom političkom strankom;
- 3) Sistem sa predominantnom političkom strankom;
- 4) Dvostranački sistem;
- 5) Sistem sa ograničenim pluralizmom;
- 6) Sistem sa ekstremnim pluralizmom i
- 7) Sistem sa automatizacijom”.

Fokusirajmo se i izučimo partijske sisteme sa predominantnom i hegemonijskom političkom strankom.

Partijski sistem „sa predominantnom političkom strankom je ‘tip stranačkog pluralizma u kome, premda nema faktičkog smjenjivanja na vlasti, alternacija nije isključena, a politički sustav pruža dovoljno mogućnosti za otvoreno i djelotvorno oponiranje dominacije vladajuće stranke. U Indiji, Japanu, Urugvaju, Norveškoj i Švedskoj postoji politička opozicija, te se predominantna stranka morala ili još uvijek mora natjecati za vlast.’ (Sartori, 2002: 187, citat pruzet iz: Komar, 2012:

51).“ (Jovović, 2024: 41). Po O. Komar, slično kao i po V. Goatiju (2008), stranački sistem koji postoji u postsocijalističkom crnogorskom društvu je stranački sistem sa (pre)dominantnom političkom strankom. Zbog načina na koji uspostavlja konverzaciju sa crnogorskim biračkim tijelom, napominje Komar, taj sistem ima i karakteristike stranačkog sistema sa hegemonijskom političkom strankom (Komar, 2012). „Da bi jedna politička stranka formirala sistem sa predominantnom političkom strankom potrebne ‘su joj tri uzastopne apsolutne (parlamentarne) većine, pod uslovom da je biračko telo stabilno, da se jasno prelazi prag apsolutne većine mandata i da postoji jasna razlika između političkih stranaka.’ (Stojiljković, 2008: 200).“ (Jovović, 2024: 41). Demokratska partija socijalista u Crnoj Gori zadovoljila je sve ove neophodne elemente.

„Za razliku od sistema sa predominantnom političkom strankom ‘u sistemu sa hegemonijskom strankom formalno postoje i druge stranke, ali nije dopušteno, ni formalno, ni stvarno nadmetanje za vlast. Ne samo da nema smene vlasti, nego je ne može ni biti, a nije predviđena, čak ni mogućnost rotacije na vlasti. Dakle, bez obzira na to da li ima podršku i simpatije ili ne hegemonijska stranka ostaje na vlasti i to bez ikakve sankcije, koja bi je naterala da bude odgovorna.’ (Z. Stojiljković, 2008: 198). Stranački sistem sa hegemonijskom političkom strankom, sa svim ovim elementima koji ga karakterišu treba strogo razlikovati od stranačkog sistema sa dominantnom ili predominantnom političkom strankom. Hegemonijska politička stranka je kompaktnija, drži monopol nad stranačkim sistemom, kao podsistemom političkog sistema i implicira rigidnu kontrolu (Komar, 2012).

Puno sociološko-politikološko razumijevanje, tumačenje i objašnjenje fenomena političkih stranaka i stranačkih sistema, prosto, nemoguće je bez izučavanja simultano i oblika političkog režima. U zavisnosti od tipa stranačkog sistema (jednostranačje, višestranachje) zavisiće i tip vladavine, koji egzistira ili će egzistirati u određenom društvu. Tip vladavine određuje tok i sadržaj procesa demokratske tranzicije. Za nedemokratske političke režime, kao što su autoritarizam, totalitarizam i posttotalitarizam karakteristično je postojanje političkog monizma, to jest postojanje jedne vladajuće političke stranke, a za demokratske političke režime postojanje političkog pluralizma, to jest postojanje dvije ili tri ili više političkih

stranaka. U mnogim tranzicijskim društvima Evrope, a naročito Istočne, postkomunističke Evrope mnoge političke stranke nastale su kao posljedica raspada velike nedemokratske, jedne političke stranke (Milardović, 2006). Te nove političke stranke možemo označiti kao političke stranke nasljednice i one, pored novoformiranih politički stranaka, koje nemaju nikakve veze sa nedemokratskom velikom, jedinom, političkom strankom, (na primjer: fašističke i/ili komunističke političke stranke), imaju veliku relevantnost u procesu stvaranja novog, dinamičnog demokratskog, političkog režima i/ili sistema.“ (Jovović, 2024: 41-42).

Dok je rigidni komunistički režim bio u moći „političke stranke, koje su postojale, nastale su kao ‘izborni štabovi’ (Kasapović, cit. preuzet iz: Orlović, 2002: 47), onih pojedinaca–političara koji su se kandidovali za funkciju predsjednika. U **društvima Istočne Evrope**, u periodu pluralizacije, na samom početku prvo ‘embrionalne’, zatim ‘protostranke’, ističe S. Orlović (2002), vršile su izmjene u društvenoj strukturi, a zatim su one mijenjale i sebe. Taj početni period **demokratske tranzicije** bio je obilježen čestim održavanjem izbora, kako parlamentarnih, tako i predsjedničkih. S obzirom na često održavanje izbora i strategija postojećih političkih stranaka bila je usredsređena na izbore, tako da je sve to vršilo uticaj na frakcionisanje i fuzionisanje političkih stranaka. Izborni sistemi, rascjepi, okolnosti – sve je to uticalo na oblikovanje političkih stranaka i stranačkog sistema. Političke stranke, ističe Orlović (isto, s. 47–48), indentifikovale su se sa demokratijom, nacionalnim društvom, Evropom, a ne, kao na samom početku, sa socijalnim klasama i slojevima. Njihov početni cilj, što i podrazumijeva tranzicija, bio je smjena starog političkog režima i konstituisanje novog. Mnoge od tih političkih stranaka nijesu bile utemeljene, a ni strukturirane tako da su neke jednostavno nestale, a neke su nastale, dok su s druge strane samo neke uspjele da se održe. Oblikovane, utemeljene, strukturirane političke stranke oblikuju institucije vlasti, pa i samu državu. One uspijevaju da političku moć distribuiraju. U parlamentarnoj demokratiji političke stranke mogu biti na vlasti (politička pozicija), a mogu i biti u opoziciji. Da bi se demokratizovala politička vlast neophodna je dosta jaka politička opozicija, koja će da kritikuje i istovremeno vrši kontrolu vlasti, da teži vlasti, da nudi kvalitetnije političke programe. U sistemima sa dominantnom

političkom strankom ili hegemonijskom političkom strankom, koje smo maloprije pominjali, politička opozicija dobija određeni dio vlasti, ali ne i one najbitnije poluge vlasti, jer se time osigurava pozicija same vlasti u društvu (S. Orlović, 2002: 51–52).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2021: 77, Jovović, 2024: 42–43).

Kada je dinamični proces pluralizacije zahvatio Jugoistočnu Evropu, „osnovni zadatak političke opozicije bio je, kako opisuje Vojislav Koštunica (citat u: Orlović, 2002: 52), ‘da se protivi integraciji u postojeći sistem, da sačuva prostor za autonomno delovanje, da osporava legitimnost postojećeg autoritarnog režima i ukazuje na pogubne posledice autoritarne politike, i da, najzad, stvori jedinstvenu demokratsku alternativu postojećoj vlasti.’“ (Jovović, 2024: 43).

Od rezultata demokratskih izbora, odnosno od toga kako građani glasaju, zavisi koje će mjesto politička stranka imati u partijskom sistemu kao podsistemu političkog sistema. Cilj svake političke stranke je pobjeda na demokratskim izborima.

2.

OBLICI POLITIČKOG REŽIMA: AUTORITARIZAM, TOTALITARIZAM, POSTTOTALITARIZAM, SULTANIZAM I DEMOKRATIJA⁶

Sa sociološko-politikološkog aspekta možemo izdvojiti sljedeće oblike političkog režima:

- 1) Autoritarni režim;
- 2) Totalitarni režim;
- 3) Posttotalitarni režim;
- 4) Sultanizam i
- 5) Savremeni oblik– demokratski politički režim i/ili sistem.⁷

(Huan Linc & Alfred Stepan, 1998: 58–81, Jovović, 2024: 13).

Svi oni imaju neke svoje specifičnosti po kojima se i razlikuju jedan od drugog i svaki od njih na poseban način utiče na život individua i skupina u društvenom sistemu i od njih (naročito prva četiri oblika) zavisi da li će tranzicija u širem socijalnom sistemu biti stvarna ili simulirana (Jovović, 2024). „Oni mogu biti i uzrok poremećaja u društvenom sistemu – od napetosti do zaoštavanja odnosa

⁶ Tokom doktorskog istraživanja „Oblici političkog režima: autoritarizam, totalitarizam, posttotalitarizam, sultanizam i demokratija,“ rad je publikovan u časopisu „Vaspitanje i obrazovanje: časopis za pedagošku teoriju i praksu,“ sa nazivom **VASPITANJE I OBRAZOVANJE IZ NEDEMOKRATSKIH POLITIČKIH REŽIMA I DEMOKRATSKOG POLITIČKOG REŽIMA**, „Vaspitanje i obrazovanje: časopis za pedagošku teoriju i praksu,“ br. 1-2024, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2024, str. 13-35.

⁷ „Pojam politički sistem je relativno novija teorijska kategorija... Ono što danas podrazumijevamo pod političkim sistemom ranije se nazivalo političkim režimom, državnim uređenjem, oblikom vladavine i sl. Razumije se da ovi pojmovi nijesu identični sa pojmom političkog sistema u današnjem značenju, ali su mu ipak bliski.” (Podvukao: Z.J.) (Tadić, 1996: 66). Ovo ističemo iz razloga što pojedini autori (na primjer: Linc, Stepan, Sorokin, Milardović, Tadić i dr.) koriste pojam politički sistem kao sinonim za pojam politički režim, što možemo vidjeti u citatima, koji su u tekstu, koji slijedi.

između pojedinaca i grupa, pa čak i do sukoba, koji mogu dovesti do rata. Politički režim u društvenom sistemu razlika može da zloupotrijebi napetost, da zategnute odnose i podstakne na još veće sukobe, sve dok društveni sistem ne zagazi u krv.” (Jovović, 2024: 13). Politički režim u tom društvenom sistemu razlika može da se usmjeri i u pozitivnom pravcu – obogaćivanje sistema, obogaćivanje pojedinaca, kako materijalno, tako i duhovno (Č. Čupić, 2002a, Jovović, 2024: 13).

2.1. **AUTORITARNI REŽIM: OGRANIČENI PLURALIZAM**

Autoritarni režim je nedemokratski politički režim, a Huan Linc (u: Huan Linc & Alfred Stepan, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, 1998: 59) ga određuje kao “**politički sistem** sa ograničenim političkim pluralizmom, bez elemenata odgovornosti, bez razradene i obavezne ideologije, ali sa posebnim mentalitetom, bez ekstenzivne i intenzivne mobilizacije izuzev na izvesnim tačkama svog razvoja, i sistem u kome jedan lider ili mala liderska grupa vrše vlast u okviru loše definisanih iako u stvarnosti lako predvidljivih granica.” (Podvlačenja: Z.J.). Dakle, prema Huanu Lincu i Alfredu Stepanu (1998), u pitanju je politički sistem i/ili režim u kome su pluralizam i politička participacija ograničeni, vlast je koncentrisana u rukama pojedinca ili manje skupine pojedinaca, nema odgovornosti, mobilizacija je slaba i takav režim nema intenciju ka tranziciji u neki drugi, bolji, politički režim. U njemu vlada autoritarna podanička kultura i društveni odnos nadređen – podređen. Autoritarni režim nije tip političkog režima, koji je nastao inkorporiranjem karakteristika nekih drugih nedemokratskih političkih režima (na primjer: totalitarnih, posttotalitarnih, sultanističkih), već je, kako kažu Linc i Stepan (isto), tip režima “*sui generis*”. (Jovović, 2024: 14).

„Za razliku od demokratske politike autoritarna politika, ističe Čupić (2001), uspijeva da sa akribičnim vrijednostima u društvu viješto manipulira, kao i da samu mogućnost odabira određenih vrijednosti u potpunosti eliminiše. Ona zloupotrebljava one osnovne vrijednosti u društvu. I ne samo njih, već i one univerzalne vrijednosti. Koristi ih za ostvarivanje svojih diferenciranih ciljeva. Njeni ciljevi su potpuni, a iza njenih opštih ciljeva krije se nešto sasvim drugo. U pitanju su neki specifični, permanentniji ciljevi. Autoritarna politika teži da je cilj što dalji, jer je time i sama manipulacija u društvenom prostoru dosta veća. Njeni ciljevi nijesu samo permanentni, oni su i iracionalni, pa i nestvarni. Za nju su sredstva, koja koristi da bi ostvarila ove ciljeve veoma značajna. Tako su za ostvarivanje nekih ciljeva, kao što su, na primjer oni krajnji ili apsolutni ciljevi u potpunosti sva sredstva dozvoljena. Ne bira ih. Njima pristupa ili sa praktičnog ili sa vrijednosnog aspekta. Kada je u pitanju javnost, autoritarna politika sa svim ovim karakteristikama uspijeva da je ograniči ili potpuno eliminiše. Da bi prikrila stvarne probleme i zaoštrene odnose u društvu, ona se služi lažima. Riječ je, prema Čupiću (isto, s. 29), o javnosti koja je dozirana. Putem manipulisanja, putem poluistina pokušava stvoriti društvo, koje je kao ispunjeno demokratskim sadržajem. Ona uspijeva da sa jednom propagandnom mašinerijom izvrši veliki uticaj na izlive emocija. Radi se o izlivu emocija za neke njene projekte, koji nijesu racionalni, već su iracionalni. Autoritarna politika viješto manipulira sa ovakvom javnošću. Od nje je stvorila masu i gomilu, kojom vlada ideologija. Zabranjeno je javno mišljenje, a sve da se ne bi javni interes dovodio u pitanje, da se ne bi uznemiravala javnost ili ‘masa’ i ‘gomila’. Autoritarna politika u društvenom sistemu podstiče laži, špijunažu, lukavstvo– to su samo neke od poželjnih osobina (Čupić, 2001: 29–30).” (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2024: 16).

Autoritarna politika je netrpeljiva, kod nje su svi poslovi larvirani i odlikuje je poseban mentalni sklop. Takva politika širi strah među pojedincima i grupama, u stanju je da uguši i njihovu slobodu. Zbog nje mogu da propadnu neki običaji, koji se smatraju veoma dobrim, poželjnim, a koji su bitni za prosperitet pojedinaca i kolektiviteta. Kod nje, kao što smo i istakli, ciljevi su permanentni i apsolutni, a sva sredstva opravdana. U autoritarnim režimima participacija pojedinaca–građana u

političkom životu je ograničena, a esencijalne potrebe i interesi pojedinaca–građana u odnosu na potrebe i interese onih koji vladaju stavljaju se u neki drugi plan. Autoritarna vladavina, danas, egzistira i onim društvima koja se izjašnjavaju i koja se posmatraju kao liberalna demokratska društva– “autoritaran enterijer”, „veličanstvena demokratska fasada” (Jovović, 2024).

U autoritarnim političkim režimima i sistemima „sveprisutna i moćna vojska, kao organizacija, nosilac je vlasti (na primjer: grčko društvo) i ona ima bitnu ulogu u procesu demokratske tranzicije. Državna uprava je pod njenom rigidnom kontrolom. Razlikujemo vojno-hijerarhijsku – viši oficiri, vojno-nehijerarhijsku – niži oficiri i civilnu elitu. Vojno-hijerarhijska elita se teško odlučuje za otvaranje samog procesa demokratske tranzicije, a ako se odluči postavlja određene uslove novoj civilnoj vladi, prije svega, da bi sačuvala neke svoje privilegije, tzv. ‘rezervisani domeni’. Takođe, ona neće biti u stanju da postavlja određene uslove, ako je prije otvaranja procesa demokratske tranzicije bila poražena u nekom ratu – na primjer: Grčka – već će odmah biti uklonjena sa vlasti. Vojno-nehijerarhijsku elitu, koja se ne posmatra kao neka naročita prijetnja u procesu demokratske tranzicije čine niži oficiri i oni da bi došli na vlast u društvu moraju, prije svega, da izvrše vojni udar na svoje nadređene (više oficire). Civilna elita se oslanja na vojsku, kao organizaciju i na njenom čelu stoji kaudiljo. Kaudiljo sebe može vidjeti kao pobjednika na prvim višestranačkim izborima u novom političkom sistemu pa samim tim, logično je, neće ometati proces demokratske tranzicije. Naprotiv, on će potpomoći taj proces. S jedne strane, ako vojska, isključivo, vodi računa da sačuva red i stabilnost u društvu, da sačuva sebe kao organizaciju, da ne participira, direktno, u strukturi vlasti proces demokratske tranzicije će biti lakši, a ako je vojska participirala u vlasti u toku otvaranja demokratske tranzicije, to jest ako je njena uloga bila značajna ili odlučujuća njen uticaj na dalji tok procesa demokratske tranzicije biće mnogo veći, a samim tim i proces demokratske tranzicije teži – s druge strane (up. Darmanović, 2002: 23–25–32, Linc & Stepan, 1998: 88–91).“ (Jovović, 2024: 17).

Interes vojske je da sačuva mir u društvu, a isto tako pošto je dio vlasti u periodu demokratske tranzicije taj mir se može pretvoriti u društveni nemir. To je ono što karakteriše pojedina tranzicijska društva (tzv. „zaustavljena tranzicija”).

Kakvi su izbori u autoritarnim političkim režimima i sistemima? „Izbori u autoritarnim režimima, prema Pavićeviću (2012), djelimično su demokratski i kod njih kao takvih biranje političkih opcija, uopšte mogućnost samog biranja, ograničena je. Nemamo postojanost pluralizma, kako socijalnog, tako ni političkog. Takođe, kako kaže Pavićević (isto), sloboda govora i institucija javnog informisanja (televizija, radio) je ograničena, kao i bilo kakvo kritikovanje onih pojedinaca koji su na vlasti. Političku opoziciju, u punom smislu te riječi, nemamo, već imamo pseudoopoziciju, tako da se takmičenje na izborima bukvalno svodi na jednu providnu, klasičnu borbu između njih i onih koji su na vlasti – politička pozicija. Ovakvi izbori, ističe Pavićević (isto), najčešće se nazivaju fasadnim izborima, a služe da bi se postojeći politički režim ‘pseudolegitimizovao’” (Jovović, 2024: 17).

2.2.

TOTALITARIZAM: APSOLUTNA KONTROLA NAD POJEDINCEM I DRUŠTVOM U CJELINI

Totalitarni politički režim, kao i autoritarni politički režim, „nedemokratski je politički režim u kome partijski vrh, putem prinude apsolutno kontroliše kompletan socijalni život: apsolutno sve društvene položaje, odnose, uloge u ekonomiji, kulturi, višem i visokom obrazovanju, nauci, različitim radnim organizacijama, porodici i slično. U toj ‘konglomeratnoj’ cjelini – u kojoj vladaju: potpuno ograničeni pluralizam, sveprisutno nepoštovanje zakona, ideologija sile, tutorstvo, špijunaža, politička nekultura, nipodaštavanje svih vrijednosti, strah, laži, netrpeljivost – kao i u autoritarnom, vlast je (više) u rukama pojedinca– vlastodržac ili (manje) grupe pojedinaca (Tadić, 1996). Na primjer, prema Sorokinu, totalitarni režimi su u prošlosti postojali u: Egiptu (vladavina Ptolomeja), u Peruu (vladavina Inka), u nekadašnjoj Kini (u vrijeme vladavine Vang-an-Šija), u Persijskom carstvu,

u srednjovjekovnoj Evropi (u Minceru i Milhauzenu)⁸ i sl. (Sorokin, 2002).“ (Jovović, 2024: 18).

U totalitarnim političkim režimima, pa i političkim sistemima „odgovornosti nema i zvanična jedina politička stranaka ima ‘*de iure* i *de facto* monopol na vlasti. Ta partija eliminiše gotovo celokupan pretotalitarni pluralizam (...) Ideologija je (...) razrađena i usmeravajuća i njome se artikuliše dostupna utopija. Lideri, pojedinci i grupe razvijaju svoje osećanje misije, legitimnosti akcije (...)’ Karakteriše je ‘široka mobilizacija najraznovrsnijih organizacija koje stvara režim i u koje je učlanjenje obavezno (...) Totalitarno rukovodstvo vlada bez definisanih ograničenja i uz veliku nepredvidljivost (...) Režim je često harizmatičan, a regrutovanje lidera veoma zavisi od uspešnosti rada u partiji i vernosti njenoj organizaciji.’ (Linc & Stepan, 1998: 65).

Poseban primjer ovog tipa političkog režima – totalitarnog – jeste sovjetski politički režim. Korijene sovjetskog totalitarnog režima nalazimo u Lenjinovom nasljeđu, čije su osnovne osobine: ‘država kao oruđe za eksploataciju ugnjetene klase’ (Lenjin, 1960: 20, cit. prema: Tadić, 1996: 290), vlast je koncentrisana u rukama pojedinca ili više njih– centralizacija i birokratizacija avangardne političke stranke. Ovakav politički režim, činjenica je, sa ovim osobenostima ne može da započne sa procesom demokratske tranzicije (Darmanović, 2002). Jedino u slučaju prirodne smrti ili ubistva ključne figure, koja stoji na čelu ovog režima može doći do izvjesnih promjena u smislu kretanja totalitarnog režima ka nekom, prihvatljivijem, boljem, političkom režimu.“ (Jovović, 2024: 18).

Njemački naučnik, Gert Joachim Glassner (parafrazirano prema: Golubović, 1999: 14) ukazuje na sljedeće akribične osobine totalitarnog režima i totalitarnog društvenog sistema (Jovović, 2024: 19):

⁸„Ovi (...) **državni sistemi** bili su u istoj mjeri totalitarni, kao i savremeni komunistički, fašistički i hitlerovski. Treba dodati i da je sličan **totalitarni sistem** vladao i u nekim primitivnim plemenima, dok su, opet, neka druga plemena primenjivala sasvim liberalni tip uređenja. (...) Ovakvim tipom vladavine upravljalo se i čitavim ekonomskim životom: proizvodnjom, raspodelom, potrošnjom; kontrolisani su porodični i bračni odnosi, kao i verske, obrazovne, vojne i druge aktivnosti i odnosi. Ovakva situacija u suštini se ne razlikuje mnogo (osim u frazeologiji) od sistema koji je vladao u **sovjetskoj Rusiji**, fašističkoj Italiji i nacističkoj Nemačkoj.” (Podvlačenje: Z.J.) (P. Sorokin, DRUŠTVENA I KULTURNA DINAMIKA, 2002, s. 454–455).

- 1) „Apsolutna kontrola nad sredstvima javnog informisanja (prikriivanje važnih i širenje lažnih informacija)”;
- 2) “Društvene institucije, radne organizacije, sve društvene aktivnosti su pod apsolutnom kontrolom totalitarne vlasti”;
- 3) “Apsolutni centralizam”;
- 4) „Ne postoji država kao organizacija, već partijska država”;
- 5) „Društveni život svih pojedinaca, svih društvenih grupa je pod apsolutnim političkim nadzorom, sve je pod kontrolom partijskog vrha”;
- 6) „Sve odluke **od vrha do dna društvene piramide** donosi i kontroliše državni aparat”;
- 7) „Politička participacija se svodi na sprovođenje unaprijed donijetih odluka, a nema istinske političke participacije”;
- 8) „Nepostojanost individualnih birokratija, već inkorporiranje istih u ‘blok na vlasti’”;
- 9) “Partijska avangarda je avangarda cjelokupnog društvenog sistema”;
- 10) “Legitimitet političke partije ne izvodi se iz dinamičnog društvenog procesa, već iz njene istorijske misije”;
- 11) „Postojeća politička garnitura (pozicija) ne toleriše opoziciju i sama se obnavlja”;
- 12) „Širi društveni sistem nema nadzor nad partijskim aparatom”;
- 13) „Zakoni, ‘ako postoje’ tumače se u skladu sa interesima vladajuće totalitarne garniture”;
- 14) „Cijeli širi društveni sistem pretvoren je u državnu svojinu, tačnije partijsku svojinu” (Jovović, 2024: 19).

Totalitarni politički režim „sam sebe obnavlja, pa i legitimiše. U takvom političkom režimu sve što nije u skladu sa mišljenjem koje je totalitarno, mišljenjem totalitarnih pojedinaca, koji su na vlasti, eksplicitno, proglašava se antidruštvenim, antihumanim. Taj politički režim sve vrijednosti ili nipodaštava ili preobražava u ideologiju i političku propagandu. Individue su prinudene da prihvate totalitarizam

kao prirodno, jedino normalno stanje. Svaka sumnja u njegovu nepogrješivost strogo se kažnjava i to ne samo zatvorom, već se ide u krajnost– smrtna kazna (Tadić, 1996).

Prema V. Pavićeviću (2012), glasanje i sloboda izbora u totalitarnom režimu sa svim ovim elementima, koji ga karakterišu i po kojima se izdvaja od drugih političkih režima nije zagarantovana. Neke od osnovnih karakteristika izbora u totalitarnim režimima su:

- 1) Sloboda glasača u potpunosti je ograničena, to jest nema je. Time se narušava pravo glasača (birača), kako opšte, tako i jednako pravo, a glasači (birači) bivaju izloženi različitim pritiscima;
- 2) Istinsko takmičenje ne postoji;
- 3) Vlast nesmetano realizuje ciljeve i zadovoljava svoje interese, bez direktnih konsekvenci (Pavićević, 2012).“ (Jovović, 2024: 20).

Sada ćemo se ukratko osvrnuti na totalitarni režim, koji je egzistirao u prvom velikom jugoslovenskom društvu. “Nakon raskida sa Staljinom 1948. godine, a i znatno kasnije nakon smrti Josipa Broza Tita 1980. godine, bivše veliko jugoslovensko društvo, napominje Zagorka Golubović (1999), krenulo je sa kvalitativnim promjenama ustoličenog totalitarnog režima u smislu: *tranzicija od totalitarnog prema autoritarnom, a kasnije i prema demokratskom režimu*. Time su stvoreni oni neophodni uslovi u kojima ima dovoljno prostora za individualnu inicijativu i djelovanje određenih profesionalnih udruženja. U procesu decentralizacije društvenog sistema i političkog režima data su veća ovlašćenja radnim organizacijama, zatim se nastavilo sa osamostaljivanjem pojedinih društava, to jest republika, a na kraju je došlo do raspada, sloma velikog jugoslovenskog društva. Inovacije u ekonomskom sistemu ogledale su se u tome što se sa planske privrede prešlo na tržišnu privredu po ugledu na druga razvijena društva. Bitna razlika između jugoslovenskog političkog režima i tipičnog sovjetskog političkog režima jeste u tome što se u jugoslovenskom političkom režimu mnogo više vodilo računa o kvalitetu života pojedinaca i skupina, postojala je i određena sloboda u izražavanju stavova, dok su mediji (televizija) mnogo više bili kontrolisani od strane totalitarne vlasti. Jedino što je bilo isto jugoslovenskom političkom režimu i

sovjetskom političkom režimu jeste što je apsolutna dominacija jedne političke stranke činila kičmu političkog sistema, kao podsistema društvenog sistema.” (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2024: 20-21).

U jugoslovenskom društvenom sistemu, važno je napomenuti, komunistička partija nije toliko kontrolisala odnose – u porodici i u životu individua i skupina. Više je kontrolisala medije, što je već istaknuto. “Njih je posmatrala, možemo slobodno reći, kao opasnost koja distribucijom vijesti, da li lažnih ili istinitih, može uticati na pojedince-gradane da promijene mišljenje o njoj (partiji). Jednostavno rečeno– sredstva javnog informisanja mogla su da dovedu u pitanje položaj jedne političke partije u društvu, to jest da ona, samo ona čini kičmu političkog sistema.” (Jovović, 2024: 21).

Kada je realsocijalizam, posmatran i doživljavan kao jedan monolitan sistem, bio ugrožen? “Bio je ugrožen još pedesetih i šesdesetih godina 20. vijeka, najprije u jugoslovenskom društvu, a kasnije osamdesetih godina i u poljskom i u čehoslovačkom i u mađarskom društvu. Tezama da se totalitarni komunizam srušio iznenada treba pažljivo pristupati. Revolucija 1989/1990. donijela je mnoge, velike promjene koje su uspjele da sruše jedan ustoličeni, monolitni sistem. Pad Berlinskog zida označio je, ništa drugo, nego esenciju revolucije 1989/1990, koja se posmatra kao jedna prekretnica, kada je riječ o društvima koja su pripadala realsocijalizmu. Ta društva, a među njima i jugoslovensko (u okviru njega srbijansko i crnogorsko društvo), a prevashodno zbog brisanja ideoloških granica između Zapadne i Istočne Evrope, počela su da se obračunavaju sa totalitarnim komunizmom. Nezadovoljna, pobunjena masa pojedinaca postavila je nekoliko uslova tadašnjim komunističkim liderima: Da se iz ustava ukloni član zakona po kome Komunistička partija ima rukovodeću (glavnu) ulogu u društvenom sistemu, zatim, da se raspišu slobodni i poštenu izbori i na kraju da se političkim strankama omogući slobodno djelovanje. Ovi uslovi, što ih je postavila pobunjena masa, bili su političke prirode. Logično je da će takvi biti s obzirom na politički karakter društva. Smatralo se da nikakvih suštinskih promjena ne može biti, ukoliko se potpuno ne reformišu političke strukture. Ono što se u tom vremenskom periodu nije moglo predvidjeti bilo je nepostojanje otpora same komunističke elite, sa izuzetkom rumunskog društva. Sa

sociološkog aspekta to se može tumačiti kao postojanost mudre strategije novih političkih elita, koje su izvršile pritisak na tadašnju vladajuću političku elitu da sama djeluje u pravcu donošenja onih uredbi sa kojima će se omogućiti temeljna promjena sistema, najprije, raspisivanjem slobodnih i poštenih izbora, putem kojih će se odlučivati o mirnom transferu vlasti. Vladajuća elita, vjerujući da će uspjeti da se održi na vlasti, prihvatila je ove zahtjeve, koji su je na kraju sasjekli u korijenu, mada, u rumunskom i bugarskom društvu KP je uspjela da se preimenuje i zadrži vlast (šire u: Golubović, 1999: 17–24). Slično je, kasnije, bilo i u crnogorskom i srbijanskom društvu.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2024: 21-22).

2.3.

TRANZICIJA IZ TOTALITARIZMA U POSTTOTALITARIZAM

Posttotalitarni politički režim „proizišao je iz totalitarnog režima i on je, kao i prethodni režimi, nedemokratski politički režim u kome još uvijek nema odgovornosti, skoro ni u jednoj sferi– političkoj, ekonomskoj i slično, a pluralizam je, napominju Linc i Stepan (1998), ograničen, naročito u političkoj sferi. Politička stranka sa svojim harizmatičnim liderom još uvijek uspijeva da kontroliše sve segmente društvenog života. Onog trenutka kada dođe do promjena u strukturi političke stranke ili se lider povuče, što nije bio slučaj ili umre, što jeste bio slučaj – smrt Josifa Staljina 1953. godine (SSSR) – dolazi do promjena u smislu što postojeća politička elita dodjeljuje legitimitet ili odgovornost, još uvijek nezvaničnom, političkom pluralizmu. Ako dodjeljuje legitimitet, ona ga istovremeno i ograničava (Linc & Stepan, 1998). S druge strane, postoje i slučajevi gdje pojedina društva (i njihove političke elite ili politički lideri) nikada nijesu prošla kroz stadijum detotalitarizacije. Naprotiv, samo su iskoristila postojeće stanje da bi se totalitarno konsolidovala, tačnije da bi se konsolidovala lična vladavina, lični sistem i/ili režim.

Darmanović (2002: 39) dobro uočava: ‘Za razliku od drugih zemalja istočnog bloka Rumunija nije nikada prošla kroz fazu destaljinizacije’. U tom društvu nije se dogodio transfer vlasti – od vladara na Politbiro. Čaušesku je imao podršku Zapada, a bio je distanciran od velike Rusije. Politika ovog diktatora bila je nezavisna, bila je poseban slučaj– uspio je da ‘dinastizira’ i državu i postojeću jednu političku partiju. Najbitnije funkcije u društvu obavljali su članovi njegove uže i šire porodice. Tu se naročito ističe Elena Čaušesku, supruga *diktatora* Čaušeskua. Apsolutna kontrola individualnog i kolektivnog života, nepotizam, male plate, veliko nezadovoljstvo pojedinaca-građana Rumunije – sve su to neki od elemenata duge (dvadesetpetogodišnje) vladavine Čaušeskua. U pitanju je lični politički režim i/ili sistem sa mnogim karakteristikama sultanizma. ‘Logično je da je glavni oslonac ovakvog sistema morala biti tajna policija– Sekuritate.’ (isto, s. 39).“ (Jovović, 2024: 23). O N. Čaušeskuu detaljnije ćemo govoriti kada budemo razmatrali proces demokratske tranzicije u Rumuniji. Vidjećemo koje su to osnovne karakteristike njegove vladavine, kako je rumunsko društvo funkcionisalo u tom periodu, kako je Čaušesku smijenjen, to jest pogubljen i zbog čega.

Huan Linc i Alfred Stepan (1998) izučavaju tri tipa posttotalitarizma. „1) Rani posttotalitarizam– politički režim u kome i dalje egzistira (malim dijelom oslabljena) totalitarna vladavina: vlast je, iako ograničena zbog postojanja djelimičnog pluralizma i dalje koncentrisana u rukama jednog čovjeka (lidera); 2) Zamrznuti posttotalitarizam– politički režim u kome skoro sve karike totalitarne vladavine uspijevaju da opstanu dugi niz godina, ali se ne razvijaju, iako su stalno ugrožene od strane civilnih nomenklatura (na primjer: Čehoslovačka u periodu od 1977. do 1989.); i 3) Zreli posttotalitarizam– riječ je o tipu posttotalitarizma ‘u kome je došlo do značajne promene u svim dimenzijama posttotalitarnog režima, osim što je, politički, rukovodeća uloga zvanične partije još uvek nedodirljiva (primer Mađarske od 1982. do 1988, gde je tek pred kraj 1988. došlo do određenog razvoja koji se može okvalifikovati gotovo kao promena koja je izvan svih pomenutih tipova).” (Jovović, 2024: 23).

2.4. TEŠKOĆE TRANZICIJE: SULTANIZAM I NJEGOVE KARAKTERISTIKE

Pored autoritarnih političkih režima, totalitarnih političkih režima, posttotalitarnih političkih režima postoji i tip sistema i/ili režima, koji je M. Veber uveo u sociološko-politikološku teoriju i nazvao patrimonijalnim oblikom vladavine– „sultanizmom” (Veber, 1976a, Jovović, 2024: 23).

Po M. Veberu, njemačkom pravniku, sociologu i političaru, “sa nestankom jednog čisto ličnog upravnog (i vojnog) aparata gospodara, svaka tradicionalna vlast počinje da teži ka *patrimonijalizmu* i, u krajnjem slučaju, ka *sultanizmu*: 'Drugovi' se tek sada pretvaraju u 'podanike', a pravo gospodara, koje je dotad važno kao preminentno kolegijalno pravo, postaje njegovo lično pravo, koje on (principijelno) na isti način apropriše kao i bilo koji drugi objekt poseda bilo kakvog karaktera, i koji se može iskoristiti (prodati, dati u zalogu, podeliti nasleđem), u principu, isto onako kao i bilo koji ekonomski izgledi. Spolja se patrimonijalna moć gospodara oslanja na (često žigosne) telohranitelje i trupe (patrimonijalne trupe). Njih čine robovi ili koloni ili nasilno zavrbovani podanici, ili najamnici; u ovom poslednjem slučaju cilj je da interesi gospodara i osoba na koje se on oslanja budu što je moguće više zajednički. Pomoću ove sile gospodar proširuje sferu svoje samovolje, svoje milosti i naklonosti, na račun patrijarhalne ili gerontokratske tradicionalne sputanosti. *Patrimonijalnom* vlašću treba nazivati svaku primarno tradicionalno orijentisanu vlast, ali vlast koja se vrši na osnovu potpunog ličnog prava, a *sultanskom* vlašću treba nazvati patrimonijalnu vlast koja se u svojoj upravi pretežno kreće u sferi potpune samovolje nesputane tradicijom. Razlika među njima je *sasvim* neodređena. Od *primarnog* patrijarhalizma odvaja i jednu i drugu – kao i sultanizam – postojanje ličnog *upravnog aparata*. Sultanistički oblik patrimonijalizma je ponekad prividno – a uistinu nekad stvarno – potpuno nesputan tradicijom. Ali on nije *objektivno* racionalizovan već je u njemu ekstremno razvijena samo sfera

potpune samovolje i milosti gospodara. Po tome se one razlikuje od svakog oblika racionalne vlasti.” (Veber, 1976a: 182–183 u: Jovović, 2024: 24). U ovakvom sistemu, kako piše i opisuje Veber, „dominira” lična vladavina. „Pojedinci u ovom sistemu (podanici: najamnici, robovi, to jest apsolutno svi) se nalaze u milosti jedne persone koja se naziva sultan ili, u Otomanskoj imperiji kalif (ili halif). On vlada ‘iracionalno,’ po svojim htjenjima, širi svoju samovolju, a grupno pravo postaje njegovo lično pravo. Korupcija, nepotizam, nepostojanje brojnih zakonskih procedura– osnovne su karakteristike sultanističkog sistema. Njegovu vladavinu, sultanovu, iz razloga što u potpunosti zavise od njega štite brojni pojedinci, koji se nazivaju tjelohraniteljima i kako ih, neprikosnoveni, Veber naziva patrimonijalnim trupama. Njegovi bližnji, to jest porodica su, kao i on, apsolutno zaštićeni a istovremeno mu, kao i svi ostali apsolutno podređeni. Sultanizam je sistem u kome, u potpunosti, dominira društveni odnos: jedan, samo jedan, nadređen – drugi, apsolutno svi, podređeni.“ (Jovović, 2024: 24).

Veber je naveo sve bitne osobine sultanizma, odnosno ličnog sistema. Ovakav sistem, u ovom opisu, danas ne postoji. Nekada je postojao u (Jovović, 2024: 24-25): „Venecueli (politički sistem Juana Vincente Gomeza i politički sistem Morcosa Piresa Jimeneza), Iranu (na primjer: politički sistem šaha Reze Pahlavija) i slično (Darmanović, 2002). U periodu tranzicije iz jednog političkog sistema u drugi politički sistem pojedini sistemi mogu poprimiti elemente sultanističkog sistema. Takav politički sistem, iako je formalno uspostavio višestranačku demokratiju – tzv. fasadno demokratski sistem, koji je poprimio neke karakteristike sultanizma, egzistirao je u Srbiji i/ili SR Jugoslaviji. To je, po Darmanoviću (2002), politički sistem Slobodana Miloševića u periodu od 1997. do 2000. godine. Poseban primjer ‘sultanističkog sistema’ u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, jeste Rumunija u vrijeme vladavine N. Čaušeskua i, do njega, supruge Elene Čaušesku. ‘Ta je vladavina na početku rumunjske tranzicije u demokraciju završila pogubljenjem rumunjskog sultana. To je jedini primjer nasilnog uklanjanja vladara sultanističkog tipa u Istočnoj Evropi.’ (Milardović, 2006: 90).“

Kako se navodi (u: Jovović, 2024: 25), „u sultanističkom sistemu... institucionalizacija (njen stepen) je dosta niska, nema ideologije koja će biti

razrađena, pa i usmjeravajuća, jačina mobilizacije masa nije na odgovarajućem nivou, pretežno je veoma niska – vrlo često je prisutna povremena mobilizacija onih skupina koje po naredbi sultana primjenjuju silu, ne postoji vladavina prava, ne postoji ravnoteža vlasti i postoji tzv. dinastička težnja. Lider–sultan–kalif zahtijeva od administracije da bude poslušna, zahtijeva da mu sluge, u potpunosti, budu lojalne. Riječ je o konstituisanju ličnog odnosa sa liderom–sultanom–kalifom i obaveza koje nikako ne podrazumijevaju postojanje rigidnih granica. Uporedimo sultanistički, totalitarni i autoritarni sistem. Liderske karakteristike u totalitarnom i sultanističkom sistemu su dosta slične. I u totalitarnom i u sultanističkom (ličnom) sistemu, kao nedemokratskim političkim establišmentima lider vlada bez postojanja bilo kakvih granica (vladavina nije ograničena). Ono što razlikuje totalitarni i sultanistički sistem jeste ideologija. U totalitarnom sistemu ideologija je razrađena, pa i predviđena, dok u sultanističkom sistemu nemamo postojanost takve ideologije. Takođe, komparacijom autoritarnog i sultanističkog sistema mogu se uočiti određene diferencije: U autoritarnom sistemu, aktivnosti lidera–vođe nijesu dobro definisane, ali su zato predvidljive, dok u sultanističkom sistemu lider–vođa–sultan zahtijeva poslušnost, zahtijeva da mu činovnici budu krajnje vijerni. ‘(...) Lojalnost činovnika u poslu koji rade nije objektivna dužnost, već lojalnost sluge zasnovana na striktno ličnom odnosu sa vladaocem i obaveza koja u načelu ne dozvoljava nikakvu granicu.’ (Linc, Stepan, 1998: 81).“

2.5.

EPILOG TRANZICIJE: DEMOKRATIJA

Demokratija⁹ se definiše vladavinom naroda (Haralambos, 1989). “Ovo je, ujedno, najkraće definisanje ovog, popularnog, sociološko-politikološkog pojma koji je, što je opšte poznato, nastao inkorporiranjem dva starogrčka pojma: *demos* (narod) i *kreatin* (vladati) (Tadić, 1996). Demokratija, dakle, implicira takav politički sistem u kome vlada narod, a ne totalitarni ili autoritarni ili ‘sultanistički’ lider. Tokom razvoja društva, kao zajednice građana (u kojoj građanska veza ujedinjuje različite pojedince), demokratija je mijenjala svoj tok, a naročito svoj sadržaj i svoje akribične vrijednosti¹⁰: od omnikratije (vladavine proste većine) do proceduralne demokratije (vladavine različitih procedura) (Čupić, 2002a: 156).“ (Jovović, 2023: 234-235).

Proceduralna demokratija temelji se na idealu bratstva, idealu trpeljivosti, idealu nenasilja i idealu “postepenog obnavljanja društva putem slobodne rasprave ideja i promena načina mišljenja i života: jedino demokratija omogućava oblikovanje

⁹ Ono što danas nazivamo “demokratijom ustvari je Aristotelova politeja ili slobodna država. Ali kad se barata sa Aristotelovim terminima, treba imati u vidu i još jednu činjenicu: Aristotel još nije navodio razliku između države i društva. Za njega država nije aparatura, sistem državne vlasti, državnih institucija, već zajednica, dakle društvo. Ono što bismo danas nazvali državom, Aristotel utapa u jedan širi pojam, koji obuhvata i same institucije vlasti, ali i sve ostale društvene institucije, političke i nepolitičke. Otuda on u svojoj *Politici* razmatra i probleme porodice, vlasništva, obrazovanja, jer se sve to utapa u njegov pojam države, to jest društva.” (Tadić, 1996: 314).

¹⁰ Demokratija je tokom svog postojanja mijenjala svoj „vrijednosni status. Sve do XIX vijeka, ona je nepoželjan politički oblik – vladavina svjetine, gomile, vladavina siromašnih, onih sa socijalnog dna – socijalnog taloga; Aristotel je svrstava u skupinu rđavih, iskvarenih političkih režima; Monteskje je izostavlja iz svoje klasifikacije političkih sistema, naglašavajući da ona nije ni cilj, ni ideal, niti je uopšte neizbježna. Istina, bilo je i prije XIX vijeka drugačijeg odnosa prema demokratiji. Polibije, II vijek prije nove ere, smatra je oblikom državnog uređenja u kome cvjetaju jednakost i sloboda; u XVII i XVIII vijeku teorija narodnog suvereniteta izdvaja demokratiju kao jedini legitimni oblik vladavine. No, izuzeci ne dovode u sumnju pravilo, već ga, naprotiv, potvrđuju. A ovo, kada se radi o vrijednosnom statusu demokratije, do XIX vijeka, glasi: Demokratija je ružna riječ (kako se izrazio dr Jovan Đorđević) (...) R. Aron misli da je, u krajnjoj liniji, svaka vlast oligarhijska, bez obzira na tip političkog sistema.” (R. Kilibarda, SJAJ I SJENA DEMOKRATIJE, 2013a, s. 171–173).

i širenje tihih revolucija, kao što se i ovih poslednjih decenija dogodilo sa promenom odnosa među polovima, koja je možda najveća revolucija našeg doba.” (Bobio, 1990: 38 u: Jovović, 2023: 235).

Demokratija podrazumijeva pluralizam. Demokratija implicira i autonomiju. Kako u ekonomiji i pravu, tako i u kulturi i obrazovanju. Demokratija implicira slobodnu individuu, skupinu, a naročito društvo kao zajednicu građana. Demokratska politika je efikasna i pod rigidnom je kontrolom zajednice građana. Ona podrazumijeva postojanost odgovorne vlade i poštenja. Ističe se i postojanost participacije, participativne političke kulture, vrijednosti, različitih prava, opšteg prava glasa i slobodnih i poštenih izbora (Jovović, 2023).

U savremenoj zajednici građana, demokratska politika nije ništa drugo no javna. „Ona implicira slobodu, trpeljivost, stalno kritičko preispitivanje, grupne odluke, kompromise u različitim društveno-političkim djelovanjima, jednostavno, implicira javnost različitosti. Takva javnost ne teroriše apsolutno nikoga, pa ni manjinske skupine u društvu. Demokratska politika, koja je slobodna i otvorena, prije svega je politika izbora. Diferencirane skupine i individue u takvom demokratskom okruženju imaju razvijenu svijest o izboru između diferenciranih mogućnosti. Demokratska politika se oslanja na racionalno djelovanje i ona vodi računa o onim esencijalnim vrijednosti kao što su poštenje, čast, dobro, istina. U takvoj politici najvažnije mjesto ima moralna odgovornost i pojedinaca i skupina (Čupić, *Politika i zlo*, 2001: 24). Moralan pojedinac je i odgovoran pojedinac. Ukoliko nema morala nema ni pojedinačne odgovornosti, a bez pojedinačne odgovornosti, činjenica je, nema ni grupne odgovornosti (Čupić, *Politika i odgovornost*, 2010).

Bez individualne i kolektivne odgovornosti, činjenica je, nema dobrog demokratskog političkog sistema. Demokratski politički sistem implicira takav oblik organizovanja, upravljanja i rukovođenja društveno-političkim životom u kome glavnu ulogu, prema Čupiću (2001), ima sposobna, a nadasve, umna većina. Demokratija, u formalnom smislu, ‘je garancija za sve pojedince u zajednici. To znači da ona podrazumeva i garantuje postojanje različitih ideja– lepezu ideja. Ona ih ne guši ali teško u njoj mogu da se nametnu ekstremne ideje, ideje protiv

stvarnosti i života, a da je ne dovedu u pitanje i ukinu. Sadržajno ona je pluralistička politika. Demokratija dopušta postojanje svih ideja i oblika organizovanja, ali ne i dominaciju. U njoj dominiraju i njome upravljaju samo najrazložnije, najtrezvenije i najtolerantnije ideje. U demokratskoj politici dominiraju moralno-autonomni pojedinci i grupe. Jer demokratija podrazumeva slobodu za sve, slobodu izbora, slobodu delovanja i ljude slobodne volje.’ (Č. Čupić, 2001: 53). Slobodan, odgovoran, moralan pojedinac i grupe, lepeza ideja, politički pluralizam, javnost različitosti i sposobni umni upravljači, neophodni su, pa i dovoljni uslovi za egzistiranje dobrog demokratskog društva ili demokratskog političkog sistema.“ (Jovović, 2023: 235-236).

Demokratija nije ništa drugo no vrijednost. Vrijednost je i demokratska tranzicija i demokratska konsolidacija. “Demokratija je sistem vrednosti, predstavljajući poželjan oblik vladavine naroda, kao što termin neposredno ukazuje. Dakle, demokratija u sebi nosi nabijeno vrednosno značenje koje dolazi do izražaja i u zdravorazumskom tumačenju i razumevanju ovog pojma.’ (Pantić, 2000: 94). Ona se u kompleksnom društvenom sistemu može odrediti *‘kao politički sistem koji daje redovne ustavne mogućnosti za smenu funkcionera na vlasti i obezbeđuje društveni mehanizam dozvoljavajući najvećem mogućem delu stanovništva da utiče na važne odluke na osnovu izbora među onima koji se nadmeću za političke funkcije* (M. Weber). Za mnoge istaknute pisce demokratija je gotovo sinonim za slobodu’ (Pantić, 2000: 93), a sloboda je, poput demokratije i tranzicije– vrijednost. Ona je akribična ljudska vrijednost.“ (Jovović, 2023: 236).

Razmotrimo sada poliarhiju kao stvarnu demokratiju – u tumačenjima Roberta Dala. „Poliarhija se određuje kao poseban tip političkog sistema ‘koga na najopštijem nivou razlikuju dve generalne karakteristike: status građanina proširen je na relativno veliki broj odraslih stanovnika, a prava vezana za taj status obuhvataju i mogućnost izražavanja protivljenja najvišim zvaničnicima u vladajućoj strukturi i njihovog smenjivanja putem izbora. Prvom karakteristikom poliarhija se izdvaja od *isključujućih* sistema vladavine u kojima su, iako je protivljenje dopušteno, vladajuće stranke i njihova legalna opozicija ograničene na malu grupu. Ovo je bio slučaj u Britaniji, Belgiji, Italiji i drugim zemljama pre uvođenja opšteg prava glasa. Drugom

karakteristikom, poliarhija se razlikuje od režima u kojima, iako većina odraslih stanovnika ima status građanina, taj status ne uključuje pravo na izražavanje suprotnih mišljenja i smenjivanje vlade na izborima – što je slučaj u savremenim autoritarnim režimima.’ (R. Dal, 1999: 308).

Polazeći od ovih karakteristika– poliarhija kao politički sistem, prema Dalu (1999: 308), ima sedam neophodnih institucija:

- 1) Izbor političkih funkcionera;
- 2) Potpuno slobodni i fer izbori;
- 3) Svi odrasli pojedinci imaju pravo da glasaju – ‘opšte pravo glasa’ (isto, s. 308);
- 4) Pravo pojedinaca da se kandiduju za određene funkcije u strukturi vlasti;
- 5) Sloboda mišljenja i izražavanja;
- 6) Alternativni izvori informacija koji su zaštićeni zakonom;
- 7) Nezavisna udruženja i organizacije (političke stranke, interesne skupine).

Sve ove nabrojane elemente ‘karakterišu aktuelna a ne samo nominalna prava, institucije i procesi. U stvari zemlje svijeta se mogu razvrstati prema stepenu u kome je svaka od ovih institucija realno prisutna. Prema tome, te institucije mogu poslužiti kao kriterijumi za određivanje u kojoj zemlji postoji, ili je postojala poliarhija.’ (Dal, 1999: 308-309). Dalova tipologija institucija poliarhije (‘biranje funkcionera, slobodni i pošteni izbori, opšte pravo glasa, pravo na kandidovanje za funkciju, sloboda izražavanja, alternativne informacije, autonomija udruženja’ /isto, s. 308/) od kardinalne je relevantnosti za dobro odvijanje procesa demokratizacije i dobro funkcionisanje novog demokratskog (poliarhijskog) političkog sistema.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2024: 28-29)

Da bi društveni sistem sa svojim podsistemima okončao tranziciju iz nedemokratskog u demokratski sistem i istovremeno djelovao u pravcu razvoja institucija poliarhije sasvim je potrebno zadovoljiti i mnoge druge uslove. Izdvajaju se (Jovović, 2024: 29):

- 1) „Usitnjavanje ili neutralisanje sredstava za prinudu sa elementima nasilja”;

- 2) „Egzistiranje razvijenog dinamičnog pluralističkog društva (riječ je o društvu koje stopira koncentraciju moći u rukama pojedinca ili manje grupe pojedinaca i rasprostire je na veći broj pojedinaca i skupina, to jest cijelo društvo)”;
- 3) „Neizlaganje dinamičnog pluralističkog društva intervenciji strane sile, koja je neprijateljski orijentisana prema njemu”;
- 4) „Razvijanje političke kulture i uvjerenja kojima se daje podrška institucijama poliarhije”;
- 5) „Suzbijanje supkulturnih konflikata (to je zadatak lidera)”.

Ako u jednom socijalnom sistemu nema ovih uslova, „ili preovlađuju oni uslovi koji su u suprotnosti sa ovim koje smo nabrojali, sasvim je sigurno da će se u tom društvu konstituisati nedemokratski (nepoliarhijski) politički sistem. Ako u jednom društvu imamo mješavinu uslova, koji su karakteristični za poliarhiju i mješavinu uslova, koji su karakteristični za nepoliarhiju, dakle kombinaciju i jednih i drugih poliarhija će biti nestabilna. S druge strane, u nekim društvima je moguće da postojeći sistem titra između poliarhije i nedemokratskog (nepoliarhijskog) političkog sistema (up. Dal, 1999). Znači– nije, ni poliarhija, a nije ni nedemokratski (nepoliarhijski) sistem. Očigledno je da se radi o društvu, koje je u procesu tranzicije.” (Jovović, 2024: 29).

U knjizi *Sjaj i sjena demokratije* autora R. Kilibarde (2013a: 178) ističe se da je “put od demokratije do tiranije mnogo kraći nego što je put od tiranije do demokratije.” U tom kontekstu ovaj sociološki pisac kaže: ‘Kada redukcija demokratije na vladavinu većine neizbježno pomjera demokratiju prema tiraniji i u tiraniju, a kada ne? Neizbježno je pomjera kada se konstituiše većina kao konstanta, odnosno u slučajevima konstituisanja poslušne, dirigovane većine. Tada kad se većina formira, ad hoc, od slučaja do slučaja, svaki put iznova, odnosno, u slučajevima ravnoteže nemoći– kada niko ne posjeduje većinsku premoć, empirijska demokratija se primiče ideji, projektu demokratije.’ (Kilibarda, 2013a: 177).

Kilibarda ističe da naročito na primjeru skupštine, misleći na skupštinu u pojedinim tranzicijskim društvima Jugoistočne Evrope (bivše Jugoslavije), u kojoj samo jedna, ali samo jedna, politička stranka ima većinu možemo vidjeti do čega sve

može da dovede uspostavljanje skupštinske većine koja je, prije svega, apsolutno dobra i poslušna. Prema Kilibardi (2013a) – ona dovodi do:

- 1) Obesmišljavanja bilo kakve političke rasprave u skupštini (biće onako kako je predložio vrh vladajuće političke stranke);
- 2) Obesmišljavanja bilo kakve argumentacije – dokaz je uspostavljena većina u skupštini;
- 3) Obesmišljavanja višestranačke demokratije;
- 4) Obesmišljavanja postojanja političke opozicije, kao bitnog segmenta skupštine i višestranačke demokratije;
- 5) Redukovanja zakonodavnog procesa u skupštini, kao institucije vlasti;
- 6) Višestranačka demokratija, koja je podavno konstituisana, pretvara se u jednostranačje;
- 7) Državna vlast se pretvara u vlast jedne političke stranke;
- 8) Umjesto vladavine prava i pravne države konstituiše se jedan tip teokratskog sistema;
- 9) Državna teritorija postaje privatni posjed jednostranačkog vrha– vlasti, a ne *demosa* (naroda).“ (Jovović, 2024: 30).

Uspostavljanje većine u parlamentu, većine koja je poslušna, otežava tranziciju iz nedemokratskog u demokratski politički poredak. Takođe, time se ozbiljno ugrožava težnja ka istinskoj demokratiji. Težnja se ogleda u postojanosti i učvršćenom demokratskom, višepartijskom političkom životu. (Jovović, 2024).

Demokratski politički sistem implicira: “visok nivo ekonomskog prihoda (i njegova ravnomjerna podjela); razvijenu tržišnu privredu; jaku srednju klasu i sloj; dosta visok nivo obrazovanih pojedinaca; razvijenu kulturu; društveni i politički pluralizam; jake posredničke društvene skupine; takmičenje; političku participaciju; nizak nivo nasilja u društvu; posvećenost ideji demokratije; demokratske političke lidere; razvijenu toleranciju; razvijene kompromise između pojedinaca i grupa; vladavinu prava– poštovanje individualnih i grupnih prava; podjelu vlasti na izvršnu, zakonodavnu i sudsku; isključenost društvene heterogenosti u uključenost društvene homogenosti (misli se na rasu, religiju i dr.).” (Jovović, 2024: 31).

Da bi demokratski politički režim i politički sistem uspješno funkcionisao treba zadovoljiti brojne preduslove. Izdvajaju se dva: “stabilna politička struktura i razvijena demokratska – participativna – politička kultura. Ako politička struktura nije stabilna, onda je sigurno da neće moći da funkcionišu oni uslovi koji su od esencijalne važnosti za demokratski politički sistem (neki od uslova su: poštovanje zakona, dijalog, tolerancija i slično). Činjenica je da je funkcionisanje tih uslova jedino moguće u onim situacijama kada je politička struktura potpuno stabilna. Svakako, da ovaj preduslov nije lak, ali bez njega ne možemo govoriti o demokratskom političkom sistemu. Razvijena demokratska – participativna – politička kultura, drugi preduslov, podrazumijeva razvijene sljedeće elemente: saglasnost o socijalnim i političkim vrijednostima, vaspitanje i obrazovanje za toleranciju, garantovanje i poštovanje individualnih i grupnih prava i sloboda, nizak nivo građanskog nasilja, političke lidere, koji su posvećeni demokratiji, društvenu homogenost (misli se na rasu, religiju i slično), stvaranje osjećaja pouzdanosti između pojedinaca i između pojedinaca i onih koji su na vlasti, nizak nivo političkog ekstremizma i odgovornost za svaku riječ, koja je javno izgovorena (Čupić, 2002a). Ako su zadovoljena ova dva elementa (preduslova) onda je sigurno da će demokratski politički sistem dobro funkcionisati. S druge strane, da bi se oni zadovoljili neophodno je da se u potpunosti aktivira država. I ne samo država, već i društvo. Da bi se uspostavila apsolutna vladavina prava, ističe prof. Čupić (2010), veoma je važno da se konstituišu oni kompaktni mehanizmi, koji će rigidno kontrolisati one pojedince, koji su na vlasti i one oko vlasti – različite pojedince i institucije u društvu. Nužno je da se decidno izvede podjela vlasti u društvu i da se svakoj pojedinačnoj vlasti – izvršna, zakonodavna i sudska vlast – garantuje nesmetano djelovanje, to jest autonomnost. Profesionalne sposobnosti pojedinaca trebaju da budu oni ključni činioци. Lokalnoj vlasti treba dati veći značaj, značenje i smisao, a to će se postići samo procesom decentralizacije. Društvena zajednica, koja se može okom sagledati ubjedljivo je najbolja za demokratski život. U takvoj društvenoj zajednici sve je vidno, lakše se može kontrolisati i mogu se donositi i realizovati različite odluke, koje potpomažu složen proces demokratske konsolidacije. Demokratski politički život je takav da se oni najbolji pojedinci i

skupine ističu. Oni su vaspitani, obrazovani, tolerantni, kompetentni i razboriti. Nevladine organizacije moraju biti spoljni omotač potpune kontrole vlasti i izvršne i zakonodavne i sudske. Nevladine organizacije kritikuju vlast i pomažu joj da ispravlja greške i da lakše realizuje određene odluke. Što je više nevladinih organizacija, to je onda bolje. To je, onda, signal da su sva (diferencirana) pitanja političkog života apsolutno obuhvaćena. Zbog toga nevladinim organizacijama treba davati bespoštednu podršku u procesu formiranja i na njih se apsolutno oslanjati.” (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2024: 32).

Problemi se, u socijalnom sistemu eliminišu isključivo uz aktivno prisustvo i uticaj nevladinih organizacija. Od strane njih, pored drugih društvenih aktera, eliminiše se korupcija, ugrožavanje životne sredine i uopšte diskriminacija u sistemu. Nevladine organizacije bogate demokratsku zajednicu razlika. (Jovović, 2024).

*

* * *

*

Političke stranke, definisane kao organizacije, društveni akteri, društvene grupe, čiji je osnovni cilj osvajanje vlasti u društvu–državi i zadovoljenje svojih interesa i interesa pripadnika (građana) društva u cjelini imaju veliki značaj, to jest bitan polazaj i ulogu u procesu oblikovanja političkog sistema, kao društvenog podsistema (politika i društveni sistem se nalaze u interakciji: s jedne strane imamo uticaj društvenog sistema na politiku, dok s druge imamo uticaj politike na društveni sistem). Taj značaj, značenje i smisao, prevashodno, ogleda se u tome što postojanje samo jedne velike političke stranke (jednostranačkog političkog života) ili postojanje više političkih stranaka (višestranačkog političkog života) u esenciji određuje karakter političkih institucija (nedemokratske ili demokratske). Ili da se drugačije izrazimo – pošto su dio postojećeg stranačkog sistema političke, pa i druge institucije imaju sve karakteristike tog sistema u cjelini. U zavisnosti od toga koji ili kakav stranački sistem egzistira u društvu zavisice i karakter političkih institucija. A u zavisnosti od toga kakav je karakter političkih institucija zavisice i tip političkog sistema. Nadalje, u zavisnosti od karaktera stranačkog sistema, karaktera političkih institucija i političkog sistema zavisice i karakter političkih, kao i ukupnih društvenih, promjena. Sve ovo što smo istakli može i u drugom smjeru, to jest može obrnuto. Riječ je o interakciji unutar politike kao društvenog podsistema.

Politički režimi, kao što smo mogli vidjeti, dijele se na: nedemokratske – autoritarne, totalitarne, posttotalitarne, sultanističke i demokratske. Svi oni imaju svoje funkcije i neke specifičnosti po kojima se i razlikuju jedan od drugog. U nastavku, u tabelama koje slijede prikazaćemo sa izuzetkom posttotalitarnog i sultanističkog, koja su to obilježja i koje su to funkcije autoritarnog, totalitarnog i demokratskog sistema i/ili režima.

Tabela 1: Tipovi političkog sustava (Huntington, 1989)

Obilježja	Demokratski	Totalitarni	Autoritarni
Uloga ideologije	Ograničena	Ključna	Nepostojeća
Vrsta promjene	Postupna	Revolucionarna	Nepostupna
Sudjelovanje	Široko samostalno	Široko mobilizirano	Nikakvo ili vrlo ograničeno
Izbori	Učinkoviti, natjecateljski, učestali	Ritualni, nenatjecateljski, učestali	Nepostojeći ili nenatjecateljski
Stranke	Dvije ili više	Jedna jaka	Nijedna ili jedna slaba
Sloboda govora, medija i okupljanja	Opsežna	Nepostojeća	Jako ograničena
Kontrola države nad gospodarstvom	Ograničena do umjerena	Opsežna do potpuna	Ograničena

Izvor: www.politics.tcd.ie/Staff/Kanneth.Benoit/transitions/democracy/node4.html, pristup ostvaren 7. kolovoza 2005. u Milardović 2006, s. 92.

Tabela 2: Značajke demokratskih, autoritarnih i totalitarnih sustava

	Demokracija	Autoritarni sustav	Totalitarni sustav
Legitimacija vlasti	Narodni suverenitet	Mentalitet	Zatvoren svjetonazor
Pristup vlasti	Otvoren (univerzalno pravo glasa)	Ograničen (ograničeno pravo glasa)	Zatvoren (bez prava glasa)
Monopol vlasti	Demokratski legitimirane institucije	Kod vođa-oligarhija „legitimiran“ putem mentaliteta i osiguran represijom	Vode koji su se legitimirali svjetonazorom, te osigurali represijom
Struktura vlasti	Pluralistička (podjela vlasti, sputavanje vlasti, kontrola vlasti)	Polupluralistička (u velikoj mjeri ograničena podjela vlasti, ograničenje i kontrola vlasti)	Monistički (nema podjele vlasti, ograničenja ni kontrole vlasti)
Zahtjev za vlašću	Usko ograničen	Velik	Neograničen
Način vladanja	Pravnodržavni	Pravnodržavni do ne-pravnodržavni, represivan	Nije pravnodržavni, sustavno represivan, teroristički

Izvor: Markel, Wolfgang (1999): Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung. Opladen: Leske & Budrich, s. 28. u Milardović, 2006, s. 93.

GLAVA II

**FENOMEN DEMOKRATSKE
TRANZICIJE**

1. DEFINISANJE I OSNOVNI PROBLEMI¹¹

Demokratska tranzicija, određuje se kao prelaz iz jednog političkog režima i sistema u drugi i po pravilu bolji politički režim i sistem, odnosno iz jednog nedemokratskog političkog režima i sistema u demokratski politički režim i sistem. (Jovović, 2020, Jovović, 2019). “Kompleksan proces demokratske tranzicije otpočinje kada pojedinci, koji pripadaju vladajućoj strukturi nedemokratskog političkog režima – autoritarnog, totalitarnog, posttotalitarnog i sultanističkog počinju da koriguju sopstvena pravila ponašanja i da djeluju u pravcu razvoja cjelokupnih individualnih i kolektivnih prava i sloboda u društvenom sistemu (Milardović, 2006; Darmanović, 2002). Slabljenjem i/ili urušavanjem nedemokratskog političkog režima otpočinje se sa tranzicijom, kojom se želi postići izgradnja političkog života koji će, prije svega, biti pluralistički. Tranzicija može imati dva smjera– naprijed: od nedemokratskog prema demokratskom političkom

¹¹ Tokom doktorskog istraživanja „Definisanje i osnovni problemi tranzicije,“ rad je publikovan u časopisu „Medijski dijalozi: časopis za istraživanje medija i društva,“ sa naslovom DEMOKRATSKA TRANZICIJA – DEFINISANJE I OSNOVNI PROBLEMI, „Medijski dijalozi: časopis za istraživanje medija i društva,“ br. 35-2020, Istraživački medijski centar – Podgorica, 2020, str. 166-171. i dijelom u časopisu „Politički život: časopis za analizu politike,“ sa naslovom TEORIJSKI PRISTUPI FENOMENU DEMOKRATSKE TRANZICIJE, „Politički život: časopis za analizu politike,“ br. 17-2019, Centar za demokratiju, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2019, str. 48-55.

režimu i nazad: kretanje od demokratskog političkog režima do nedemokratskog političkog režima – jednosmjerna i obrnuta tranzicija (vidjeti: Vidojević, 1997: 11–16). U prelaznom periodu – tranziciji – formiraju se novi politički i ukupni društveni odnosi, koji se šire i postaju nužni uslovi funkcionisanja novog političkog i cjelokupnog, novog socijalnog sistema.

Sintagma *demokratska tranzicija*¹² javila se u sociološko-politikološkoj teoriji, da bi se njome tumačili i objasnili procesi smjenjivanja autoritarnih (diktatorskih) režima u društvima Južne Evrope, to jest u španskom, portugalskom i grčkom društvu i društvima Južne Amerike (Urugvaj, Brazil i Argentina), kao i prelazak tih društava na liberalnu demokratiju. Taj prelaz, bio je znatno lakši u onim društvima koja su imala razvijenu privredu (društva u Južnoj Evropi), za razliku od promjene u (post)socijalističkim društvima. U pitanju je teži, permanentniji proces (Vidojević, 1997). Sociološko-politikološko identifikovanje sadržaja i utvrđivanje pravca (smjera) tranzicije– osnovni je cilj onih koji se bave izučavanjem fenomena demokratske tranzicije.

U tim izučavanjima, prema Zoranu Vidojeviću (isto), neophodno je praviti razliku između normativnog (formalnog) i objektivnog sadržaja procesa tranzicije. Posmatrano sa normativnog aspekta, tranzicija je kretanje društvenog sistema i njegovih podsistema ka nekom boljem društvenom sistemu. Temelji tog novog društvenog sistema jesu: razvijen privredno-tržišni i demokratski podsistem. Posmatrano sa objektivnog aspekta, tranzicija obuhvata niz dinamičnih procesa u društvenom sistemu i njegovim podsistemima, koji se sadržajno i tendencijski diferenciraju i imaju diferencirane rezultate. Ovaj aspekt, kako navodi Vidojević, obuhvata višedimenzionalnost društvene promjene – prelaznosti (Vidojević, 1997).“ (Jovović, 2020: 166-167, Jovović, 2019: 48).

¹² “Suprotstavljanje pojmova ‘transformacije’ i ‘tranzicije’ u suštini je veštačko, ako se ima na umu da jedan sistem ne može preći u neki drugi ukoliko se svi njegovi bitni elementi ne transformišu (preobraze), niti je transformacija (preobražaj) jednog sistema moguća ako on evolutivno ne pređe u neki drugi. Oba ta pojma u suštini, izražavaju celokupnost i višedimenzionalnost tih promena. Ako se tako shvate oni imaju u biti isto značenje. S druge strane, reč ‘preobražaj’ (nečega u nešto) i ‘prelaz’ (iz nečega u nešto), premda nisu sinonimi, imaju slično značenje.” (Podvukao: Z.J.) (Zoran Vidojević, TRANZICIJA, RESTAURACIJA I NEOTOTALITARIZAM, 1997, s. 10–11 u: Jovović, 2022: 56, Jovović, 2025: 116).

Izgradnja tkiva društvenog sistema i svih njegovih podsistema, društvenog i političkog sistema koji „teži parlamentarnoj (i liberalnoj) demokratiji napuštajući nedemokratski sistem, ’mora se izvršiti tranzicijom. U tom procesu treba ostvariti, polazeći od postojećeg sustava, zatečenih specifičnih rješenja u svakoj državnoj zajednici i razine razvijenosti prijelaz u potpuno novi sustav. To zahtjeva tranziciju političkog, državnog (...) i društvenog sistema, pa, slobodno recimo prije svega, i tranziciju *glava*.’ (S. Andrijić, 1996: V).“ (Jovović, 2020: 167-168, Jovović, 2019: 48).

„Jedno je zbaciti ‘potrošeni’ nedemokratski režim, a drugo je suočavati se, neprestano, sa sukobom između etničkih grupa, stagnacijom u privredi, zagađenom okolinom i rigidnom državnom birokratijom. To je ono što karakteriše pojedina društva koja se nalaze u procesu demokratske tranzicije. U cjelokupnom kompleksnom procesu tranzicije pored promjena u politici, veoma je bitno ugovoriti institucionalnu tranziciju, privrednu tranziciju i najbitnije tranziciju mišljenja. Koliko je bitno, toliko je i teško. Prevažodno zbog prisustva konflikata i to, naročito etničkih, a onda i zbog brojnih osporavanja u vezi sa razgraničenjima. Dimenzije tranzicije, koje smo naveli, imaju nekoliko izgleda. Prva se odnosi na društvene, državne, pravne i obrazovne ustanove. Druga, privredna tranzicija se odnosi na tržište, potrošače i vlasničku strukturu. Treća, tranzicija mišljenja podrazumijeva mišljenje o novim demokratskim institucijama, različitim demokratskim zakonima, kao i mišljenje o preobražaju strukture klase, sloja i identiteta i međunarodnim obavezama koje su promjenjive (Drajzek & Holms, 2003).

Demokratska tranzicija posmatra se kao promjena, prelaz, a T. Botomor (Botomor, ¹³ citat preuzet iz: Đukanović, Bešić, 2000: 15) definiše je kao proces ’koji donosi značajnu reorganizaciju organa vlasti, promjenu odnosa između vlasti i naroda, i u velikoj mjeri novo strukturiranje drugih društvenih odnosa, uključujući promjene u hijerarhijskom poretku različitih društvenih grupa.’

¹³ T. Botomor, preuzeto iz KULTURE U TRANZICIJI, Zbornik radova, PLATO, Beograd, 1994, s. 102. u Đukanović, Bešić, SVJETOVI VRIJEDNOSTI: PREOBRAŽAJ DRUŠTVENE SVIJESTI U CRNOJ GORI, 2000, s. 15.

Pozivajući se na španskog univerzitetskog nastavnika R. F. Kotorela, Jose Miguel Palacios¹⁴ (parafrazirano u: Đukanović, Bešić, 2000: 15) napominje da tranzicija od nedemokratskog ka demokratskom političkom režimu ima šest faza:

- 1) Kriza političkog režima– pokretački element;
- 2) Izmjena paradigme legitimnosti i izmjena njenih odnosa prema legalnosti;
- 3) Isključivanje lidera prethodnog nedemokratskog režima;
- 4) Prvi politički konsenzus (odnosi se na prošlost– ono što treba zaboraviti);
- 5) Drugi politički konsenzus (odnosi se na privremena pravila demokratske igre– sadašnjost) i
- 6) Treći politički konsenzus (odnosi se na konačna pravila demokratske igre – budućnost).

R. Darendorf unutar cjelokupnog složenog toka tranzicije razlikuje četiri posebna procesa: politički, ekonomski, kulturni i razvoj građanskog društva. Prvi – politička tranzicija, može otpočeti i završiti se u roku od šest mjeseci. Drugi – ekonomska tranzicija, može otpočeti i završiti se u roku od šest godina. Treći i četvrti – kulturna tranzicija i razvoj građanskog društva može otpočeti i završiti se u roku od šesdeset godina. Dakle, najkraće traje politička, a najduže kulturna tranzicija i razvoj građanskog društva. Ovu prognozu ne treba baš ozbiljno shvatiti. Ona se odnosi na brojne teškoće na koje nailaze pojedina (post)socijalistička društva, koja se nalaze u fazi tranzicije, to jest prelaza na parlamentarnu demokratiju, tržišnu ekonomiju i građansko društvo. Dosadašnja iskustva sasvim jasno pokazuju da je kompleksnost političke i ekonomske tranzicije jednaka kompleksnosti kulturne tranzicije i razvoja građanskog društva (Darendorf¹⁵, parafrazirano prema: Z. Vidojević, 1997).“ (Jovović, 2019: 49-50).

„Branko Pribićević, razmatrajući fenomen demokratske tranzicije u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, ističe:

¹⁴ J. M. Palacios, CILJEVI I PUTEVI DRUŠTVA U TRANZICIJI, grupa autora, Institut društvenih nauka, Beograd, 1996, s. 373–374. u Đukanović, Bešić, SVJETOVI VRIJEDNOSTI: PREOBRAŽAJ DRUŠTVENE SVIJESTI U CRNOJ GORI, 2000, s. 15.

¹⁵Nije označena godina izdanja u knjizi Z. Vidojevića (1997.) – TRANZICIJA, RESTAURACIJA I NEOTOTALITARIZAM.

‘Proces tranzicije od autoritarnog u demokratski poredak, je otvoren, ali on još nije priveden kraju.

Uspon u razvoju demokratije u zemljama tranzicije praćen je razdobljima reteriranja i padova.

Tranzicija u postsocijalističkim zemljama iz razloga njihove specifičnosti je jedinstven proces i bez presedana u dosadašnjoj istorijskoj praksi.’ (Pribičević¹⁶, citat preuzet iz: Đukanović, Bešić, 2000: 16).

Fišer i Gelb¹⁷ (citat preuzet iz: B. Mitrović, 2000: 81) govore o tranziciji kao šahovskoj igri. Po njima ‘ne postoji unapred poznata pobjednička formula, već je tu samo ograničen broj prilično opštih pravila za nošenje. Na početku je poznato samo *otvaranje* koje može da sadrži tek nekoliko poteza. Kada se ti potezi povuku, uvideće se greške, steći znanja i otvoriti perspektive za koncipiranje sledećih poteza. Tako redom dok se cela operacija ne okonča.’“ (Jovović, 2019: 50).

Kada je u pitanju fenomen tranzicije, napominju Đukanović i Bešić (2000), nužno se postavljaju sljedeća pitanja: Da li tranzicija kao kompleksan proces zalazi u sve sfere individualnog i kolektivnog života ili ne zalazi? Da li neki segmenti društvenog sistema, to jest njegovi podsistemi u tom procesu ostaju isti kao što su bili ili ne? Koji je to način na osnovu kojeg se može simultano izvršiti i transformacija u svim podsistemima društvenog sistema? Ako to nije moguće simultano izvršiti, ističu Đukanović i Bešić (isto), onda se pojavljuje jedan bitan problem, a to je problem kompatibilnosti novouspostavljene socijalne strukture u kontekstu da se transformisana realnost, prevashodno, po strukturi ne uklapa u realnost koja nije transformisana, te da se u društvenom sistemu javlja dosta ometajućih faktora, koji utiču na sam početak, tok i završetak tranzicije. Savremeni teoretičari znaju za sve ove probleme, mnogi nam daju rješenja, koja su, činjenica je dosta različita. Najprije se isticalo da je sam probražaj političkog sistema, kao

¹⁶Branko Pribičević, CILJEVI I PUTEVI DRUŠTVA U TRANZICIJI, grupa autora, Institut društvenih nauka, Beograd, 1996, str. 227-228. u Đukanović, Bešić, SVJETOVI VRIJEDNOSTI: PREOBRAŽAJ DRUŠTVENE SVIJESTI U CRNOJ GORI, 2000, s. 16.

¹⁷S. Fischer and A. Gelb, *Issues in the Reform of Socialist Economics*, u pub. V. Corbo, E. Corcelli, J. Bossak, *Reforming Central and Eastern European Economies: Initial Results and Shalenges*, The World Bank, Washington, 1991, 67. u B. Mitrović, TRANZICIJA – POSTSOCIJALISTIČKA PRIVREDA (primer Jugoslavije), 2000, s. 81.

podсистema društvenog sistema za početak dovoljan za otvaranje tranzicije i da će višestranačka demokratija omogućiti dalje djelovanje u pravcu ukupnog društvenog preobražaja. Dosta je problema na koje nailazi tranzicija. Teško je odjednom započeti promjenu u svim podsystemima društvenog sistema. Ovaj problem je, ističu Đukanović i Bešić (isto), dvostran, ako se on posmatra sa sociološkog stanovišta. Tranzicija se, sa sociološkog aspekta, posmatra kao jedan društveni diskontinuitet. To znači ništa drugo, nego da društveni sistem sa svojim podsystemima ostaje bez autonomije i akribičnog socijalnog odnosa. Ovdje se postavlja jedno osnovno pitanje: Na koji način umjesto jednog akribičnog društvenog odnosa u samom centru (jezgru) situirati neki drugi akribični društveni odnos u situaciji, kada ovaj prvi realno postoji, intenzivno je ukorijenjen u mrežu odnosa, a ovaj drugi ne. Društveni sistem, koji je proizišao iz djelovanja prvog akribičnog društvenog odnosa još uvijek egzistira i obnavlja se. Cijela mreža socijalnih položaja i funkcija ga podržava i brani. Pitanje vremenske ekstenzije i cijene, koja treba da se platiti da bi se društvo preobrazilo drugi je, bitniji problem. To znači sljedeće: Ako pustimo da novi akribični društveni odnos slobodno djeluje društvenom sistemu će biti potrebno dosta vremena da izgradi novi sistem, koji će biti konstituisan na mreži nekih novih socijalnih odnosa (Đukanović & Bešić, 2000).

U izučavanjima demokratske tranzicije, odnosno prelaza iz jednog stanja u drugo stanje, relevantno je pomenuti sljedeće faze (Vukićević, 1998a u: Jovović, 2019: 50):

- „1) Empirijsku– stanje koje treba ukinuti (nedemokratski politički sistem);
- 2) Tranziciju (prelaz, kvalitativna promjena);
- 3) Novi demokratski politički sistem (valjane institucije, vladavina prava, slobodni i pošteni izbori i slično).

Prvu fazu, prema dr S. Vukićeviću, karakterišu: totalitarnost društvenog života, tačnije – riječ je o nedemokratskom društvenom sistemu koji je statičan; razvoj koji je spolja nametnut; diferencirane institucije su pod strogom političkom kontrolom; akteri promjene su nepotrebni; razvoj privrednog sistema je onemogućen; sistemsko stvaranje neravnoteže među bitnim segmentima društvenog života i slično. Sljedeću, drugu fazu karakteriše: stvaranje uslova za razvoj društveno-političkog

pluralizma; stvaranje uslova za razvoj višestranačke demokratije; težnja ka uspostavljanju novog institucionalnog poretka. I na kraju u trećoj fazi imamo nastanak novog demokratskog društvenog sistema 'u kojem se pretpostavke za društveni razvoj neposredno stvaraju; odvajanje društvene i državne sfere i uspostavljanje autonomije materijalne, političke i duhovne reprodukcije društva; (...) privatna svojina je osnova čovjekove sigurnosti i slobode te tržišne privrede čime se stvaraju uslovi u kojima je ekonomska liberalizacija pretpostavka političke liberalizacije. Akter promjene se konstituiše na racionalnoj osnovi; (...) uspostavljaju se institucije i političke strukture koje oslobađaju preduzetničku inicijativu u smislu: kreativnosti, konkurentnosti, dobiti i rizika; (...) individualitet uopšte sa odgovarajućim institucijama društva koje kontrolišu građani' (Vukićević, 1998a: 12–13); pluralizam demokratskih institucija koje su, prije svega, legalne i koje će uspostaviti pravila igre koja će poštovati svi unutrašnji politički akteri– pozicija, centar, opozicija. Konstituisanje novog demokratskog političkog sistema samo je jedan od bitnijih momenata ukupne kvalitativne promjene cjelokupnog društvenog sistema. Proces učvršćivanja, što u esenciji znači legitimnost novouspostavljenog demokratskog političkog sistema znatno je kompleksniji i zahtijeva angažovanje cijelog društvenog sistema na principu – *aktivni društveni sistem* i uspostavljanje *odnosa saradnje* između unutrašnjih, pa i spoljašnjih aktera.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2019: 50-51).

Pet je polazišta kada je riječ o tranziciji na demokratiju, prema Pečujliću i Taborošiju (u: Jovović, 2019: 51). „Prvo polazište se odnosi na transformaciju svih podsistema društvenog sistema. Počevši od ekonomskog sistema, pravnog, političkog, pa sve do sistema ličnosti i vrijednosti (duhovnog etosa). Drugo polazište se odnosi na 'oblik, način konstituisanja (geneze) koji bitno opredjeljuje karakter novog sistema.' ... Tranzicija iz jednog sistema u drugi sistem ('iz državne svojine u privatnu svojinu') vrši se pod strogom kontrolom postojeće vlasti. Treće polazište tranzicije se odnosi na njeno odredište (luka u koju će da uplovi). Četvrto– 'poslednji talas tranzicije razlikuje se od svojih istorijskih prethodnika (osobito od Juga Evrope i Jugoistočne Azije) i karakterom uticaja globalnog, svetskog poretka, koji doživljava kopernikanski obrat. **Dok su zemlje evropskog Juga vršile tranziciju pod relativno**

blagotvornim zračenjem globalne države blagostanja (socijalnog kapitalizma), inkorporacija – Istočnih – postsocijalističkih društava u svetski poredak vrši se pod vladavinom znatno surovijeg ekonomskog odnosa, darvinističkog hiperliberalizma i Šok terapije...' Peto polazište se odnosi na inkorporiranje svih ovih polazišta u jedno polazište. Riječ je o razlaganju monolitnog realnog socijalizma, napuštanju ovog sistema i nastanku različitih tipova postsocijalističkih društava u Jugoistočnoj Evropi.

Postoji više socioloških teorija o tranziciji u društvu, a izdvajaju se: kulturološke i strukturalističke. Kulturološke teorije ističu da je razvoj političke kulture najbitniji element u procesu promjene političkog sistema, kao podsistema društvenog sistema. Razvijena politička kultura 'se odnosi na specifične političke orijentacije– stavove o političkom sistemu i raznim njegovim dijelovima, te stavove o ulozi pojedinca u njemu.' (Almond & Verba, 2000: 20). Strukturalističke teorije stavljaju u centar moć strukture. Struktura je stabilna cjelina odnosa između elemenata jedne pojave i šireg područja stvarnosti. Promjene u političkoj strukturi i podstrukturi utiču na sve ostale strukture društva, a promjene u svim strukturama su nužne da bi se tranzicija, u punom smislu te riječi, završila (misli se na strukturu moći, klasa, slojeva i dr.).“ (Jovović, 2019: 51).

Bžežinski (u: Jovović, 2019: 51-52) u knjizi pod nazivom *Velika promena* izučava faze transformacije šireg društvenog sistema i svih njegovih, brojnih podsistema i to na primjeru društava i država u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi. „Prva faza, po ovom autoru, traje od jedne do pet godina. Politički cilj, u ovoj fazi, jeste politička transformacija, a zatim privredna stabilizacija. Slom nedemokratskog političkog režima, uspostavljanje višestranačke demokratije, kraj kolektivizacije i podsticanje individualizacije, to jest privatizacije– glavne su karakteristike prve faze. U ovoj fazi pomoć Sjedinjenih Američkih Država i Evropske unije (skraćeno – EU) potrebna je da bi se stabilizovale monete i slali mali, nužni, krediti i odgovarajuća pomoć. Druga faza traje od tri do deset godina. Politički cilj u ovoj fazi jeste prelazak od transformacije ka stabilizaciji, a ekonomski od stabilizacije prema transformaciji. Bitne karakteristike ove faze su: usvajanje novog Ustava i izbornih zakona, slobodni i fer izbori i formiranje političkih koalicija, promjene u

ekonomskom sistemu u smislu razvoja bankarskog sistema, privatizacija malih i srednjih radnih organizacija, što dovodi do nastanka nove ekonomske klase. U ovoj fazi potrebna je pomoć Sjedinjenih Američkih Država i Evropske unije, a ogleda se kroz infrastrukturne kredite, tehničku, menadžersku i svaku drugu pomoć. U trećoj završnoj fazi, koja traje od pet do petnaest godina politički cilj, prevashodno jeste konsolidacija, dok je ekonomski– dalji rast i razvoj, to jest uspon. U ovoj fazi se formiraju stabilne političke stranke, organizuju slobodni i fer demokratski izbori i preovlađuje stabilna, participativna (demokratska) politička kultura. Pored političke preovlađuje i pravna i privredna kultura. I u ovoj fazi bitna je pomoć Sjedinjenih Američkih Država i Evropske unije. Pomoć se manifestuje kroz krupna investiranja i ulazak društva u NATO ili Evropsku uniju.” (Jovović, 2019: 52).

Više je aspekata tranzicije. Otuda se govori o transformacijama, kao što su (Đukanović, Bešić, 2000: 98-104 u: Jovović, 2020: 168-170): „transformacija ekonomskog sistema, transformacija političkog sistema, transformacija kulturnog sistema i temporalni aspekti tranzicije. Prestrukturiranje u sferi svojine i uvođenje apsolutno slobodnog i otvorenog tržišta – to podrazumijeva *transformacija u ekonomiji kao podsistemu društvenog sistema*. Osnovni cilj transformacije u sferi ekonomije, ističu Đukanović i Bešić, jeste stvaranje autonomije ekonomskog života, a to podrazumijeva stvaranje uslova u kojima će privreda sama reagovati na okruženje u skladu sa tržišnim zahtjevima. Time se jedna ekonomija koja je statična, karakteristična za nedemokratski sistem stavlja u kontekst koji je dinamičan i ima pozitivne tendencije u smislu ‘osiguravanja motivacije, osobene inicijative, konkurencije, afirmacije sposobnosti, spremnosti na rizik i sve ostalo što sačinjava ambijent za čisto i potpuno djelovanje ekonomskih zakonomjernosti.’ (Andrijić, 1996: 6). *Transformacija politike kao društvenog podsistema*, prema Đukanoviću i Bešiću (2000), implicira stvaranje novog akribičnog političkog, pa i društvenog odnosa i građanskog suvereniteta, tačnije– razvoj aktivnog političkog života. Politička vlast nije ništa drugo, nego vlast slobodnih pojedinaca-građana, sa svim njihovim različitim pravima, pa i obavezama. Oni tu vlast i postavljaju i mijenjaju u skladu sa svojim različitim interesima, ciljevima, potrebama, vrijednostima i mišljenjima. Ova skica suvereniteta, to jest da bi smo o njoj upošte mogli govoriti,

zahtijeva konstituisanje jednog bitnog organa, koji je samostalan, koji ima svoje funkcije, a najbitnija jesta da upravlja društvenim sistemom. Riječ je o demokratskoj zakonodavnoj instituciji, koja se naziva demokratski parlament/skupština. Parlament (ili skupština), koji je apsolutno ispunjen demokratskim sadržajem posmatra se kao jedan finalni proizvod volje pojedinaca-gradana, koja je izražena na slobodnim i poštenim parlamentarnim izborima. U demokratskoj, političkoj borbi za vlast participiraju mnogi subjekti – političke partije i individue, a kada u političkom sistemu, kao podsistemu demokratskog društvenog sistema, važi ono načelo većine– onda je vlast u potpunosti moguća. Osim parlamenta/skupštine postoji i još jedna bitna demokratska institucija, a to je Vlada– izvršna vlast. Na njenom čelu se nalazi Predsjednik Vlade (premijer). Izvršna vlast apsolutno je odgovorna zakonodavnom organu– parlamentu/skupštini, nalazi se pod njegovom rigidnom kontrolom i njena uloga (uloga vlade) jeste direktno rukovođenje društvenim sistemom. Sudska vlast, koja je autonomna počiva na instituciji građana i odnosu ravnopravnosti i ona se posmatra kao jedna premisa, koja je od kardinalne relevantnosti za novoformirani sistem odnosa. Da bi novoformirani demokratski politički sistem mogao dobro da funkcioniše– nužna su još tri uslova: konstituisanje slobodnog građanskog društva, zatim javnosti i na kraju višestranačkog sistema– više političkih stranaka. Javnost će biti institucionalno oblikovana, ako je suverenitet na pojedincima-građanima, koji su apsolutno slobodni. Institucionalno oblikovana javnost preduslov je za uspješno odvijanje društvene interakcije – onih na vlasti i pojedinaca-gradana. Takođe, mora da postoji sloboda udruživanja i potpuno slobodno djelovanje pojedinaca-gradana, da bi mogli da govorimo o građanskom (demokratskom) društvu (Đukanović & Bešić, 2000).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 169).

U demokratskom i istovremeno građanskom društvenom sistemu, pojedinac putem izbora učestvuje u vlasti. „On uzima ‘udjela u radu svog političkog sistema. On ima utjecaja na odluke koje se u njemu donose.’ (Almond & Verba, 2000: 193). Samouvjereni pojedinac-građanin treba da bude aktivan– podrazumijeva se ‘da će pratiti politiku, raspravljati o politici, biti aktivniji stranački pristaša (...) Samouvjereni građanin – treba da iskaže – privrženost vrijednostima koje se povezuju sa demokratskim sistemom. On će vjerovati da su predizborne kampanje

potrebne i (...) da običan čovjek ima dužnost sudjelovati u poslovima svoje zajednice.’ (isto, s. 193).“ (Jovović, 2020: 169-170).

Transformacija u sferi politike podrazumijeva razvoj višepartizma. „Političke partije u procesu političke promjene teže da budu zaštitnici opšteg dobra i one oblikuju parlament/skupštinu, vladu i novu demokratsku državu. Promjene u političkom sistemu rezultat su prilagođavanja političkog sistema promjenama u socijalnom, pa i institucionalnom okruženju. Riječ je o promjenama u opštim obrascima društvenog života (Čular, 2004).“ (Jovović, 2020: 170).

Fokusirajmo se sada na posljednja dva aspekta tranzicije: transformacija u oblasti kulture i temporalni aspekt prelaznosti. „Smjena grupnog i uspostavljanje pojedinačnog obrasca glavni je i osnovni cilj *transformacije u kulturnom sistemu*. Individualizam je glavna osobenost demokratskog društva i temeljna pretpostavka za njegovo uspješno funkcionisanje. Transformacija u kulturi podrazumijeva i stvaranje neophodnih uslova za slobodno stvaralaštvo i njegovu deideologizaciju, vaspitanje i obrazovanje, slobodna sredstva javnog informisanja i modernizaciju, koja će biti simbol kulturnog modela novog demokratskog društva (Đukanović & Bešić, 2000). *Temporalni aspekti tranzicije* odnose se na vrijeme, koje je neophodno da bi jedan društveni sistem zaživio kao *cause seii*– temporalna ekstenzija. To je vrijeme koje je potrebno da bi se uspješno konstituisao novi sistem odnosa, kako socijalnih i kulturnih, tako i ekonomskih. Da bi zaživio novi demokratski sistem, neophodno je razvijati privatno vlasništvo, razvijati participativnu političku kulturu, razvijati privredno tržište, djelovati u pravcu razvoja višestranačke demokratije, formiranja građanskog društva i slično. Svako istraživanje demokratske tranzicije mora imati u vidu temporalne aspekte tranzicije (isto).“ (Jovović, 2020: 170).

Prelaz iz jednog nedemokratskog režima u demokratski politički režim, otpočinju unutrašnji politički i drugi akteri. „Nije u pitanju jedan, niti dva aktera. Ima ih više. Oni su u potpunosti razočarani u postojeći sistem i žele bolji sistem, u kome će na kvalitetniji način zadovoljavati svoje različite potrebe i interese. To je sistem različitosti, a različitosti podrazumijeva demokratija. Kao primjer velikog nezadovoljstva unutar sistema možemo navesti komunistički sistem. On se brzo srušio, brzo je nestao. Često se postavlja pitanje– zašto tako brzo? Vjerovatno da je

bio dobar to se i ne bi desilo, ne bi se srušio tako brzo. Unutar komunističkog sistema postojale su brojne slabosti, pa i protivurječnosti. Društva u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi u kojima je egzistirao ovaj sistem, a ima ih više (veliki Sovjetski Savez, velika Jugoslavija – unutar nje republike i slično), krenula su sa procesom liberalizacije, ali on je bio obilježen prekidima. Zbog čega? Upravo zbog zaoštrenih društvenih odnosa. Takođe, ne treba zaboraviti i duh vremena – *Zeitgeist*. Komunistički sistemi više nijesu mogli obavljati svoje osnovne funkcije, pa su im i građani, upravo iz tog razloga, prestali davati neophodnu podršku. U potpunosti je izgubljena vjera u ideologiju, a svaki pokušaj djelovanja u pravcu spašavanja sistema bio je i više nego besmislen (Milardović, 2006). Uglavnom, svi politički i društveni sistemi koji su bili izgrađeni na temeljima vladavine sukoba, vladavine nekulture, vladavine bezakonja, vladavine laži, lopovluka i slično srušili su se. Nestali su sa svjetske pozornice.” (Jovović, 2020: 170-171, Jovović, 2019: 52).

Različite i dinamične procese i različite institucije dvije transformacije sistema nabrajamo i opisujemo u tabeli ispod. (Jovović, 2019: 53-54).

Tabela 3: Procesi i institucije dvije velike transformacije u 20. stoljeću
(u: Jovović, 2019: 53-54)

	1917, 1945. - i nadalje	1989. - i nadalje
Teorija	Teorija socijalizma i komunizma; strategija stjecanja moći kod stranaka Nedostaje teorija srednjeg dometa	Vizija civilnog društva; nejasno razgraničenje prema demokraciji i tržišnom gospodarstvu: pluralizam

		strategija od dogmatskog monetarizma do (...) socijalne države
Nosive elite	Stranačka elita; privremeno tolerirana; građanski stručnjaci	Djelovanje inteligencije; reformno-socijalistički kadar, sindikati (samo u Poljskoj), crkve (aktivne samo u DDR-u)
Ne nosive elite	Masovna mobilizacija i zastrašivanje građanskim ratom; parcijalni uspjesi među radnicima i seljacima	Nekoordinirani masovni pokret; radnici (samo u Poljskoj); mali preduzetnici sivog gospodarstva (samo u Mađarskoj)
Stranački sustav	Početna koalicija s	Fragmentirane

	<p>lijevim socijalnim revolucionarima;</p> <p>jednostranačka vlast u Istočnoj Europi;</p> <p>u mnogim zemljama ujednačeni sustavi stranačkih blokova</p>	<p>stranke bez velike i brojne baze;</p> <p>slaba veza s predsocijalističkim demokracijama</p>
Interesne skupine	<p>Ujednačen sustav velikih organizacija pod vođstvom stranke (transmisijska funkcija),</p> <p>marginalni relikti slobodnih organizacija (npr. crkve)</p>	<p>Stvaranje novih interesnih skupina;</p> <p>kontinuitet u nekim područjima kao kod sindikata;</p> <p>na početku sklonost miješanju funkcija stranaka i udruženja</p>
Novačenje elita	<p>Planska kadrovska politika</p>	<p>Neusmjeravana suradnja starih i novih elita;</p> <p>brzo smjenjivanje inteligencije profesionalnim političarima;</p>

		<p>sve veći utjecaj promijenjene nomenklature elita osim vodećih dužnosnika;</p> <p>čišćenje manjih razmjera (Poljska, Češka Republika, Bugarska);</p> <p>procesi samo u malom broju zemalja (Istočna Njemačka, Bugarska)</p>
Preustroj gospodarstva	<p>1917. ratni komunizam;</p> <p>1921. nova ekonomska politika (NEP), koncesije tržišnom gospodarstvu;</p> <p>1928. forsirana socijalizacija i kolektivizacija;</p> <p>1945–1955. postupno uvođenje socijalizma u Istočnoj Europi odvajanje od</p>	<p>Djelomična privatizacija;</p> <p>uzor višestruko mješovito gospodarstvo (sastavljeno) od državnoga i privatnoga gospodarstva;</p> <p><i>Treuhandmodell:</i> DDR, Poljska, Bugarska;</p> <p>kuponski model: ČSFR, Rusija</p>

	svjetskog tržišta; vanjskotrgovinski monopol	ponovno povezivanje sa svjetskim tržištem
“Izgradnja institucija”	Jednstranačka država u obliku parlamentarnog sustava, a prema tipu skupštinska vlada	Različiti modeli demokracije: parlamentarna republika (Mađarska, Češka Republika, Bugarska); polupredsjednički sustavi (Poljska, Rusija, Hrvatska, Slovenija); anokracije s jakim autoritarnim obilježjima (Srbija, brojne države nastale raspadom SSSR-a)
Upravljanje	Represije, planiranje mobilizacije manipuliranom pseudoparticijom	Ponude za participacijom; materijalna pomoć

	m, u porastu: materijalni poticaji	za samopomoć
Legitimacijska baza	Ideologija marksizma - lenjinizma, sa socijalnodržavnim mjerama	Pravna država i demokracija s pojačanim zaokretom prema nacionalizmu

Izvor: Beyme, Klaus von (1994) Systemwechsel in Osteuropa. Frankfurt am Main: Suhrkamp, s. 72–73. u Milardović, 2006, s. 106–107 – navedeno prema: Jovović, 2019: 53-54.

Tranzicija sama po sebi podrazumijeva izmjenu sistema i neprestani razvoj socijalnih odnosa, prije svega odnosa saradnje. Implicira puno događanja u društvu i njegovim sistemima, a osobito u podsistemu politike i demokratije. Implicira i adaptiranje, kao i stagnaciju, ali i podrazumijeva i dinamiku (Jovović, 2019).

Mirno i brzo se može vršiti tranzicija iz jednog u drugo stanje. „Primjer takve tranzicije imamo u društvima Južne Evrope (špansko društvo). S druge strane, imamo i primjere nasilne i duge, veoma kompleksne tranzicije u društvima Istočne i Jugoistočne Evrope (na primjer: Rumunija). „Napuštanje starog sustava i stvaranje novog, na žalost, ne može se provesti bezbolno, bez žrtava i odricanja; bez procesa koji može trajati duže ili kraće. Međutim, taj proces ne može trajati nikada toliko kratko da bi se brzo moglo prijeći iz jednog u drugo, pogotovo, željeno stanje.” (Ljubić, 1996: 1).” (Jovović, 2019: 54).

U procesu demokratske tranzicije politička garnitura prethodnog nedemokratskog sistema, što ćemo i *vidjeti* u istraživanju demokratske tranzicije u pojedinim društvima u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi uspijeva da se preobrazi u novu

političku garnituru ili elitu „na tragu kontinuiteta i u odnosu spram posvema nove elite nomenklaturnog diskontinuiteta uspostavlja novu hegemoniju oligarhijskog tipa, pri čemu autentična elita nomenklaturnog diskontinuiteta ima status *outsidera*. Tranziciju jednostranačkoga u višestranački sustav vodi nomenklatura, kao stari likovi u novom demokratskom kontekstu s naslijeđenim društvenim vezama i razgranatom mrežom socijalnih kontakata moći. U Huntingtonovoj terminologiji stara nomenklatura zbog političkog iskustva vladanja u totalitarnim, posttotalitarnim, sultanističkim i autoritarnim socijalističkim režimima, blizine upravljačkom aparatu, vojsci, policiji, medijima (...) preuzima ulogu transformatora, odnosno glavnu ulogu u stvaranju demokratskog sustava zbog otvaranja tranzicije *odozgo*. Kao takva, uz pomoć razvijene infrastrukture i institucija starih nedemokratskih poredaka, predstavlja glavnog aktera. Stari vladari prihvatili su nova pravila igre i nastavili živjeti i djelovati unutar novoga demokratskog okružja – kao stari-novi vladari u višestranačkom ozračju.” (Milardović, 2006: 99).

Za period demokratske tranzicije, što smo i istakli, karakteristična je *kvalitativna promjena* političkog sistema, njegovo novo uobličavanje, aktiviranje političkih stranaka– višestranačkog sistema i građanskog društva, donošenje izbornih zakona– definisanje pravila političke “utakmice” i održavanje slobodnih i poštenih izbora. Demokratije nema bez slobodnih i poštenih izbora i dobrih demokratskih institucija.

Kada je tranzicija iz nedemokratskog političkog režima i sistema u demokratski politički režim i sistem u potpunosti okončana? Ona je okončana kada je „postignuta dovoljna saglasnost o političkim postupcima za dolaženje do jedne izabrane vlade, kada vlada dolazi na vlast neposredno na osnovu slobodnih i sveopštih izbora, kada takva vlada ima faktičku vlast da stvara novu politiku i kada izvršna, zakonodavna i sudska vlast koju je stvorila nova demokratija ne mora de jure da deli vlast sa drugim organima.” (Linc, Stepan, 1998: 15 u: Jovović, 2019: 54). Ovu originalnu i po nama tačnu odrednicu, primjenićemo i testiraćemo je u istraživanju tranzicije iz nedemokratskog u demokratski politički režim i, sa šireg aspekta, politički sistem u društvima i državama Južne i Istočne Evrope. Ponavljanje ove odrednice u radu nećemo izbjegavati.

Tranzicija iz nedemokratskog u demokratski poredak može uspješno da otpočne, a da se ne završi. „Dolazak na vlast nove ili stare političke elite, koja je birana na slobodnim izborima nije garant da će se demokratska tranzicija apsolutno završiti. Linc i Stepan (1998: 16) kažu: ‘Naša definicija je korisna brana protiv elektoralističke zablude, to jest uvjerenja da su slobodni izbori neophodan uslov postojanja demokratije.’ Isto tako, ovi autori govore o ‘ne-tranziciji’. Poseban primjer ‘ne-tranzicije’ jeste politička situacija u društvu kada vojna hijerarhijska elita, koja je smijenjena, ‘zadržava široke prerogative u kojima demokratski izabrana vlada nema čak ni vlast *de jure*’ (po zakonu) (isto, s. 17). Kao primjer se navodi Gvatemali sredinom osamdesetih godinama prošlog vijeka. Elementi kao što su: legitimitet nove izvršne vlasti u društvu, procesi demokratskog odlučivanja i budućnost demokratskog političkog sistema mogu biti ozbiljno ugroženi ukoliko se demokratski lideri konačno ne slože oko ključnih pitanja– ‘Unitarna ili federativna država’? Monarhistički tip vladavine ili republikanski tip vladavine? Izborni sistem, koji tip? i dr. (isto).“ (Jovović, 2019: 54-55).

Kada dođe do prvih, slobodnih i poštenih izbora – trebalo bi da prestanemo misliti o procesu tranzicije – napominju Dražek i Holms (2003). Sa njima se slažemo. U tom smislu, Đ. Miler (Miler, 1996: 102-103, citat u: Dražek & Holms, 2003: 7) lucidno će konstatovati: “*Većina post-komunističkih zemalja Centralne i Istočne Evrope je, praktično, završila tranziciju ka demokratiji (...) ono što one sad imaju je uglavnom to.*” Pažnju, sada, treba usmjeriti na proces konsolidacije demokratskog sistema. Da bi se demokratija apsolutno učvrstila, potrebno je od tridesetpet do četrdeset godina stalnog i uspješnog postojanja (Dražek & Holms, 2003). S druge strane, često se i postavlja pitanje da li se ona može apsolutno konsolidovati. Odgovor na ovo pitanje zahtijeva jednu širu i temeljniju sociološko-politikološku analizu.

2. AKTERI DEMOKRATSKE TRANZICIJE¹⁸

Politički akteri, u procesu tranzicije iz jednog u drugi režim i sistem, odnosno iz jednog nedemokratskog društva u demokratsko društvo, što se i podrazumijeva, imaju ulogu od suštinskog značaja za ovaj politički, složen proces. Politički akteri, sa ovom glavnom ulogom, “donose odluke, imaju procjene, imaju ‘dobre’ strategije, koje su nužne za otvaranje kompleksnog procesa demokratske tranzicije. Akteri tranzicije (unutrašnji akteri) su društveno-političke grupe, tzv. elite institucionalizovanog poretka. Možemo ih podijeliti u dvije grupe. Prvu grupu čine režimski reformisti ili preciznije rečeno– liberali ili radikalni i umjereni ‘mekorukaši’. Možemo ih nazvati i ‘mekšom strujom’. Drugu skupinu čine režimski konzervativci, to jest radikalni i umjereni ‘čvrstorukaši’ ili ‘tvrđa struja’. Prvi su ti koji, po pravilu, otvaraju tranziciju unutar političkog režima koji egzistira u društvu, upravljaju procesom demokratske tranzicije i donose odgovarajuće odluke. Odluke na početku demokratske tranzicije mogu biti mješavina demokratskih i nedemokratskih elemenata (Milardović, 2006: 100).“ (Jovović, 2020: 171).

Sklapanje političkih sporazuma između političkih, to jest demokratskih činioca u fokusu je sociološke i politikološke teorije. “Sklapanje sporazuma, napominje Milardović, implicira uvažavanje diferenciranih interesa, diferenciranih potreba, pa i sukoba koji, što je i prirodno mogu nastati između socijalnih skupina i djelovanje u pravcu eliminisanja istih. Time se otvara put ka uspješnoj demokratskoj tranziciji. Formiranje političkih partija– oblikovanje stranačkog sistema, slobodno političko djelovanje, održavanje slobodnih i fer izbora, razvijanje participativne (demokratske) političke kulture, razvijanje konsenzusa, oblikovanje samostalne

¹⁸ Tokom doktorskog istraživanja „Akteri demokratske tranzicije,“ rad je publikovan u časopisu „Medijski dijalozi: časopis za istraživanje medija i društva“ sa naslovom AKTERI DEMOKRATSKE TRANZICIJE, *Medijski dijalozi: časopis za istraživanje medija i društva*, br. 35-2020, Istraživački medijski centar – Podgorica, 2020, str. 171-174.

izvršne, zakonodavne i sudske vlasti, najbitniji su za novo demokratsko društvo. Oni predstavljaju jezgro demokratije, a kasnije i osnovu za uspostavljanje svih drugih valjanih demokratskih institucija, koje će biti ključna varijabla u procesu daljeg razvoja i učvršćivanja demokratskog sistema. Bez slobodnih i poštenih izbora svi (unutrašnji) politički akteri ne mogu da razviju autonomnost i zadobiju legalnost.

Pored ključnih elemenata, kao što su istorija, tradicija i kultura, prema Lincu i Stepanu (1998), bitan je još jedan, a to je duh vremena– *Zeitgeist*. Poseban primjer uticaja ‘demokratski neprijateljskog’ (negativnog) *Zeitgeist-a* ili ‘demokratski prijateljskog’ (pozitivnog) *Zeitgeist-a*, napominju Linc i Stepan (isto, s. 98), imamo na području Evrope u vremenskom intervalu od 1970. do 1981. godine 20. vijeka. Nakon što je Austrougarsko carstvo nestalo sa svjetske pozornice na području Evrope između dva rata samo mijenjanje (ili pomjeranje) tadašnjih granica, što je bilo posljedica ugovora, koji je prafiran u Versaju i mnogih drugih eksperimenata u sferi politike, ukupno 11. država težilo je da uvede demokratiju, a da pri tom nije imalo nikakvog iskustva sa esencijom same demokratije. Duh tog vremena (*Zeitgeist*), ističu Linc i Stepan (isto), bio je obilježen sukobom između četiri evropske nedemokratske ideologije i samog ‘demokratskog ideala’. Tako se u SSSR-u komunizam posmatrao kao jedan eksperiment, koji je svima bio interesantan i koji je sve privlačio. Fašizam u Italiji, takođe se posmatrao kao takmac, kako na samu demokratiju, tako i na sam komunizam. Nadalje, nakon čuvene *enciklike Rerum Novarum* rimokatoličkog poglavara katolicizam se posmatrao kao jedna osnovica pokreta, kao što su integralistički, pa i korporativistički. Na kraju, u samom jeku te borbe, većina konzervativaca nije zaboravila političku formulu jedne nedemokratske, to jest autoritarne monarhije, čiji je poseban primjer (i to cijjenjen) bilo Njemačko carstvo (up. Linc & Stepan, 1998).“ (Jovović, 2020: 171-172).

Sama podrška demokratskim idealima, i u slučaju onog pozitivnog i u slučaju onog negativnog duha vremena, može biti izuzetno promjenjiva. (Jovović, 2020). „Dešava se, na primjer da i kod najpozitivnijeg (prijateljskog) *Zeitgeist-a* sama podrška demokratskim idealima bude manje izražena. Ali i, u nekim slučajevima, potpuno obrnuto.“ (Jovović, 2020: 172).

Dominantne i sveprisutne medije, „kao što su: televizija, radio i internet, možemo posmatrati kao bitne aktere demokratske tranzicije. Ova sredstva mijenjaju politiku postojećeg režima, mijenjaju očekivanja političkih elita, njihovo ponašanje i ponašanje većih društvenih grupa, kao i položaje, uloge i odnose, oblikuju mišljenje pojedinaca i skupina u društvu i oblikuju politiku novog režima. Tranzicijsko iskustvo jednog, putem ovih savremenih sredstava, vrlo brzo može postati iskustvo nekog drugog političkog režima.” (Jovović, 2020: 172).

Evropska unija i NATO, spoljni akteri tranzicije, od relevantnosti su za otvaranje tranzicije iz jednog u drugi, bolji politički režim i sistem. Ovi akteri, bitni su i u procesu završetka i demokratske tranzicije i demokratske konsolidacije političkog sistema. „Ove moćne međunarodne institucije sa svojom rigidnom i dobrom politikom bile su garant stabilnosti, sigurnosti, prosperiteta, podsticale su moral i vojni ugled, a s tim i proces brze demokratske tranzicije i konsolidacije u društvima Južne Evrope, to jest u Portugaliji, Španiji i Grčkoj. Na primjer, moćni ‘NATO je za špansku vojsku bio funkcionalni ekvivalent Turske za grčku vojsku. On je bio izvor spoljne bezbednosti i novih zahteva i aktivnosti za španske snage (...)’ (Huntington, 2004: 192). Jedan od aktera demokratske tranzicije vojnik, vojni analitičar u španskom društvu ističe: ‘NATO je služio kao okupaciona terapija za oružane snage. Tokom četrdeset godina pod Frankom bile su odbačene od civilizovanih zemalja. Onda im je iznenada dozvoljeno da budu uz zemlje članice NATO-a, pozivane su da se pridruže u ratnim igrama, dato im je novo oružje za igru. Bile su dostojne poštovanja.’¹⁹“ (Jovović, 2020: 173).

„Ideologija ljudskih prava i sloboda, konsolidovanih demokratija na Zapadu – pravo na dostojanstvo, život, socijalnu integraciju pojedinaca i manjinskih grupa, pravo na potpunu slobodu (sloboda mišljenja i izražavanja, sloboda okupljanja i udruživanja i dr.), jednakost svih pred demokratskim zakonom, pravo na nediskriminaciju, pravo na porodični i profesionalni život, pravo participacije na predsjedničkim (i parlamentarnim) izborima i slično transformisala je društva Južne Evrope i to brzo i uspješno, dok je njen uticaj na društva Istočne i Jugoistočne

¹⁹ “On the Edge of Europe: A Survey of Portugal,” u: *Economist*, 30. jun 1984, s. 7. cit. preuzet iz: S. P. Huntington, TREĆI TALAS: DEMOKRATIZACIJA NA IZMAKU DVADESETOG VEKA, 2004, s. 192.

Evrope bio ograničen. Komunistički vlastodržci, koji su ponovo uspjeli doći na vlast (i njihove nedemokratske vlade) u pojedinim društvima Istočne i Jugoistočne Evrope podržavali su ideologiju ljudskih prava i sloboda, konsolidovanih demokratija na Zapadu, čak su i kršenje tih prava javno osuđivali (naročito pred međunarodnim institucijama), ali je u praksi bilo sasvim drugačije (vidjeti npr.: Hantington, 2004; Stojiljković, 2008). Nijesu ih poštovali, a poštovanje istih (unutar svog društva) je osnova da bi se demokratska tranzicija uspješno i potpuno završila.

Raspravljajući o unutrašnjim i spoljašnjim akterima demokratske tranzicije, Linc i Stepan (1998: 95–96), pozivajući se na O'Donella i Vajtheda, će istaći: '*(...) Preciznije, mislimo da nema tranzicije čiji početak nije direktna ili indirektna posledica značajnih podela u okviru samog autoritarnog režima.*'²⁰ Lorens Vajthed, u poglavlju koje je on napisao o međunarodnim uticajima, nudi jednu kvalifikovaniju generalizaciju: *u svim mirnodopskim slučajevima koje smo obradili, unutrašnje snage bile su najvažnije u određivanju kursa i ishoda pokušaja tranzicije, dok su međunarodni uticaji imali samo sekundarnu ulogu.*²¹ (Jovović, 2020: 173-174).

Zaključno, "unutrašnji činioci (politička pozicija, centar, politička opozicija, vojska kao hijerarhijska cjelina– organizacija i slično) imaju glavnu ulogu u otpočinjanju i završetku složenog procesa demokratske tranzicije, kao i u samom toku iste, dok spoljašnji činioci ili faktori (kao što su: Evropska unija, Ujedinjene nacije i druge moćne svjetske institucije i organizacije) imaju sporednu ulogu." (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 174).

²⁰ G. O'Donnell and Ph. Schmitter, *Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* (Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, 1986), 19. u Linc & Stepan, DEMOKRATSKA TRANZICIJA I KONSOLIDACIJA, 1998, s. 96.

²¹ Laurence Whitehead, and Whitehad, *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*, 4. u Linc & Stepan, DEMOKRATSKA TRANZICIJA I KONSOLIDACIJA, 1998, s. 96.

3.

DEMOKRATIZACIJA I LIBERALIZACIJA

3.1.

TALASI DEMOKRATIZACIJE

Demokratizacija, koja može biti različitog sadržaja i intenziteta, u korelaciji je sa načelom građanstva. Šta podrazumijeva načelo građanstva? Ono podrazumijeva diferencirana, zagarantovana prava, koja pojedinac-građanin ima u društvu– da bude u ravnopravnom položaju sa ostalim pojedincima-građanima u društvu, da bude apsolutno slobodan, da participira u procesu donošenja grupnih odluka i da oni koji vladaju uvažavaju sva ova prava i budu pristupačni svim pojedincima-građanima u širem društvenom sistemu. U ovoj korelaciji ispoljava se esencija jednog demokratskog društva. Poštovanje ovih prava od strane i jednih (građana) i drugih (vlasti) neophodan je uslov za održavanje stabilnosti (i uspješno funkcionisanje) cijelog društva (Darmanović, 2002). Pojedinac-građanin, koji je samouvjeren, koji potpuno vjeruje u svoju kompetentnost, demokratski je pojedinac-građanin. Participira u politici, kao i svi ostali, aktivan je, zadovoljan je i vjieran je pojedinac-građanin. S druge strane, politički sistemi, kojima se teži procesom demokratizacije moraju biti efikasni, pa i legitimni da bi mogli opstati. Takođe, opstaće ako ih pojedinci-građani u potpunosti kao takve prihvate (Almond & Verba, 2000).

Prema Hantingtonu (2004), signal ka demokratiji imali smo na Zapadu u sedamnaestom vijeku. Ideje koje su se odnosile na demokratiju, a potom i dosta veliki društveno-politički pokreti, bili su bitna, “mada ne i središna karakteristika Engleske revolucije. Osnovni propisi Konektikata, koje su 14. januara 1638. godine usvojili građani Hartforda i susjednih gradova, predstavljaju 'prvi pisani ustav

moderne demokratije.'²² Međutim, te promene iza kojih je stajala puritanska populacija, ni u Engleskoj, ni u Americi nisu za sobom ostavile demokratske institucije (...) Godine 1750. u Zapadnom svetu nisu postojale demokratske institucije na nacionalnom nivou. Godine 1990. takve institucije su postojale u mnogim zemljama. Krajem dvadesetog veka mnogo više zemalja posedovalo je takve institucije. One su se javile u talasima demokratizacije (...) Talas demokratizacije je skup tranzicija od nedemokratskog ka demokratskim režimima do kojih je došlo u specifičnom periodu vremena i koje su brojno znatno nadmašile tranzicije u suprotnom smeru tokom tog perioda.“ (Hantington, 2004: 19–20). Demokratizacija, kao jedan kompleksan proces, napominje Milardović (2006), implicira proces liberalizacije, tranzicije – transformacije i učvršćivanja novog demokratskog poretka. Da bi se taj poredak apsolutno konsolidovao, neophodan je razvoj autonomnih demokratskih institucija, eliminisanje zaoštrenih društvenih odnosa, razvoj odnosa saradnje među tim institucijama i, na kraju, učvršćivanje tih institucija. U tom poretku garantuju se ljudska prava i slobode, participativna (demokratska) politička kultura, racionalno prosuđivanje i pluralizacija političkog života– „potpunija“ i efikasnija kontrola politike od strane diferenciranih pojedinaca-građana i društvenih skupina.

Beyme (u: Milardović, 2006) u cilju razumijevanja i objašnjenja složenog procesa demokratizacije u društvima Istočne i Jugoistočne Evrope, to jest u Bugarskoj, Rumuniji, Poljskoj, Mađarskoj i SSSR-u, govori o „usmjeravanju odozgo“ i „pritisku odozdo“. Njegov model tumačenja demokratizacije, prikazaćemo u narednoj tabeli (tabela br. 4).

²² G. P. Gooch, *English Democratic Ideas in the Seventeenth Century*, II izdanje (New York: Harper, 1959), s. 71.

Tabela 4: Put demokratizacije

	Pragmatičko „mešetarenje“	Ideologijski usmjeravan pokušaj obnove
Usmjeravanje odozgo	Mijenjanje funkcije socijalizma (Bugarska, Rumunjska)	Inovacija socijalizma (perestrojka u Sovjetskom Savezu)
Pritisak odozdo	Urušavanje socijalizma (Poljska, Mađarska)	Kolaps socijalizma i preuzimanje vlasti od strane protivničkih elita (Čehoslovačka, DDR)

Izvor: Beyme, Klaus von (1994) Systemwechsel in Osteuropa. Frankfurt am Main: Suhrkamp u Milardović, 2006, s. 108.

Na osnovu elemenata koji su prikazani u tabeli četiri (4), možemo zaključiti da je slom, urušavanje socijalističkog sistema rezultat mijenjanja funkcija unutar sistema, a samim tim i potreba za potpunijom inovacijom od strane unutrašnjih aktera (postojećih elita), koji žele da započnu i nastave sa demokratizacijom.

Samjuel P. Huntington (2004) u svojoj knjizi *Treći talas – demokratizacija na izmaku dvadesetog veka* podrobno razmatra talase demokratizacije. Govori o tri talasa demokratizacije. Prvi talas, koji je prilično dug traje od 1828. do 1926. (prvi reverzivni talas traje od 1922. do 1942.), drugi talas, koji je nešto kraći traje od 1943. do 1962. (drugi reverzivni talas traje od 1958. do 1975.), a treći talas demokratizacije od 1974. do danas (isto, s. 21–22). Treći talas je za nas najrelevantniji. On je počeo u Južnoj Evropi, konkretnije u Portugaliji, pa se širio na druga društva.

Prvi talas demokratizacije, prema Huntingtonu (2004), otpočet je u Sjedinjenim Američkim Državama 1828. godine. U tom vremenskom intervalu – 1828. godina – dolazi do nastanka i razvoja institucija, koje su ispunjene demokratskim sadržajem, što predstavlja osnovu za nastanak demokratskog političkog sistema u Sjedinjenim Američkim Državama. “Ukidanje imovinskih ograničenja u starijim državama i priznanje novih država s univerzalnim pravom glasa podiglo je učešće belog muškog dela stanovništva znatno iznad 50% na predsedničkim izborima 1828. U narednim decenijama i u ostalim zemljama došlo je do proširenja izbornog prava, smanjenja pluralnog votuma, uvođenja tajnog glasanja i odgovornosti predsednika vlada i ministara skupštini.” (isto, s. 22). Kasnije se demokratski politički sistem, prema Huntingtonu (isto), razvijao i u mnogim evropskim društvima, kao što su francusko, švajcarsko društvo, Velika Britanija i slično. Od 1828. do 1926., koliko je trajao prvi, dugi talas demokratizacije više od trideset (30) društava svijeta uspjelo je da konstituiše „minimalne institucije”, koje nijesu ni autoritarne ni totalitarne već isključivo demokratske (isto). “Minimalne institucije”? Znači da ih je trebalo još razvijati, da bi kasnije mogle preći u fazu konsolidacije.

Prvi reverzivni talas započeo je 1922. i traje do 1942. godine. Otpočeo je “Maršom na Rim i Musolinijevom lakom predajom italijanske trošne i korumpirane

demokratije. Nakon deset godina, vojnim udarima srušene su mlade demokratske institucije u Litvaniji, Poljskoj, Latviji i Estoniji. U zemljama kao što su Jugoslavija i Bugarska, u kojima nikada nije postojala stvarna demokratija, nastali su novi oblici još grublje diktature. Hitlerov dolazak na vlast 1933. okončao je demokratiju u Nemačkoj, sledeće godine u Austriji i 1938. u Češkoj. Demokratija u Grčkoj, nepostojana zbog nacionalnog raskola 1915, konačno je sahranjena 1936. U Portugalu je 1926. došlo do vojnog udara što je za posledicu imalo dugotrajnu Salazarovu diktaturu (...) U Španiji je 1939. vojni udar doveo do građanskog rata i kraja republike (...) Te promene režima reflektovale su uspon komunističke, fašističke i militarističke ideologije.” (isto, s. 23).

Drugi, dosta kraći, talas demokratizacije, prema Hantingtonu (isto), otpočeo je prije samog završetka Drugog svjetskog rata 1943. godine. U njemu je (period od 1943. do 1962. godine 20. vijeka) participirala većina društava svijeta, uključujući i sve velike, moćne sile. Institucije, koje su ispunjene demokratskim sadržajem počinju uspješno da funkcionišu u “Zapadnoj Nemačkoj, Italiji, Austriji, Japanu i Koreji.” (isto, s. 23). Inicijator za uvođenje, pa i postojanost ovih institucija jeste saveznička okupacija. Na drugoj strani, prema Hantingtonu (isto), temelje demokratije u mađarskom i čehoslovačkom društvu sa lakoćom je uspio da sruši veliki sovjetski pritisak. Pedesetih godina prošlog vijeka, tursko i grčko društvo odlučilo je krenuti ka demokratiji. Krajem pedesetih godina u pojedinim društvima Južne Amerike, kao što su Argentina i Peru, prevashodno zbog sukoba između populističkih pokreta i vojske kao hijerarhijske cjeline uvedena je ograničena demokratija. U Venecueli i Kolumbiji, istih godina, dolazi do smjenjivanja vojnih režima i konstituišu se permanentnije institucije, koje su ispunjene demokratskim sadržajem. Do kraja šesdesetih godina 20. vijeka broj društava, koja su se odlučila da uvedu demokratski politički sistem se znatno povećao, a institucije, koje su ispunjene demokratskim sadržajem postaju permanentnije. U prilog tome ide i činjenica da je Nigerija, najveća afrička država, 1960. godine 20. vijeka uspjela postati „demokratska” (isto, s. 24).

Drugi reverzivni talas– osnovna karakteristika ovog talasa, prema Hantingtonu (isto), jeste „kretanje” u pravcu nedemokratskog režima– autoritarizma.

Usmjeravanje ka ovom nedemokratskom režimu otpočeto je u Južnoj Americi, to jest u Peruu 1962. godine 20. vijeka. Zbog izmjene rezultata izbora, vojska kao hijerarhijska cjelina morala se umiješati. 1963. godine izabran je predsjednik države. Poslije četiri godine smijenjen je udarom, koji je organizovala i izvršila vojska, kao hijerarhijska cjelina. U društvima kao što su: Brazil i Bolivija (1964. godine), Argentina (1966. godine) i Ekvador (1972. godine), slično kao i u Peruu, vojska kao hijerarhijska cjelina izvršila je smijenu "civilne vlade." (isto, s. 24). U Južnoj Evropi, to jest u grčkom društvu (1965–1967) demokratiji je počela da nedostaje ona potrebna vitalnost. U Turskoj je vojska, kao hijerarhijska cjelina– uspjela 1960. godine 20. vijeka smijeniti civilnu vladu, vratila vlast izabranoj vladi (1961), ponovo intervenisala u državnom udaru (1971), vratila izabranu vladu (1973) i na kraju, 1980. godine (ona – vojska) došla na vlast. Posle 1962. godine dvadesetog vijeka mnoga društva u Južnoj Americi pokazivala su tendencije ka razvoju političkog sistema sa karakteristikama autoritarne birokratije. Naravno, sve je to širilo zabrinutost za konsolidovane demokratije u razvijenim društvima– na primjer Sjedinjene Američke Države (isto).

Treći talas demokratizacije– započet je 1974. godine u Južnoj Evropi (Mediteran), konkretnije u portugalskom društvu. Ovaj talas traje sve do danas. Tri mjeseca nakon nestanka, to jest sloma autoritarnog režima (diktature) u portugalskom društvu moćna vojna hunta, koja je egzistirala u grčkom društvu od 1967. godine konačno je zbačena sa vlasti, "a vlast je preuzela civilna vlada pod vodstvom Konstantina Karamanlisa. U novembarskim izborima 1974. Karamanlis i njegova stranka dobili su većinu, a sledećeg meseca grčki narod je u ogromnoj većini glasao protiv obnove monarhije. General Fransisko Franko umro je 20. novembra 1975, pet dana pre nego što je Enes porazio marksiste-lenjiniste u Portugalu i to je bio kraj generalove tridesetšestogodišnje vladavine Španijom. Tokom sledećih osamnaest meseci, novi kralj, Huan Karlos uz pomoć svog predsednika vlade, Adolfa Suaresa obezbedio je skupštinsku i narodnu podršku zakonu, koji je doveo do izbora za novu skupštinu. Skupština je donela novi ustav koji je bio ratifikovan na referendumu u decembru 1978. i u skladu sa kojim je u martu 1979. došlo do parlamentarnih izbora." (isto, s. 26). Krajem 1970-ih godina treći talas je zahvatio kontinente kao što

su Južna Amerika i Azija. Krajem 1980-ih godina 20. vijeka treći talas demokratizacije zahvatio je Istočnu i Jugoistočnu Evropu– mađarsko društvo, Sovjetski Savez, poljsko društvo, čehoslovačko društvo, rumunsko društvo, bugarsko društvo, bivše veliko jugoslovensko društvo (Srbija, Crna Gora itd.). Uvedena je višestranačka demokratija i počeli su se održavati relativno slobodni i fer izbori (S. Hantington, 2004). Demokratski politički sistem je konstituisan u četrdeset društava svijeta, a do 1995. godine taj broj se povećao na sto sedamnaest (Darmanović, 2002). Danas je taj broj znatno veći.

Prema Darmanoviću (2002), koji parafrazira House-a, dvije petine od svih društava na svijetu spada u kategoriju slobodnih (demokratskih) društava. U ovu kategoriju, kako ističe ovaj autor (isto), ubrajaju se sve demokratije na Zapadu i Jugu Evrope, kao i neke demokratije u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi. Najveći broj društava na svijetu se označava, to jest zavodi se pod kategoriju djelimično slobodnih društava, ali se ne mogu odrediti kao društva koja su apsolutno ispunjena demokratskim sadržajem. Djelimično slobodna društva, to jest politički režimi mogu se naći na svim kontinentima svijeta, a “stepen slobode varira u velikoj mjeri, između relativno otvorenih političkih sistema kao npr. u Brazilu i Rusiji, do režima u kojima je stepen represije zabrinjavajući kao npr. u slučaju Singapura ili Kuvajta. Najzad, zemlje odnosno režimi koji se označavaju kao ‘neslobodni’ (*unfree*) čine najmalobrojniju grupu zemalja, doduše preko jednu četvrtinu članica UN. Sedamnaest zemalja među njima (kao npr. Kina, Kuba, Saudi Arabija, Irak, Tadžikistan, Turkmenistan itd.) ubrajaju se među ‘najneslobodnije’ (*the most unfree*).” (isto, s. 8).

U ovim talasima demokratizacije, prema S. Hantingtonu (2004), možemo prepoznati obrazac “dva koraka naprijed, jedan korak nazad”. Da bi se razumio i objasnio kompleksan proces demokratizacije društvenog sistema sasvim je neophodno imati u vidu i sljedeće elemente: privredni (tržišni) razvoj, modernizaciju, političku kulturu, politički pluralizam, diferencirana pisana pravila-zakone, društveni konsenzus, temeljne društvene vrijednosti, društvene odnose i drugo.

3.2. LIBERALIZACIJA

Sloboda je temeljna ljudska vrijednost i ona se može posmatrati kao bitan kriterijum na osnovu koga se određuje demokratičnost postojećih institucija u jednom društvu koje je završilo sa procesom demokratske tranzicije. U liberalnim sistemima pojedinačna i grupna prava su potpuno zagarantovana, na djelu je trpeljivost između individua i skupina. Takođe, u liberalnim sistemima granica između slobode pojedinaca-građana i onih koji su na vlasti u društvu je stvar hijerarhije, koju čine diferencirani zakoni (Mimica & Bogdanović, pr., *Sociološki rečnik*, 2007).

Da bi se konstituisao liberalni, demokratski sistem neophodno je, prije svega, započeti proces liberalizacije. Liberalizacija ne znači ništa drugo, nego postepeno otvaranje nedemokratskog političkog sistema i organizovanje prvih relativno slobodnih i fer izbora. To je najbitniji momenat za jedno društvo, koje se nalazi u procesu liberalizacije i tranzicije. U izbornom procesu participiraju pojedinci-građani, koji imaju pravo glasa i regularno biraju one, koji će upravljati novim društvom. U tom procesu, liberalizaciji, može doći, a vrlo često dolazi, do oslobađanja političkih zatvorenika, zatim stvara se više prostora za samostalno djelovanje pojedinaca i grupa, garantuju se, u izvjesnoj mjeri, individualne i kolektivne slobode, garantuje se izvjesna sloboda izražavanja i udruživanja, dolazi do djelimične obnove civilnog društva, toleriše se politička opozicija i cenzura institucija javnog informisanja je dosta manja (up. Hantington, 2004; Linc & Stepan, 1998; Darmanović, 2002; Milardović, 2006). U procesu liberalizacije mnogi *društveni odnosi* počinju polako, ali sigurno da “ispadaju” iz mreže državne regulative, pa je stvarnost, što je veoma relevantno, obilježena izvjesnom “slobodom govora, okupljanja, udruživanja, slobodom bavljenja svim mogućim aktivnostima, radi sticanja profita; favorizuje se *težnja i traganje za srećom i slobodom*, pojedinci slobodno odlučuju o svojim poslovima putem ugovora, a mnoge aktivnosti prelaze u nadležnosti društvenih organizacija.” (P. Sorokin, 2002: 456).

Procesom liberalizacije se pokušava “zatvoriti” nedemokratski sistem i pokušava pospješiti građansko-civilno društvo, koje je nužan preduslov za dobar demokratski sistem. U pitanju je proces koji se, možemo slobodno reći, odvija prije složenog procesa demokratske tranzicije, a posmatra se i kao veoma značajan „segment” ukupnog procesa demokratizacije šireg društvenog sistema.

4.

DRUŠTVENO–POLITIČKE ELITE U PROCESU DEMOKRATSKE TRANZICIJE²³

Društveno-političke elite imaju važno mjesto i funkciju u otpočinjanju tranzicije iz nedemokratskog u demokratski politički poredak. I ne samo u otpočinjanju, već i u završetku ovog kompleksnog procesa. Najčešće su to političke elite iz prethodnog nedemokratskog političkog režima i sistema. Pored njih, bitni su i drugi društveno-politički akteri (Jovović, 2021). “Društveno-političke elite kreiraju tranzicijski ‘ples’, oblikuju nove institucije i trebalo bi da ih ispunjavaju demokratskim sadržajem (Milardović, 2006: 117). Postoje, kao što smo i ranije istakli, četiri tipa ovih društveno-političkih elita i to:

- 1) Hijerarhijska vojna elita – viši oficiri,
- 2) Vojno-nehijerarhijska elita – niži oficiri,
- 3) Civilna elita i
- 4) Sultanistička elita (Linc & Stepan, 1998: 88–93).“ (Jovović, 2021: 74-75).

1) **“Hijerarhijska vojna elita.** Ova elita, koju čine viši oficiri formira se i uspješno djeluje isključivo u autoritarnim režimima... Šta ovu elitu, u odnosu na ostale elite čini posebnom? Čini je njena politika, koja sa lakoćom uspjeva da sa akribičnim društvenim vrijednostima viješto manipuliše, pa i da ‘isključuje mogućnost izbora vrednosti. Najčešće se jedno i drugo kombinuju – prema potrebama vladajuće grupe ili pojedinca (...) Takva politika često zloupotrebljava univerzalne vrednosti i koristi ih za parcijalne svrhe i ciljeve. Kao što se zloupotrebom posebnih vrednosti (korist, uspešnost) mogu suspendovati sloboda, pravda, dobro. Ili kad u ime

²³ U toku doktorskog istraživanja „Društveno-političke elite u procesu demokratske tranzicije“ rad je publikovan u časopisu „Politički život: časopis za analizu politike,“ sa naslovom **POLITIČKE ELITE U PROCESU DEMOKRATSKE TRANZICIJE I KONSOLIDACIJE**, „Politički život: časopis za analizu politike,“ br. 20-2021, Centar za demokratiju, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2021, str. 74-78.

nacionalnih, ratnih (...) klasnih vrednosti u unutrašnjem životu zajednice suspenduje sve druge vrednosti. Kada je o *spoljnim neprijateljima* reč, takva politika **problem** obično **rešava – ratom.**’ (Podvukao: Z.J.) (Čupić, 2001: 25). Prema Lincu i Stepanu (1998), vojno-hijerarhijska elita, koju čine viši oficiri i koja se razlikuje od svih ostalih elita, i pored politike koju primjenjuje, ne posmatra se kao neka naročita prepreka u procesu demokratske tranzicije. Ona je čak i povoljna za isti proces. Pripadnici ove elite, posmatraju sebe kao ‘dio državnog aparata’ (isto, s. 88); oni imaju, kao i svi ostali i interese i potrebe, a imaju i uloge, koje nijesu privremene već su stalne. Te i takve uloge ‘prevazilaze interese tekućih vlada’ (isto). Šta to znači? ‘(...) Znači da uvek postoji mogućnost da vojni (hijerarhijski) vrh, shvaćen kao institucija, odluči da je cena direktnog angažovanja u nedemokratskoj vlasti veća nego cena izlaženja iz ovakvih nevolja. (...) vojska shvaćena kao institucija ima interesa za stabilnost države, a to, opet, zahteva vladu. To često znači: ako je demokratski režim alternativa vladajuće formule u državi, vojska će možda odlučiti da svoje unutrašnje organizacione probleme i potrebu za odgovarajućom vladom reši tako što će predati vlast civilima.’ (isto, s. 88–89). Ako prije otpočinjanja procesa demokratske tranzicije, vojno-hijerarhijska elita – viši oficiri – upravlja samom sobom, kao jednom kompleksnom organizacijom i simultano upravlja i državom, kao najsavršenijom organizacijom, pri čemu je to upravljanje neposrednije, ona se može očekivati da će u samom procesu demokratske tranzicije upravljanje vojske, kao cjelokupne organizacije biti uspješno i demokratsko, a samim tim i rješavanje problema po pitanju demokratske tranzicije, a naročito po pitanju demokratske konsolidacije efikasno. Isto tako, ova elita uvijek ima rezervisane domene. Ako ih u toku demokratske tranzicije i demokratske konsolidacije, zbog postojanja određenih problema ili zaoštrenih odnosa nametne novoj, izabranoj izvršnoj vlasti, to jest vladi, onda se uspjeh i demokratske tranzicije, a naročito demokratske konsolidacije dovodi u pitanje, tačnije – stopira se i jedan i drugi proces (isto).“ (Jovović, 2021: 75-76).

2) „Vojna nehijerarhijska elita se sastoji od nižih oficira. Ova elita se ne posmatra kao neka naročita prijetnja u uspješnom odvijanju procesa demokratske tranzicije i demokratske konsolidacije. Prema Lincu i Stepanu (1998), ako se pripadnici vojne vlade, koja je smijenjena posmatraju kao neko suvišno, strano tijelo

u hijerarhiji, koja je apsolutno vojnog karaktera, kao tijelo, koje je prekršilo osnovna pravila te hijerarhije– svakako da su onda veće mogućnosti da će vojska, kao institucija (cjelokupna organizacija) biti trpeljiva, kada je u pitanju održavanje sudenja i ako se održava, a ne održava se, određivanje sankcije. 'Slično tome, ako su pukovnici (na vlasti) uspostavili paradržavnu policijsku tajnu službu koja se shvata kao pretnja čak i organizovanoj vojsci, vojna hijerarhija je daleko više spremna da pristane (pa čak i da na tome insistira) da njena vlast u domenima koje je do tada držala bude eliminisana.' (isto, s. 90).

3) Civilne elite – za razliku od vojnih i sultanističkih elita imaju veće kapacitete kada je u pitanju sam tok demokratske tranzicije. One sebe vide kao ubjedljivog pobjednika na prvim demokratskim izborima, kao i izuzetne političare u novom, dinamičnom demokratskom društvu. Takođe, ne usporavaju proces demokratskog učvršćivanja. Naprotiv, one ga ubrzavaju. Elite koje su pripadale prethodnom, nedemokratskom, autoritarnom ili totalitarnom režimu, posle 'poraza na slobodnim i otvorenim izborima, i dalje će se nalaziti na mnogim značajnim pozicijama u državnom aparatu, a naročito u državnim preduzećima. Kroz svoju mrežu među direktorima, u upravi i, čak, u tajnoj policijskoj službi, pripadnici nomenklature mogu sebi obezbediti privilegovani položaj u kapitalističkoj privredi koja nastaje, a time i znatan politički uticaj.' (isto, s. 91–92). Upravo se ovo desilo u društvima Istočne i Jugoistočne, postkomunističke Evrope. Mnogi pojedinci, koji su bili politički funkcioneri u komunističkom sistemu, dakle bivši, aktivni komunisti uspjeli su zauzeti bitne položaje i uloge u novom društvu. I ne samo u radnim organizacijama, već i u ministarstvima, upravama i slično. 'U većini postkomunističkih zemalja bivši funkcioneri ne pokušavaju da zbace ili direktno dovedu u pitanje novi režim, već samo da profitiraju od njega. U nekim slučajevima, a naročito u bivšem Sovjetskom Savezu, to je dovelo do zbrke između javnog i privatnog, a time i do stvaranja širokog prostora za korupciju.' (isto, s. 92). Stvaranjem tog prostora, korupcija je postepeno postala jedan od glavnih društvenih problema, što je za posledicu imalo stagnaciju u raznim segmentima sistema.' (Jovović, 2021: 76-77).

4) „Sultanistička elita. Elita je po svojim karakteristikama dosta specifična. Riječ je o sultanističkom režimu ili, posmatrano sa šireg aspekta, sistemu. Sultan (ili kalif) personalizuje izvršnu vlast i cijeli politički režim. On prožima simultano i državu, kao najsloženiju i najsavršeniju organizaciju i cijeli širi društveni sistem, a u okviru njega i političko i građansko društvo. U sultanizmu je inkorporirano i vojno i civilno i privatna i javna sfera. Ako se sultanizam sruši ili ključna figura – sultan ili kalif umre prirodnom putem ili bude pogubljen (što je bio slučaj u Rumuniji – Čaušesku), potom se izbjegne konstituisanje prelazne vlade i donese odluka o održavanju prvih slobodnih (demokratskih) izbora, onda je moguće dalje djelovanje u pravcu apsolutnog zatvaranja procesa demokratske tranzicije i djelovanje u pravcu konsolidacije demokratije (Linc & Stepan, 1998).” (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2021: 77).

Kontinuitet političkih elita, na primjeru društava i država u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, uopšte opis kontinuiteta, nalazi se u tabeli ispod – tabela 5. (Jovović, 2021).

Tabela 5: Cirkulacija političkih elita (Jovović, 2021: 78)

Kontinuitet elita			Smjena elita	
Kolaps starog režima	Više elite koje su se neznatno promijenile	Srednje elite s malim promjenama	Iznutra	Izvana
	Rumunjska; Bugarska (do 1992); Albanija	Rusija pod Jeljcinom	Čehoslovačka	Istočna Njemačka
Erozija starog režima	Brojne države nastale	Slovenija	Poljska; Mađarska	(Povratak emigranata u svim zemljama;

	raspadom SSSR-a			bez velikog utjecaja)
--	--------------------	--	--	--------------------------

Izvor: Beyme, Klaus von (1994) Systemwechsel in Osteuropa. Frankfurt am Main: Suhrkamp, s. 182. u Milardović, 2006, s. 118 – navedeno prema: Jovović, 2021: 78.

U složenom i dinamičnom procesu tranzicije iz nedemokratskog u demokratski politički režim i sistem, „postojeće više ili niže elite nedemokratskog režima (autoritarnog, totalitarnog i dr.), koji se nalazi u fazi erozije ili kolapsa, pretežno, teže transformaciji. One ili neki njeni pripadnici, ako se transformišu u poludemokratsku ili demokratsku elitu hoće legalno da participiraju u novouspostavljenoj strukturi vlasti. Takođe, ne mora da dođe do transformacije. Nedemokratske elite mogu imati rezervisane domene i larvirano, putem različitih metoda, na primjer ucjena – interesi – korupcija, vršiti uticaj na novoformiranu vladajuću ,demokratsku‘ ili ,poludemokratsku‘ garnituru koja usmjerava složen, ponekad turbulentan, brz ili spor, proces potpunije promjene političkog režima.“ (Jovović, 2021: 78).

5.

SOCIOLOŠKO–POLITIKOLOŠKI ASPEKTI KONSOLIDACIJE DEMOKRATIJE

Kada se završe složeni procesi liberalizacije i demokratske tranzicije svi društveni i politički (unutrašnji) akteri se fokusiraju na proces postepenog učvršćivanja demokratije. Sociološko-politikološki pojam *demokratska konsolidacija*, prema Vučićeviću, najčešće se koristi da bi se rasvjetlili izazovi na koje odmah trebaju da odgovore savremena demokratska društva, a sve sa jednim ciljem – zaštita svih demokratskih dostignuća od autoritarnih, totalitarnih, posttotalitarnih i sultanističkih intencija. Epilog demokratske konsolidacije jeste društveno-politička “realnost” po kojoj je demokratija jedina igra u društvu. To, prije svega, znači da nepostoji nijedna socijalna i politička skupina u demokratskoj zajednici, koja bi svojim djelovanjem mogla da dovede u pitanje postojanost demokratije (D. Vučićević, 2012). Da se izrazimo riječima najrelevantnijih istraživača demokratske tranzicije i demokratske konsolidacije Huana Linca i Alfreda Stepana (1998: 18–19): “U ustavnom smislu, pak, demokratski režim je konsolidovan ukoliko se i državne i nedržavne snage na čitavoj teritoriji države, iz čvrsto ustaljene navike, potčinjavaju metodi rješavanja sukoba u okviru konkretnih zakona, postupaka i institucija, ustanovljenih novim demokratskim procesom.” Dakle, demokratska konsolidacija je složen proces u kome demokratski zakoni, demokratske institucije i razvijena participativna (demokratska) politička kultura – u kojoj različiti pojedinci sebe doživljavaju kao aktivnog, nikako pasivnog, činioca u oblikovanju vlasti²⁴ – čine jedan okvir, prevashodno legalan, u kome se dolazi do

²⁴ „*Participativna politička kultura* (...) tip je u kojem su pripadnici društva pretežno eksplicitno orijentirani prema sistemu kao cjelini, te i prema političkim i administrativnim strukturama i procesima: drugim riječima, i prema ulaznim i prema izlaznim aspektima političkog sistema. Individualni pripadnici participativne političke zajednice mogu biti pozitivno ili negativno orijentirani prema različitim klasama političkih objekata. Skloni su ‘aktivističkoj’ ulozi pojedinca u političkoj zajednici, iako njihovi

vlasti, u kome se vrši vlast i redovno obnavlja ista.²⁵ Takođe, ona podrazumijeva apsolutno “poštovanje demokratskog ustava od strane demokratski izabranih predstavnika.” (S. Orlović, 2011: 58). I ne samo od strane njih, već i od strane pojedinaca-građana (S. Orlović, 2011).

Demokratija²⁶ kao vladavina naroda ili kao način upravljanja većim društvenim grupama, (Čupić, 2002a), ne može se učvrstiti ukoliko ne egzistira država, koja je, prevashodno kompaktna, a s tim i dobro organizovana. Dobra organizacija implicira jačanje postojećih i stvaranje novih institucija. Jačanje institucija je veoma bitna karika u lancu u procesu razvoja demokratskog društva. Državna organizacija uključuje i različite funkcije i ciljeve vlade, sposobnost da

osjećaji i procjene takve uloge mogu varirati od prihvaćanja do odbacivanja (...).” (Podvukao: Z.J.) (Gabriel A. Almond & Sidney Verba, CIVILNA KULTURA, 2000, s. 24).

²⁵ Veliki je broj autora koji određuju demokratsku „konsolidaciju kao 'proces kojim pravila, institucije i ograničenja demokracije čine 'jedinu igru u gradu', jedini legitimni okvir za osvajanje i obnašanje vlasti' (Diamond, 1997, XVII) (...) U uvodnom poglavlju knjige čiji su urednici, Gunther, Diamandouros i Puhle (1995: 1–32) (...) definiraju konsolidaciju u terminu legitimnosti demokratskih institucija. Pri tome (...) razlikuju razinu ponašanja i razinu uvjerenja. Razina ponašanja odnosi se, u prvom redu, na političku elitu i pretpostavlja da 'sve politički relevantne skupine uzimaju ključne političke institucije poretka kao jedini legitimni okvir natjecanja i pristaju na demokratska pravila igre' (Gunther/Diamandouros/Puhle, 1995: 7). To implicira i predanost općim pravilima demokratske politike i odsustvo ozbiljnog sukoba oko konkretnih, konstitucionalno utemeljenih, pravila i institucija. U svezi s drugom razinom legitimnosti, razinom masovnih građanskih stavova prema demokraciji, autori je smatraju drugorazrednom za samu konsolidaciju demokracije, ali je smatraju bitnom ako se konsolidirana demokracija želi dodatno ojačati kako bi osigurala stabilnost i opstojnost, ili, rječima autora, dostigla razinu 'pune konsolidacije'. O'Donnell (1992: 19–24) odvaja antiautoritarna i istinski demokratska uvjerenja, smatrajući proširenost prvih među većinom građana olakšavajućim uvjetom za demokratsku konsolidaciju. Potpuni razvitak istinske predanosti demokraciji O'Donnell smatra rezultatom dugotrajnije izloženosti građana konsolidiranoj demokratskoj politici, a ne preduvjetom ili pokazateljem konsolidacije. Na sličan način Pridham (1993: 14–15; 1995: 168–169) razlikuje 'negativnu' i 'pozitivnu' konsolidaciju. 'Potpuna', 'istinski demokratska' ili 'pozitivna' konsolidacija odnosi se zapravo na širu i dublju internalizaciju demokratskih vrijednosti u društvu, tj. na izgradnju demokratske političke kulture u svim njezinim dimenzijama.“ (G. Čular, ULOGA POLITIČKIH STRANAKA U PROCESU DEMOKRATSKE KONSOLIDACIJE: Hrvatska u komparativnoj perspektivi, 2004, s. 57–58).

²⁶ Demokratija, koja se odlikuje skupom diferenciranih pravila koja jasno utvrđuju koji pojedinci donose odluke obavezujuće za sve članove društva (Bobio, 1990), može imati dva sloja značenja: *supstancijalno* i *proceduralno* (Vasović, 2002). Prvo značenje, supstancijalno, se odnosi na načela koja štite interese i volju individua u društvu. Da se konkretnije izrazimo— pravo na slobodu, pravdu i ravnopravnost. Drugo značenje, proceduralno, se odnosi na podjelu i ravnotežu vlasti, učešće građana, putem prava na jednak glas u strukturi vlasti i regularne izbore (Vasović, 2002).

sprovodi u djelo politiku, primjenjuje zakone i ima jasno definisanu zaštitu pojedinaca i manjinskih grupa (Fukujama, 2007).

Ako ova država postoji, a trebalo bi da postoji, onda je nužno zadovoljiti određene preduslove da bi se učvrstila demokratija. Linc i Stepan govore o sljedećim preduslovima:

- 1) Postojanje slobodnog i aktivnog građanskog društva;
 - 2) Postojanje relativno slobodnog i cijenjenog političkog društva;
 - 3) Postojanje vladavine prava– hijerarhije koju čine zakoni;
 - 4) Postojanje državnog administrativnog aparata, koji se valjano može upotrijebiti od strane demokratski izabrane vlade i
 - 5) Postojanje ekonomskog društva, koje je institucionalizovano
- (Linc & Stepan, 1998: 20–21).

Prema Lincu i Stepanu (isto), sintagma *građansko društvo*– kao sistem proizvodnje političkih i građanskih odnosa, položaja i uloga implicira diferencirane legitimne socijalne skupine, kao što su: socijalni pokreti (udruženja pojedinaca- građana, religijske grupe, akademske grupe) i udruženja (sindikati u okviru institucija, udruženja privrednika, pravnika, sociologa, politikologa, naučnika, ljekara). Pored ovih grupa, s druge strane, bitni su i “obični” pojedinci- građani, koji ne pripadaju pomenutim socijalnim pokretima i udruženjima, već su članovi nekih drugih (diferenciranih) organizacija koje postoje u društvu. Ti “obični” pojedinci- građani (ili da ih nazovemo ”masa”) imaju različite intencije, svoje nezadovoljstvo ispoljavaju putem štrajkova, demonstracija, protesta i slično, a samim tim zalaze u sferu postojećeg političkog režima i ugrožavaju je. Pojedina društva, to jest oni pojedinci koji su bili na vlasti u društvima u Južnoj i Istočnoj Evropi, ističu Linc i Stepan (isto), kada su ove mase predstavljale opasnost po režim nijesu, čak, ni pokušala/li da ih uguše na najgori mogući način– upotrebom oružja, za razliku od Pekinga u kojem je postojeća vlast razmotrila ovu mogućnost, upotrijebila oružje i izazvala masakr. Cijena nasilja bila je ogromna. Socijalni pokreti, udruženja i “obični” pojedinci čine kompleksnu mrežu građanskog društva. Jedno snažno građansko društvo može pomoći da se otpočne sa procesom demokratske tranzicije, da se završi s tim procesom i na kraju da se demokratija učvrsti (isto).

Sljedeći preduslov – *Političko društvo* – odnosi se na konstituisanje zajednice, čija je osnovna funkcija, prema Lincu i Stepanu (isto), osporavanje legitimiteta postojeće vladajuće garniture. Jedino se u političkom društvu može postići da se proces demokratske tranzicije i demokratske konsolidacije okonča brzo i uspješno, to jest da taj proces bude potpun. Samo učvršćenje političke zajednice, koja je apsolutno ispunjena demokratskim sadržajem, jedino je moguće ako su zadovoljeni sljedeći uslovi– postojanje više političkih stranaka, zatim– slobodni i poštenu izbore, odgovarajuća izborna pravila, politička vodstva, međustranački savezi i zakonodavstvo.” (Linc & Stepan, 1998: 22). Građansko i političko društvo se diferenciraju. Mada, sa druge strane, postoje i one karakteristike koje su im slične, pa su i, pošto su podsistemi demokratskog društva u odnosu međuzavisnosti. Djelovanje u pravcu postizanja autonomije i jednog i drugog, opet je još jedan neophodan (pred)uslov za demokratsko učvršćivanje. Nadalje, pored autonomije, što je od velike relevantnosti i za sve institucije unutar ova dva društva bitna je i *vladavina prava*. Još jedan preduslov (preduslov broj tri). Svi akteri u građanskom i političkom društvu moraju biti potčinjeni vladavini prava ili hijerarhiji demokratskih zakona. Ovdje je opet bitna participativna (demokratska) politička kultura. Sasvim je neophodno da ona bude razvijena, to jest da ona vlada u društvu. Pored ovih preduslova (građansko društvo, političko društvo, vladavina prava) potrebno je zadovoljiti još dva preduslova da bi demokratija bila učvršćena. Riječ je o postojanju državnog administrativnog aparata, s jedne strane i institucionalizovanog ekonomskog društva s druge strane (Linc & Stepan, 1998).

Pomoću *državnog administrativnog aparata – vladavina uprave, državne uprave* – demokratska vlada štiti diferencirana prava svih pojedinaca-građana u društvu, s jedne strane, i vrši regulisanje same politike, s druge strane. Demokratska vlada “mora da bude sposobna i efikasna kako bi opravdala svoj monopol na legitimnu upotrebu sile na sopstvenoj teritoriji” (isto, s. 25), da bismo uopšte mogli da govorimo o zaštiti pojedinaca-građana, njihovih prava i slično. Kada je u pitanju *ekonomsko društvo*, kao preduslov za demokratsko učvršćivanje Huan Linc i Alfred Stepan će istaći (1998: 26): “Taj izraz upotrebljavamo da bismo skrenuli pažnju na dva argumenta za koja mislimo da su teorijski i empirijski verodostojna. Prvo, nikada

nije bilo, niti može biti, učvršćene demokratije u vreme mira, ako je reč o dirigovanoj privredi. Drugo, nikad nije bilo, a gotovo je sigurno da nikad neće ni biti, moderne konsolidovane demokratije u jednoj čisto tržišnoj privredi.” Ako se ispostavi da su ove tvrdnje tačne, onda je sasvim jasno da savremene konsolidovane demokratije podrazumijevaju, to jest traže društveno-politički stvorene, potom prihvaćene norme koje se odnose na ponašanje pojedinaca i grupa, potom institucije i, na kraju zakone. Sve se to naziva ekonomskim društvom, koje je, kako ističu Linc i Stepan (isto, s. 26), posrednik između države, kao najmoćnije i najsavršenije organizacije i tržišta.

Neophodno je zadovoljiti sve ove predulove da bismo mogli govoriti o procesu demokratske konsolidacije. Dobro učvršćena demokratija nije ništa drugo, nego sistem u kome se građansko, političko, ekonomsko, pravno i državno-aparaturno nalaze u odnosu međuzavisnosti.

U procesu konsolidacije demokratskog političkog sistema, društva u Južnoj a naročito društva u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi suočavaju se sa određenim problemima. Prema Samjuelu P. Hantingtonu (2004), riječ je o tranzicijskim, kontekstualnim i sistemskim problemima (s. 166).

Prvi su nastajali u procesu tranzicije iz autoritarnog sistema u demokratski politički sistem. Oni se, prema Hantingtonu (isto), odnose na pitanja i probleme konstituisanja, kako novog ustavnog sistema – ustavom utvrđenih institucija i odnosa, tako i izbornog sistema – zamjenu autoritarnih političkih vođa demokratskim, političkim vođama, izmjenu apsolutno svih nedemokratskih pravila, apsolutno ukidanje nedemokratskih organizacija, jer one nijesu efikasne i na kraju potpuno razgraničenje uloga i položaja u društvu i stvaranje novih. Dva bitna problema tranzicije u društvima Južne, Istočne i Jugoistočne Evrope odnosila su se na sljedeće (Hantington, 2004):

- 1) Šta raditi sa visokim funkcionerima koji su za vrijeme vladavine u autoritarnom sistemu ozbiljno ugrožavali ljudska prava, svakodnevnu egzistenciju pojedinaca i grupa, njihovu slobodu– slobodu mišljenja, udruživanja i slično, da li ih osuditi ili ih pustiti da i dalje budu politički aktivni u novom demokratskom društvu i

- 2) Kako uspostaviti civilno-vojni odnos i znatno smanjiti participaciju vojske, kao hijerarhijske cjeline u politici.

Drugi, *kontekstualni problemi*, prema Hantingtonu (isto), izvire iz samih temelja društvenog sistema i njegovih podsistema– kulture, politike, ekonomije, prava, obrazovanja i slično. Funkcioneri nedemokratskog autoritarnog sistema nijesu uspješni da riješe te ozbiljne probleme, pa neće, vjerovatno, ni novi demokratski funkcioneri. Ovi problemi se, napominje Hantington (isto), razlikuju od društva do društva. Nijesu identični. Oni koji su bili dominantni u periodu trećeg talasa demokratizacije, koji je sa aspekta razmatrane problematike (Demokratska tranzicija u Južnoj i Istočnoj Evropi) za nas veoma bitan, jesu: društveni nemiri, zaoštreni odnosi u društvu, veliko siromaštvo u društvu– nezaposlenost, male plate, male penzije, veoma niska stopa privrednog rasta i slično (isto). Kako su se pojedine demokratije u društvima Južne i Istočne Evrope učvrstile (ili su pojedine uspjele postići samo određen stepen stabilnosti), one su se počele suočavati sa raznim *sistemskim problemima*. Ovdje se misli na socijalni sistem, njegove podsysteme i interakciju unutar sistema. “Autoritarni sistemi sukobljavali su se sa problemima koji su poticali iz njegove posebne prirode, kao što su preterana koncentrisanost u donošenju odluka, manjkava povratna sprega, zavisnost od legitimnosti. Drugi problemi naročito su karakteristični za demokratske sisteme: bezizlazan položaj, nesposobnost donošenja odluka, prijemčivost za demagogiju, dominacija ekonomskih interesa od kojih neko može imati korist. Od tih problema patile su zemlje sa dugom demokratskom tradicijom, tako da nove demokratije trećeg talasa nijesu bile imune na njih.” (Hantington, 2004: 166–167).

Svi ovi problemi: *tranzicijski, kontekstualni i sistemski* egzistirali su u demokratijama, koje su se učvrstile krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina 20. vijeka– Južna Evropa – špansko, portugalsko i grčko društvo, a naročito egzistiraju u društvima, koja se još uvijek nalaze u procesu demokratske konsolidacije– post-komunistička Evropa.

6. ŠTA SE ŽELI POSTIĆI DEMOKRATSKOM TRANZICIJOM?

Demokratska tranzicija, shvaćena kao *kvalitativna* promjena, prelaz iz jednog stanja u drugo željeno stanje, *kretanje* od nedemokratskog ka demokratskom političkom režimu izuzetno je kompleksan proces. Ukoliko je taj proces uspješno završen, u novom demokratskom društvu je uspostavljen i novi akribični demokratski društveni odnos. Svakako da se on esencijalno razlikuje od onog društvenog odnosa koji je egzistirao u režimu ili, posmatrano sa šireg aspekta, sistemu, koji je prevaziđen. To je bio sistem stagnacije i, činjenica je, neprosperiteta u svim segmentima društvenog bivstvovanja. Samim uspostavljanjem dinamičnog sistema, to jest demokratskog individue i grupe više neće biti u *potlačenom položaju*. Taj položaj biva prošlost, kao i nedemokratski sistem, u kome su nedemokratske elite – vlastodršci – sebično zadovoljavali samo svoje interese, a najdominantniji interes bio im je apsolutna vlast i što duži opstanak na istoj.

Na određenom stupnju društvenog razvoja javlja se prirodna potreba za slobodom, jednakošću i uživanjem određenih prava. To je jedino ostvarljivo u liberalnom-demokratskom društvu, koje počiva na apsolutno slobodnom pojedincu-građaninu. U tom društvu (koje je posljedica uspješne demokratske tranzicije), formirane su političke stranke i stranački sistem. Takođe, vrlo često formiraju se i nove političke stranke, tako da se stranački sistem postepeno razvija. To i podrazumijeva demokratija. Takođe, demokratija podrazumijeva i transfer vlasti. Političke stranke participiraju u izbornom procesu i poštujući pravila demokratske „utakmice”, u ime naroda, neka od njih dolazi na vlast – upravlja društvom. Ona, vrlo često u saradnji sa drugim političkim subjektima djeluje u pravcu daljeg razvoja akribičnih načela demokratije, kao što su autonoman pojedinac, grupe i demokratske institucije. Na kraju, cilj joj je dalji razvoj pluralističkog oblika života – političkog, ekonomskog, građanskog, pravnog i državno-aparaturnog. Pluralizam je moćno

„sredstvo” kojim se, prevashodno, garantuje stabilizacija u socijalnoj zajednici. Oznaka je za poštovanje i uvažavanje različitosti– individualnih i kolektivnih prava i društvenog konsenzusa.

Sve ovo može da ode “niz vodu”, ukoliko nova demokratska (ili, vrlo često, „fasadno-demokratska”) nomenklatura dopusti razvoj onih nedemokratskih „metoda funkcionisanja”, koji su nepoželjni iz razloga što pomoću njih prosperira manja grupa “megalomana”, a ostali se nalaze na margini društva. To nije demokratija, već kretanje nazad: od demokratskog do nedemokratskog političkog sistema.

GLAVA III

DEMOKRATSKA TRANZICIJA U DRUŠTVIMA JUŽNE EVROPE²⁷

²⁷ U toku doktorskog istraživanja „Demokratske tranzicije u društvima Južne Evrope,“ rad – glava III je publikovana u časopisu sa SSCI i/ili A&HCI liste – „Bulgarian Historical Review,“ sa nazivom DEMOCRATIC TRANSITION AND CONSOLIDATION IN SPAIN, PORTUGAL AND GREECE, „Bulgarian Historical Review, No. 1-2025., Institute for Historical Studies/Institute for Historical Research at the Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria, 2025, str. 116-144.

Demokratska tranzicija u južnoevropskim društvima, to jest u Španiji, Portugaliji i Grčkoj prema najjemenitnijim istraživačima „tranzitologije” – Huan Linc, Alfred Stepan (1998), Samjuel P. Hantington (2004), Anđelko Milardović (2006), Srđan Darmanović (2002) i slično – smatra se za jednu od najuspješnijih tranzicija u svjetskom sistemu. I nije riječ samo o uspješnom procesu, nego i o procesu koji je brzo okončan. Tom i takvom procesu, što možemo vidjeti u sociološko-politikološkoj analizi i istraživanju koje slijedi, doprinjeli su mnogi važni činioci, najprije oni najbitniji– unutrašnji (politička pozicija, politička opozicija, vojska kao cjelina), a zatim spoljašnji (okruženje postojećeg nedemokratskog društvenog sistema: Evropska unija, NATO) (Milardović, 2006).

Najprije ćemo prikazati (u narednoj tabeli) kakav je bio institucionalni karakter autoritarnih režima u južnoevropskim društvima i proces njihovog smjenjivanja, a zatim ćemo *pokušati* sa naučnom akribijom da istražimo kompleksan proces demokratske tranzicije u Južnoj Evropi– **Španija, Portugalija i Grčka.**

Tabela 6:²⁸ Institucionalni karakter autoritarnih režima u Južnoj Evropi i njihovo smjenjivanje

Zemlja	Tip autoritarnog režima	Nivo institucionalizacije režima	Nivo političkog i društvenog pluralizma koji tolerišu autoritarni režim	Smjenjivanje autoritarnog režima
Portugalija	Korporativistička desničarska diktatura	Srednji do visok	Politički: nizak-srednji Društveni: srednji	Vojni puč
Grčka	Nehijerarhijska, desna vojna diktatura	Nizak	Politički: nizak Društveni: nizak-srednji	Kolaps
Španija	1939-1960: katoličko-	Srednji-visok	1939-1960: politički:	Započet odozgo

²⁸ Tabela je preuzeta iz knjige hrvatskog autora A. Milardovića (2006: 132). Sadržaj u tabeli je na hrvatskom jeziku, a doktorand (Z.J.) ga je preveo na srpski/crnogorski jezik.

	tradicionalistička, polufašistička vojna diktatura; 1960-1975: miješana civilno-vojna razvojna diktatura		nizak; društveni: nizak 1960-1975: politički: nizak; društveni: srednji- visok	pomoću elita režima, te dogovoren između režima i opozicije
--	---	--	--	---

Izvor: Markel, Wolfgang (1999): Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung. Opladen: Leske & Budrich, s. 261. u Milardović, 2006, s. 132.

1. ODVIJANJE PROCESA DEMOKRATSKE TRANZICIJE U ŠPANSKOM DRUŠTVU

Demokratska tranzicija u španskom društvu odvijala se brzo. I, naravno mirno je završena. Tom i takvom procesu, pored drugih činilaca, dorinuo je i sam nedemokratski režim, koji je egzistirao u španskom društvu. Riječ je o autoritarnom režimu sa kompletnom institucionalnom strukturom, kojim je autonomno upravljao punih trideset i šest godina, kaudiljo Fransisko Franko – tzv. “lična vladavina”. Autoritarni režim, prema Lincu i Stepanu (1998), imao je (zvanično) samo jednu političku stranku– *Movimijento*, a persona koju smo malo prije pomenuli (Fransisko Franko ²⁹) bila je njen lider. Vojska, kao cjelina– organizacija, u španskom

²⁹ Franko je “vladao kao šef partije i kao generalisimus u vojsci, a prije svega kao šef države.” (H. Linc & A. Stepan, DEMOKRATSKA TRANZICIJA I KONSOLIDACIJA, 1998, s. 136).

društvenom sistemu nije kontrolisala F. Franka, pa ni vladu, a nije ni participirala u donešenju odluka u vezi sa otvaranjem i daljim tokom demokratske tranzicije. Glavnu ulogu imao je postojeći politički centar. Po mišljenju Huana Linca i Alfreda Stepana “ovu osnovicu režima u godinama koje su prethodile” demokratskoj tranziciji u španskom društvenom sistemu “treba nazvati *počinovničnim autoritarnim režimom.*” (1998: 136). U poređenju sa sultanističkom osnovicom, napominju Linc i Stepan (isto), ova osnovica stvara manje društvenih, političkih smetnji u procesu prelaza iz jednog nedemokratskog političkog režima u drugi, bolji demokratski politički režim.

Kako je, najprije, postojeći autoritarni režim u španskom društvu počeo sa postepenim promjenama? Prvo je počeo sa promjenama u ekonomskom podsistemu. Ta promjena se ogledala u tome što je taj podsistem počeo polako da se otvara i da se konstituišu novi društveni odnosi– odnosi intenzivne saradanje unutar sistema i van sistema. Sve je to uticalo na razvoj radničke klase i istovremenu obnovu srednjih klasa i slojeva. “U tom periodu – 60-te – 70-te – industrijski sektor španske ekonomije rastao je po godišnjoj stopi od 15%; bruto-nacionalni proizvod i realne zarade su udvostručene; produktivnost je rasla po prosječnoj godišnjoj stopi od 7%.” (Darmanović³⁰, 2002: 116). Promjene u ekonomskom sistemu, logično je, uticale su i na promjene u političkom sistemu. Do tada pasivne opozicione „političke stranke”, larvirane, to jest prikrivene političke snage (protivnici Frankove politike) aktivirale su se. Promjenama u ekonomskom i političkom sistemu, autoritarni režim umjesto da se učvrsti počeo je da slabi. Dat je prostor unutrašnjim i spoljašnjim činiocima i različitim društvenim i političkim procesima, koje postojeći autoritarni režim više nije bio u stanju da strogo kontroliše (up. Srđan Darmanović, 2002; Huan Linc & Alfred Stepan, 1998). Slabljenjem kontrole, a naročito nakon smrti ključne figure, u ovom slučaju kaudilja F. Franka 1975. godine još više slabi i postojeći autoritarni režim: proces postepene „dezintegracije”– postepeno rušenje cjeline (nepostojanost

³⁰ S. Darmanović (2002) parafrazirao: Maravall J. M., & Santamaria J. in: O'Donnell-Schmitter-Whitehea ed. (1986). *Political Change in Spain and the Prospects for Democracy*. Baltimore: John Hopkins Universty Press, p. 74.

ključne figure, slaba politička stranka, “nepostojanost” civilne birokratije i aparata prinude).

Nakon smrti kaudilja, F. Franka, novembra 1975. godine počinje se djelovati od strane diferenciranih, važnih činilaca u pravcu izgradnje političkog društva. Postojanost političkog društva, kao što smo i ranije istakli u teorijskom dijelu rada, osnova je da bi se demokratska tranzicija završila i demokratija učvrstila. U tom vremenskom periodu (nakon smrti kaudilja) počinje stvarna promjena političkog sistema, to jest otpočinje proces demokratske tranzicije. F. Franko je dok je bio živ za nasljednika odabrao španskog princa Huana Karlosa, koji se kada je prihvatio društvenu ulogu šefa države i istovremeno krunu intenzivno zalagao za uvođenje demokratskog političkog sistema (parlamentarne demokratije). U tome su mu pomagali, u smislu što su mu davali bespoštednu podršku– mudri, lucidni, objektivni Tarankona (kardinal), Melada (general– šef generalštaba vojske) i jedna od ključnih figura u procesu demokratske tranzicije u španskom društvenom sistemu, ministar i sekretar, tada (zvanično) jedine političke stranke, (*Movimiento*) – Adolfo Suarez. Huan Karlos je takode isticao, to jest najavio je, kada je pred Kortesom (na šp. *Las Cortes*) – Narodnom Skupštinom (oba zakonodavna tijela i Senat i Parlament) prihvatio krunu da obnova monarhije mora ići zajedno “ruku pod ruku” sa uvođenjem parlamentarne demokratije (up. Darmanović, 2002; Linc & Stepan, 1998).

Demokratsku tranziciju u španskom društvu, kako ističe Hantington (2004), još više je podstakla smrt kaudilja F. Franka. Činjenica je da on tada nije umro ili, na kraju, da Huan Karlos nije bio usresreden na uvođenje “parlamentarne demokratije, polarizacija je mogla dovesti do nasilja i ozbiljno ugroziti izgleda za demokratiju u Španiji.” (isto, s. 62). Kao što smo i istakli– postojeći politički režim već je bio počeo sa promjenama u ekonomskom sistemu, “postojali su ekonomski i društveni preduslovi za demokratiju i zato je sposobno i predano vođstvo,” kao što ćemo vidjeti, “relativno brzo i bez problema moglo da ostvari demokratizaciju.” (isto, s. 62).

Intenzivno zalaganje mnogih unutrašnjih činilaca da se prelaz iz nedemokratskog političkog režima u demokratski politički režim obavi što prije, tako što će se održavi prvi, slobodni izbori i nastaviti djelovati u pravcu zatvaranja tog

procesa nikako se nije dopalo premijeru, Ariasu Navarru (politička pozicija– težnja ovog lidera da se održe temelji postojećeg autoritarnog režima), iako je isti on pred svjetskim liderima isticao da je neophodno uvesti promjene u politički sistem, tako što će se uvesti demokratija i oformiti novi/va Kortes/Narodna Skupština. Nakon brojnih “pritisaka odozdo” (Darmanović, 2002: 119) od strane političke opozicije (koja se zalagala za stvarno uvođenje demokratije – parlamentarne demokratije), brojnih demonstracija, “Arias Navarro bio je prinuđen da se povuče sa položaja predsjednika Vlade, a na njegovo mjesto imenovan je Adolfo Suares.” (Linc & Stepan, 1998: 121).

Ovaj viješti i lucidni lider imao je dobru strategiju. Bio je svjestan da nije lako ubijediti postojeći nedemokratski španski Kortes da prihvati, to jest da glasa za novi zakon o uvođenju parlamentarne demokratije, tačnije o održavanju prvih slobodnih i fer izbora. Na kraju je, kako ističu Linc i Stepan (isto, s. 122–123), zahvaljujući svom dugom govoru na televiziji, ubjeđujući sve političke aktere da neće biti nikakvih praznina u ustavu, zakonima, strukturi vlasti u tome uspio. Novi „reformski zakon”, velikom većinom („425 glasova za, 59 protiv” /isto, s. 123/), izglasan je na sjednici Skupštine. To je istovremeno i značilo– prestanak rada, to jest gašenje te najbitnije (nedemokratske) institucije u španskom društvu i, kasnije konstituisanje nove (demokratske Skupštine). 15. decembra 1976. (dan održavanja referenduma) taj isti zakon odobrio je španski narod. Participacija svih političkih subjekata na prvim izborima od ključnog je značaja za proces demokratske tranzicije. Toga je bio svjestan Suares. Počeo je, kako ističu Huan Linc i Alfred Stepan (isto), sporazume sa opozicijom 1976. godine, sastao se sa F. Gonsalesom (liderom SP – Socijalističke partije), 1977. godine sastao se sa S. Kariljom (komunističkim liderom) i iste te godine uspio je da legalizuje KP (Komunističku partiju). Saradnja skoro svih unutrašnjih činilaca (kralj – pozicija i opozicija) doprinijela je mirnom i brzom odvijanju procesa demokratske tranzicije u španskom društvu. Upravo zbog toga je Huan Linc i Alfred Stepan (1998: 113) nazivaju *reforma pactada* (dogovoreni raskid) – *ruptura pactada* (dogovorena reforma). Oni pojedinci, a nema ih puno (na primjer A. Navarro), koji su se u esenciji protivili ili, značajno usporavali proces promjene u španskom društvenom sistemu – ispali su iz tranzicijske “igre”. Dakle, u

španskom društvu “je vlada pod Huanom Karlosom i Suaresom dominirala tranzicijom, ali su i vlada i opozicija učestvovala ‘u politici kompromisa’ u postizanju sporazuma, o ustavnom okviru za novu demokratiju.” (S. Huntington, 2004: 133). Sve političke snage “saglasile su se o sveobuhvatnom ekonomskom programu koji je uključivao ograničenje plata, devalvaciju valute, monetarnu politiku, povećanje javnih ulaganja, ograničenja koja su se odnosila na socijalnu sigurnost, poresku reformu, aktivnost sindikata, kontrolu nacionalne industrije itd.” (isto, s. 133).

Prvi demokratski izbori u španskom društvu održani su juna 1977. godine. Bojkotovanja nije bilo, jer “bojkotovanje je pitanje izbora za koga glasati promijenilo u pitanje da li glasati. Uspeh bojkota može biti različit i on zavisi od jedinstva opozicionih grupa u podršci bojkota, toga kako javnost shvata namere” izbora (S. Huntington, 2004: 148).

Održavanjem ovih izbora (1977. godine) sve veze sa prethodnim nedemokratskim, autoritarnim režimom su prekinute. Institucije tog nedemokratskog političkog režima, iako su imale čvrstu strukturu zamijenjene su novim institucijama. Konstituisana je (nova) demokratska Skupština, koja je „izradila” nacrt novog ustava da bi isti (nacrt ustava) bio prihvaćen od strane svih građana španskog društva, na referendumu 1978. Misli se i na pripadnike španskih zajednica-regija, kao što su Katalonija i Baskija. Međutim, da se prvo otvorilo pitanje teritorijalne organizacije države, pa tek onda održali prvi izbori (1977. godine) – pitanje uspješnosti demokratske tranzicije u Španiji bilo bi dovedeno u pitanje. Naravno, zahvaljujući sposobnostima i umijećima, a nadasve spremnosti na saradnju i pristanak postojećih lidera – to se nije desilo: prvo su održani izbori na nivou cijelog španskog društva, a zatim se raspravljalo putem dijaloga o teritorijalnoj uređenosti španske države. Konstituisana nova demokratska vlada u španskom društvu izvršila je „esencijalnu tranziciju” – od centralizacije ka decentralizaciji vlasti; prenos vlasti na predstavnike zajednica-regija – Kataloniju i Baskiju (Linc & Stepan, 1998).

Ove zajednice-regije postale su samostalne unutar španskog društva-države 1979. godine, kada je održan referendum. Do tada, a pogotovo za vrijeme Frankovog života, postojeći autoritarni režim nije bio blag, popustljiv i tolerantan prema njima u

smislu autonomnog donošenja odluka. Takođe, došlo je i do promjena u odnosu između crkve i države. „Ishod Skupštine, bio je ‘jasno odvajanje crkve i države i napuštanje uloge pravdanja režima’³¹. Te promene u potpunosti je podržao Vatikan.” (Hantington, 2004: 70).

Intencije zajednica-regija, kao što su Katalonija i Baskija da se u potpunosti odvoje od Španije nekada su jake, a nekada slabe. Posljednih godina, svjedoci smo da su te intencije na dosta visokom nivou, iako su prema Ustavu Španije iz 1978. godine, svi referendumi strogo zabranjeni na nivou bilo koje pokrajine. **Oktobra 2017. godine**, iako uz rigidno protivljenje vlasti u Madridu, iz razloga što on nije zakonit (po ustavu), **organizovan je referendum u Kataloniji**.³² Cilj referenduma je da Katalonija, bogata zajednica-regija postane nezavisno „društvo-država u obliku republike”. Policija je pokušavala da spriječi pojedince-gradane da glasaju, a koliko je u tome uspjela – pitanje je. U pojedinim djelovima Katalonije zabilježeni su neviđeni incidenti, a bilo je i ozbiljno povrijeđenih birača–glasača i policajaca. Policija je išla u krajnost, upotrebljavala je oružje, kako bi rastjerala demonstrante ispred jednog glasačkog mjesta u Barseloni. To je, ujedno najveća društvena i politička kriza, koja je zahvatila špansko društvo od tranzicije na parlamentarnu demokratiju. S druge strane, organizovane su brojne demonstracije u jezgru Španije – Madridu, gdje su građani, koji se protive “dezintegraciji” španskog društva zahtjevali hapšenje lidera Katalonije, K. Puđždemon. Uglavnom, na kraju, rezultat referenduma je: Katalonski lider, Karles Puđždemon obratio se putem medija i saopštio građanima španskog društva da, prema rezultatima referenduma, Katalonija ubjedljivo postaje nezavisna, a, s druge strane španska vlast, koja teži da održi jedinstvo, ne priznaje ni sam referendum, a naročito ne rezultate referenduma.³³ Takođe, **Baskija**³⁴ teži nezavisnosti. Početkom 2018. godine, baskijski predsjednik

³¹Alfred Fierro Bardaji, “Political Positions and Opposition in the Spanish Catholic Church,” *Government and Opposition* 11 (Proleće 1976), s. 200-201.

³²EPILOG REFERENDUMA: PREMIJER KATALONIJE PROGLASIO POBEDU, MADRID NE PRIZNAJE, KRVOPROLIĆE NA ULICAMA, Dostupno na sljedećem linku: <https://www.alo.rs/vesti/svet/katalonci-u-redovima-cekaju-otvaranje-biralista/125224/vest> (pristup ostvaren: 23. 12. 2017).

³³ Isto.

³⁴ KO JOŠ ŽELI NEZAVISNOST?

vlade Inigo Urkulu zatražio je pomoć Evropske unije (EU) za organizovanje referenduma. Činjenica je potrebna je „pravna platforma” za takav podvig.³⁵ Kako će se dalje odvijati situacija u Kataloniji i Baskiji– ostaje nam da vidimo i nekom drugom prilikom, dalje *analiziramo*.

Na prvim parlamentarnim izborima, koji su održani 1977. godine, izašlo je 78,8 posto glasača. UCD – Unija demokratskog centra osvojila je 34,5 posto glasova. Lider ove političke stranke je bio Suares. PSOE – Španska socijalistička radnička partija osvojila je 29,4 posto glasova, PCE – Komunistička partija osvojila je 9,4 posto glasova, a AP – Alianza Popular osvojila je 8,5 posto glasova. Prve dvije političke stranke (UCD i PSOE) postale su najbitnije u španskom parlamentu– obrazac: ljevica – desnica. Drugi parlamentarni izbori u španskom društvu održani su 1979. godine. Na ove izbore ukupno je izašlo 68,3 posto birača. Nije bilo neke značajnije razlike po pitanju osvojenih mjesta u parlamentu – opet su prednjačile Unija demokratskog centra na čelu sa Suaresom, koja je osvojila 35 posto glasova i PSOE – Španska socijalistička radnička partija, koja je osvojila 30,5 posto glasova. Ostale političke stranke, njih dvije, osvojile su 16,8 posto glasova, da budemo precizniji – PCE (Komunistička partija) 10,8 posto i Demokratska koalicija 6,0 posto glasova. Na treće parlamentarne izbore, koji su održani 1982. godine (godina po kojoj se, prema Huanu Lincu i Alfredu Stepanu, španska demokratija učvrstila), izašao je najveći broj birača, njih 80 posto. PSOE – Španska socijalistička radnička

Dostupno na sljedećem linku: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/2890101/ko-jos-zeli-nezavisnost.html> (pristup ostvaren: 02. 10. 2017).

“Težnja za nezavisnošću Katalonaca dobrim delom je posledica finansiske pomoći koju Madrid šalje upravo u Baskiju i u pokrajinu Navara sa glavnim gradom Pamplonom. Baskijski nacionalizam i baskijski jezik takođe su bili potiskivani za vreme Frankovog režima. Baskija je ekonomski mnogo slabija od Katalonije, ali su zato tamošnji separatisti mnogo nasilniji. U borbi za nezavisnost od Madrida organizacija ETA je u poslednjih 50 godina ubila preko 800 ljudi. Doduše, taj separatistički pokret se 2011. javno odrekao nasilja. Na putu ka nezavisnosti i dalje tapkaju u mestu. Referendum iz 2014. bio je simboličan i nepriznat.” (Podvukao: Z.J.)
(KO JOŠ ŽELI NEZAVISNOST?)

Dostupno na sljedećem linku: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/2890101/ko-jos-zeli-nezavisnost.html> (pristup ostvaren: 02. 10. 2017).

³⁵ KO JOŠ ŽELI NEZAVISNOST?

Dostupno na sljedećem linku: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/2890101/ko-jos-zeli-nezavisnost.html> (pristup ostvaren: 02. 10. 2017).

partija osvojila je 48,3 posto birača, iza nje slijedi AP-PDP (narodnjaci) sa 26,5 posto glasova, te Unija demokratskog centra (UCD) koja je osvojila 6,8 posto glasova. Na četvrtim parlamentarnim izborima, koji su održani 1986. g., izašlo je u prosjeku oko 70,5 posto glasača. PSOE – Španska socijalistička radnička partija osvojila je 44,1 posto glasova, CP (koalicija) uspjela je dobiti 26 posto glasova, CDS – Socijalno-demokratski centar osvojio je 9,2 posto glasova, a CiU, svega 5 posto glasova. Peti parlamentarni izbori održani su krajem 1980-ih godina, to jest 1989. godine, a izašlo je 69,7 posto birača. Na ovim, petim, parlamentarnim izborima, PSOE – Španska socijalistička radnička partija osvojila je 39,6 posto glasova, PP – Narodna partija osvojila je 25,8 posto glasova, CiU – uspjela je dobiti 5 posto glasova, CDS je osvojila 7,9 posto glasova, a IU 9,1 posto glasova. Šesti parlamentarni izbori održani su 1993. godine. I ovog puta je pobijedila PSOE (Španska socijalistička radnička partija). Osvojila je 38,8 posto glasova, iza nje slijedi PP (Narodna partija) sa 34,8 posto glasova, a zatima IU sa osvojenih 9,6 posto glasova. Sedme parlamentarne izbore, koji su održani 1996. godine karakteriše nešto drugačija situacija. Narodna partija (PP) osvojila je vlast sa 38,8 posto glasova, a iza nje slijedi PSOE – Španska socijalistička radnička partija sa osvojenih 37,6 posto glasova, te IU sa osvojenih 10 posto glasova. Osme parlamentarne izbore, koji su održani 2000. godine karakteriše slična situacija – opet je pobijedila Narodna partija (PP) sa osvojenih 44,5 posto glasova, a Španska socijalistička radnička partija (PSOE) dobila je 34,2 posto glasova. Na devetim parlamentarnim izborima, koji su održani 2004. godine, nakon terorističkog napada u glavnom gradu španskog društva– Madridu, Narodna partija (na španskom *Partido popular* – PP) izgubila je – osvojila je 37,7 posto glasova, a pobijedila je PSOE (Španska socijalistička radnička partija) sa 42,37 posto glasova³⁶ (up. rezultati izbora prema: A. Milardović, 2006: 134–135).

Danas (2018) su u stranačkom sistemu Španije i dalje glavne političke stranke Partido popular – PP (Konzervativna “Narodna partija”), kao prva i PSOE (Španska socijalistička radnička partija), kao druga.

³⁶ Izvor: www.electionresources.org/es/congress.pht?election-wwww.parties-and-elections.de/spain.html, pristup ostvaren 12. kolovoza 2005. link u A. Milardović, POLITIČKE STRANKE U DOBA TRANZICIJE I GLOBALIZACIJE, 2006, s. 134–135.

Za nas naročitu relevantnost imaju prvi i drugi izbori, iz razloga što oni, to jest njihovo održavanje u biti znači prekid sa nedemokratskim, autoritarnim režimom. Redovno održavanje izbora i uobičajeni transfer vlasti u kasnijem periodu potpuno je normalna stvar. Oni su jedan od temelja novog demokratskog (konsolidovanog) političkog sistema. Uglavnom, od 1977. do danas, na izbore u španskom društvu izlazi u prosjeku više od 80 posto birača. Ovo društvo je, za razliku od portugalskog društva usvojilo *čisti* parlamentarni sistem.

Po mišljenjima Huana Linca i Alfreda Stepana (1998) demokratska tranzicija u španskom društvu otvorena je nakon smrti kaudilja, F. Franka (novembar 1975. godine 20. vijeka), a zatvorena je nakon održavanja referenduma u zajednicama-regijama, kao što su Katalonija i Baskija (oktobar 1979. godine 20. vijeka). Nadalje, može se reći i da je demokratska tranzicija u španskom društvu završena nakon održavanja prvih, slobodnih i fer izbora (na kojima su participirali svi politički subjekti) ili kada je nacrt ustava, koji je „izradila” nova demokratska Skupština zvanično prihvaćen od strane pojedinaca-građana španskog društva 1978. godine. H. Linc i A. Stepan (isto) takođe ističu da je špansko društvo tek kada je usvojilo formulu o regionalnim autonomijama – Kataloniji i Baskiji ispunilo tri ključna uslova za potpunu demokratsku tranziciju– “aktuelna vlada stvorena je posle slobodnog i svenarodnog glasanja, vlada je dobila ovlašćenje da stvara politiku zemlje i vlada ne mora *de iure* da deli vlast sa drugim telima. Sve do tog trenutka, bilo je sumnje (...) u pogledu držanja vojske, kao činioca u osetljivom pitanju regionalne autonomije.” (isto, s. 132–133). Nakon završetka ovog procesa nastavilo se djelovati u pravcu učvršćenja demokratije u španskom društvu.

Očigledno je da je nedemokratski, autoritarni režim u Španiji bio sposoban da otpočne demokratsku tranziciju, kao i da je uspješno i brzo završi novi demokratski režim. “Nesposobnost demokratskih režima da budu efikasni – u tom kompleksnom procesu – može podriti njihovu legitimnost. U poznom dvadesetom veku diskreditovani su glavni nedemokratski ideološki izvori legitimnosti, pre svega marksizam-lenjinizam. Opšte prihvatanje demokratskih normi značilo je da su demokratske vlade čak manje zavisne od legitimnosti nego što je to bio slučaj u prošlosti. I pored toga, nesposobnost da se pruži blagostanje, napredak, jednakost,

pravda, red i mir u zemlji i spoljna bezbednost vremenom mogu podriti čak legitimnost demokratskih vlada.” (Hantington, 2004: 223). Novi demokratski režim u španskom društvu sačuvao je mir, održao blagostanje, to jest doprinio je mirnom, brzom i uspješnom završetku demokratske tranzicije.

Demokratija u španskom društvu prema mišljenju mnogih autora, na primjer: Lincu, Stepanu (1998), Darmanoviću (2002), Milardoviću (2006) učvrstila se nakon održavanja trećih parlamentarnih izbora, 1982. godine. Kao što smo mogli vidjeti iz prikaza rezultata izbora u Španiji, te godine je PSOE osvojila vlast u društvu (tzv. lijevi centar). Demokratski transfer vlasti se dogodio. Umjesto Suaresove stranke (koja je osvojila 6,8 posto glasova) ova stranka je zauzela prvo mjesto, to jest osvojila je najviše glasova na izborima (48,3 posto glasova). Unija demokratskog centra (UCD), na čijem je čelu bio Adolfo Suares (tzv. desni centar) “omogućila je *miran i potpun transfer vlasti*. Nikakvog protivljenja (...) nije bilo. Kralj je, po proceduri ustanovljenoj za parlamentarne demokratije, dao mandat za sastav nove vlade socijalističkom lideru Felipe Gonsalesu. Njegova vlada preuzela je zatim sve bitne poluge vlasti (...) uključujući i kontrolu nad vojskom.” (Darmanović, 2002: 123). Vojska, kao organizacija, te i narednih godina je u potpunosti reformisana i zaživjele su, apsolutno, demokratske institucije – u potpunosti su ispunjene demokratskim sadržajem. Ispunjeni su, uglavnom, svi preduslovi da bi se demokratija učvrstila (Linc & Stepan, 1998): autonomno i razvijeno političko, građansko, ekonomsko i pravno društvo i razvijen demokratski državni administrativni aparat (državna uprava).

Špansko društvo (zvanično– Kraljevina Španija), kao i ostala južnoevropska društva – portugalsko i grčko društvo punopravni je član Evropske unije (EU je znatno pomogla u procesu stabilizacije demokratije u Španiji) i NATO-a (Milardović, 2006). I ovo društvo je, kao i ostala, prošlo kroz period teže ekonomske krize, počevši od 2008. godine. U tom periodu, nezaposlenost je rasla, a i veliki broj pojedinaca napustio je državu. Izvjesna stabilizacija ekonomskog sistema (finansiskog tržišta i tržišta rada) postignuta je 2014. godine. S druge strane,

prisutno je i ogromno nezadovoljstvo kod građana zajednice–regije Katalonije³⁷ po pitanju funkcionisanja cjelokupnog ekonomskog i pravnog sistema, kao podsistema španskog društva. S obzirom da je to veoma bogata zajednica–regija, ona se često osjeća iskorištenom– više daje - plaća veći porez siromašnijim zajednicama–regijama,³⁸ nego što dobija (a po njoj, dobija malo) od zvaničnog Madrida (centralne vlasti). To je i jedan od razloga održavanja referenduma o nezavisnosti (2017. godine), čije rezultate centralna Vlada neće da prihvati.³⁹ Od svih južnoevropskih društva, koja su članice EU, špansko društvo je najmanje zaduženo (uzimanje velikih kredita u periodu ekonomske krize). Najviše je zaduženo (1) grčko društvo, koje je već godinama u teškoj finansiskoj krizi, a zatim slijedi (2) italijansko i (3) portugalsko društvo.

³⁷ EPILOG REFERENDUMA: PREMIJER KATALONIJE PROGLASIO POBEDU, MADRID NE PRIZNAJE, KRVOPROLIĆE NA ULICAMA,
Dostupno na sljedećem linku: <https://www.alo.rs/vesti/svet/katalonci-u-redovima-cekaju-otvaranje-biralista/125224/vest> (pristup ostvaren: 23. 12. 2017).

³⁸ KO JOŠ ŽELI NEZAVISNOST?
Dostupno na sljedećem linku: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/2890101/ko-jos-zeli-nezavisnost.html> (pristup ostvaren: 02. 10. 2017).

³⁹ EPILOG REFERENDUMA: PREMIJER KATALONIJE PROGLASIO POBEDU, MADRID NE PRIZNAJE, KRVOPROLIĆE NA ULICAMA,
Dostupno na sljedećem linku: <https://www.alo.rs/vesti/svet/katalonci-u-redovima-cekaju-otvaranje-biralista/125224/vest> (pristup ostvaren: 23. 12. 2017).

2.

DEMOKRATSKA TRANZICIJA U PORTUGALSKOM DRUŠTVU

Nedemokratski politički režim koji je egzistirao u portugalskom društvu, bio je, kao i u španskom društvenom sistemu autoritarni režim. Autoritarni režim u španskom društvu i autoritarni režim u portugalskom društvu su slični. Svakako da postoje i neke razlike, pa ćemo o njima govoriti u tekstu koji slijedi. S druge strane, odvijanje procesa demokratske tranzicije u španskom i portugalskom društvu bitno se razlikuju. U Španiji je on završen mirno i brzo uz aktivnu participaciju svih političkih subjekata, a u Portugaliji, kao što ćemo vidjeti, taj proces se odvijao uz prisustvo, to jest značajno djelovanje vojnih snaga (postojeći autoritarni režim morao se *srušiti* silom). Dakle, proces tranzicije se odvijao brzo, ali ne i mirno.

Na čelu autoritarnog režima u portugalskom društvu bio je Antonio de Oliveira Salazar. Ovaj lider, predsjednik vlade, diktator, došao je na vlast u portugalskom društvu 1928. godine. Za razliku od Franka, koji je bio vojno lice, prije nego što je došao na vlast, Salazar je bio univerzitetski nastavnik (bavio se naukom i nastavom). Njegov autoritarni režim imao je jednu, ali u odnosu na špansko društvo slabu političku stranku. Linc i Stepan (1998) Salazarov politički režim određuju kao “civilni (činovnički) autoritarni režim, sa slabom partijom.” (isto, s. 145).

Kao što smo ranije mogli vidjeti, demokratska tranzicija u španskom društvu odvijala se putem pregovora. Postavlja se pitanje— da li je takva tranzicija bila moguća u portugalskom društvu? Polazeći od osnovnih karakteristika tranzicije putem pregovora: dobro konstituisan politički režim, mala prijetnja rušenjem postojećeg političkog režima, politička opozicija koja je kooperativna, mala mobilnost i dobar inovativan vođa – Linc i Stepan (1998: 145–146) pokušavaju dati odgovor: U vrijeme Salazarove smrti 1970. godine sa izuzetkom male staljinističke političke partije, portugalsko društvo je imalo dosta sličnosti sa španskim društvom (tranzicija putem pregovora), ali samo po pitanju prve četiri karakteristike. Nedostaje

ona bitna karakteristika – dobar, inovativan vođa. Portugalsko društvo, činjenica je, nije imalo takvog vođu, koji bi imao ključnu ulogu u procesu demokratske tranzicije, a nadasve njenom iniciranju i daljem usmjeravanju (isto). Dakle, razlika između španske i portugalske demokratske tranzicije jeste u tome što je prva imala inovativnog vođu (Adolfo Suares), dok ga druga nije imala (nasljednik Antonia de Oliveira Salazara – Marselo Kaetano). “U ovome možda i leži jedan od razloga zašto portugalska tranzicija nije imala španski tok i završetak. U ličnosti Marcella Caetana ona nije uspjela da dobije svoga Adolfa Suaresa (...) 'Caetano je bio sledbenik, a ne lider. Njegova uzdržanost, legalizam i neodlučnost pokazali su se fatalni za režim koji je predvodio’⁴⁰” (S. Darmanović, 2002: 159).

S obzirom na to da postojeći politički režim, na čijem je čelu bio Kaetano⁴¹ nije mogao dobro da funkcioniše dat je prostor drugim pojedincima, grupama, društveno-političkim snagama da slobodno i dinamično djeluju. Razočarani postojećim stanjem u društvu profesionalni srednji oficiri u cilju potpomaganja procesa reformi i demokratije (Huntington, 2004) uspjeli su oformiti Pokret oružanih snaga (“Movimento das Forças Armadas, MFA” /S. Huntington, 2004: 185/), koji je vremenom dobijao na jačini i kao takav uspio je da „25. aprila 1974. godine“ sruši “najstariju diktaturu u Zapadnoj Evropi (...)” (Linc & Stepan, 1998: 146). Ovim događajem, tačnije ovom, kako je popularno zovu, (crveno)karanfilskom revolucijom⁴² otpočet je proces liberalizacije i demokratske tranzicije, ali i jedan

⁴⁰ Kenneth Maxwell, *Regime Overthrow and the Prospects for Democratic Transition in Portugal*, p. 122. u S. Darmanović, 2002, s. 159.

⁴¹ Marselo Kaetano je, takođe kao i Salazar bio univerzitetski nastavnik.

⁴² Narod je davao podršku oficirima; “Ljudi su stavljali crvene karanfile u cevi njihovog oružja, pomažući na taj način legitimnosti i neopozivosti karanfilske revolucije.” (Linc & Stepan, 1998: 146).

“Samo će bolji poznavaooci portugalskih političkih (ne)prilika iz tog vremena znati kako je i zašto taj puč ušao u istoriju kao 'karanfil-revolucija'. Pođimo zato od toga detalja: kada je prodavačica cveća po imenu Seleste Martins, inače simpatizer Komunističke partije, došla na posao 25. aprila, sve je već bilo završeno, ali njena radnja još nije bila otvorena. Uzela je buket karanfila, otišla na trg Karmo gde joj je jedan vojnik zatražio cigaretu. Nije je imala, ali mu je poklonila karanfil. Mladi vojnik zadenuo je cvet u cev svoje puške. Prodavačici se dopao gest, ostatak karanfila podelila je drugim vojnicima koji su svoje neupotrebljene puške zakitili simbolom mira (...).” (ČETVRT VEKA OD PORTUGALSKE “KARANFIL-REVOLUCIJE”,

Dostupno na sljedećem linku: https://www.vreme.com/arhiva_html/vb8/12.html) (pristup ostvaren: 05. 11. 2018).

turbulentan period niza privremenih vlada. Sve veze sa prethodnim, nedemokratskim, autoritarnim režimom su prekinute. Izvršena je čistka u svima organizacijama, svi nedemokratski zakoni su poništeni, a individue su djelovale u slobodnom političkom i društvenom prostoru u kome su formirale nove društvene odnose. U tom periodu formirana je Komunistička partija, koja će postati bitan faktor u strukturi nove portugalske vlasti. Hunta nacionalnog spasa preuzela je vlast u društvu, birala novog predsjednika (iz reda svojih članova) i oformila novu vladu, ne trajniju, već privremenu, a Državni savjet bio je zakonodavna vlast sve „do izbora ustavotvorne skupštine.” (Linc & Stepan, 1998: 148). Vojska, kao nehijerarhijski komplet upravljala je svim sferama društva– medijima, obrazovanjem, ekonomijom, zdravstvom i slično. U tom periodu pored „pozitivnih promjena” zabilježene su velike („negativne”) promjene u ekonomskom podsistemu. „S polovinom državne potrošnje koja je išla na vojsku, portugalska stopa ‘fiksni’ investicija – onih koji stvaraju poslove i izvoz – bila je najniža u Zapadnoj Evropi (...) Portugal, koja uvozi 80% energije i više od polovine hrane, naročito je bio pogođen globalnom represijom i inflacijom koje su nastale (...) zbog naftnog embarga koji je nametnuo OPEK. Kako su se izvozna tržišta Portugala smanjivala, cene svega su rasle daleko iznad plata. Mada su sindikati i štrajkovi bili zabranjeni, radnici su (...) – više puta stupali – u štrajk. Fabrike koje su posedovali MTT, Gruding, Lejland itd. bile su zatvorene.” (Thomas C. Bruneau,⁴³ 1984: 2, cit. preuzet iz: Hantington, 2004: 49).

Do ovih nazadovanja došlo je iz razloga što nije postojala jedna stabilna vlada, koja će održati ekonomsku stabilnost u portugalskom društvu. Nedemokratski režim je srušen, na njegovom mjestu konstituisana je privremena vlada, koja po pitanju ekonomske krize, skoro pa da ništa ne može da uradi. Pažnju je trebalo usresrediti na političku stabilnost, razvoj političkog društva, održavanje izbora, konstituisanje nove vlasti, pa tek onda na razmatranje mogućnosti kako da se ekonomsko društvo stabilizuje.

Konačno, usresređeni na stvaranje političkog društva, koje je od esencijalne važnosti za demokratsku tranziciju pojedinci, to jest oficiri koji su sačinjavali Pokret

⁴³ Thomas C. Bruneau, “Discovering Democracy,” *Wilson Quarterly* 9 (New Year’s 1985), str. 68-69; *Boston Globe*, 3. decembar 1984, str. 2. u S. P. Hantington, TREĆI TALAS: DEMOKRATIZACIJA NA IZMAKU DVADESETOG VEKA, 2004, s. 49.

oružanih snaga i koji su srušili postojeći nedemokratski politički režim, a najviše se ističu Vesko Lourenso, Otelo Saraiva de Karvaljo i Vitor Alaves dali su rok od godinu dana da se održe slobodni i pošteni izbori za ustavotvornu skupštinu, koja će “donijeti novi ustav, a u toku naredne godine – održati – novi parlamentarni i predsjednički izbori.” (Darmanović, 2002: 161). Prema Lincu i Stepanu (1998), izbori, u slučaju portugalskog društva mogu da: omoguće stvaranje novih političkih aktera (i to demokratskih); da prazan politički prostor, koji je rezultat dešavanja u posljednjem periodu (rušenje postojećeg nedemokratskog, autoritarnog režima), ispune novim demokratskim institucijama; da stvore uslove u kojima će pojedinci- građani moći da se izjasne – pozitivno ili negativno – o radu privremene vlade i da omoguće demokratski legitimitet onim društveno-političkim snagama, koje nijesu morale da imaju neku značajnu ulogu u vrijeme rušenja nedemokratskog političkog režima (isto, s. 149).

Od 1974. godine kada se odigrala Revolucija crvenih karanfila do 1976. godine, kada je donesen novi Ustav, socijalisti (na čijem je čelu Mário Soares) i komunisti (na čijem je čelu Álvaro Cunhal) imaju glavnu ulogu u društveno-političkom životu portugalskog društva. Oni se bore za vlast: Soares teži institucionalnim promjenama, a Cunhal– revolucionarnim promjenama. Pobjeđuje Soares, poraženi bivaju komunisti (KPP), a zatim u ime političkih stranaka parafira Ustavnu platformu, parafira je i Pokret oružanih snaga. Soares je obavljao funkciju predsjednika vlade i danas se smatra “ikonom demokratije”⁴⁴ u portugalskom društvu.

Sve političke, stranke koje su participirale na izborima za ustavotvornu skupštinu (1975.) zalagale su se za uvođenje proceduralne demokratije– vladavina procedura (Čupić, 2002). Postojeće političke stranke (politička stranka lijevog centra, politička stranka desnog centra i konzervativna politička stranka) dobile su 72 posto glasova.⁴⁵ Na parlamentarnim izborima, koji su održani godinu dana kasnije–

⁴⁴ IKONA PORTUGALSKE DEMOKRACIJE, Dostupno na sljedećem linku: <https://www.portalnovosti.com/ikona-portugalske-demokracije> (pristup ostvaren: 03. 11. 2018).

⁴⁵ Na izborima su pobijedili socijalisti, a poraženi su komunisti. “U veoma fluidnom okruženju, što je bio slučaj u Portugaliji 1974. i 1975. godine, slobodni izbori značili su samo da je otvorena mogućnost demokratskog dijaloga i da su stvoreni izvori demokratske moći koji se mogu takmičiti sa dijalogom i izvorima moći koji se povezuju sa

1976. godine ove iste političke stranke dobile su 75 posto glasova i od ukupno 263 mjesta u parlamentu dobile su 222 mjesta. Pošto je Ustav iz 1976. godine sadržao neke nedemokratske elemente revizija istog je izvršena 1982. godine, ukinut je Savjet revolucije i vojska je, ovog puta, kao hijerarhijska cjelina stavljena pod direktnu kontrolu demokratske vlasti (Linc & Stepan, 1998: 150–154). Od 1983. do 2015. godine, Socijalistička partija (PPD) i Konzervativni socijaldemokrati (PSD) dvije su glavne političke stranke u portugalskom političkom sistemu. Transfer vlasti postoji, ali samo između ove dvije političke stranke. Slična je situacija kao u španskom društvu sa Narodnom partijom (Partido Popular – PP) i Španskom socijalističkom radničkom partijom (skraćeno: PSOE) ili, ranije u grčkom društvu sa Novom demokratijom i PASOK ili PA. SO. K. – Panhelenskim socijalističkim pokretom (Milardović, 2006). Dakle, nakon održavanja izbora 1975. i 1976. godine (oni su za nas relevantni) politički i društveni prostor u Portugaliji/Portugalu ispunio se novim, aktivnim političkim učesnicima, demokratskim dijalogom, konsenzusom i različitim društvenim i političkim institucijama, koje su popunjene demokratskim sadržajem.

Huan Linc i Alfred Stepan (1998) govore o istovremenom završetku demokratske tranzicije i demokratske konsolidacije u portugalskom društvu. Prema ovim autorima (isto, s. 154) i demokratska tranzicija i demokratska konsolidacija završene su u isto vrijeme – 1982. godine 20. vijeka. Izbore, koji su održani 1975. i 1976. godine obilježila je visoka izlaznost stanovništva (preko 90 posto). Nadalje, prije 1982. godine nijedna organizacija nije težila da svoje diferencirane ciljeve, interese, potrebe ostvari nekim nedemokratskim metodama, a vojska je iste godine prihvatila ustavne promjene. Tranzicija je, dakle, otvorena vojnim pučem 1974. godine, slijedi niz privremenih vlada, a zatim donošenje novog Ustava, koji je sadržao neke nedemokratske elemente. Revizijom Ustava 1982. godine i

privremenom vladom. Da se ova dva pola mogu dijametralno razlikovati čak i posle izbora, na veoma očigledan način dokazuje izjava lidera portugalske komunističke partije Alvara Kunhala data italijanskoj novinarki Orijani Falači 1975. godine: ‘Ako mislite da socijalistička partija sa svojih 40. procenata i popularne demokrate sa 27. procenata čine većinu (...) grdno se varate (...) Ja vam kažem da izbori nemaju mnogo značaja za dinamiku revolucije (...) i obećavam da u Portugaliji parlamenta neće biti.’ (Maxwell, ‘Rigme Overthrow and Transition in Portugal’, 127.).“ (Huan Linc & Alfred Stepan, DEMOKRATSKA TRANZICIJA I KONSOLIDACIJA, 1998, s. 151).

prihvatanjem istog od strane vojske, ukidanjem Savjeta revolucije, završetkom perioda privremenih vlada, uspješnim funkcionisanjem političkog (redovni demokratski transfer vlasti), ekonomskog, građanskog, pravnog društva i zahvaljujući postojanosti jedinstvene, to jest čvrste države (što, danas nije slučaj sa Španijom) demokratska tranzicija je završena, a demokratija konsolidovana. Nalazi istraživanja iz 1985. godine, jasno pokazuju “da se profil javnog mnjenja u toj zemlji – Portugaliji – nije mnogo razlikovao od ostalih konsolidovanih demokratija. Prema anketama iz 1988, 90,2 procenta stanovništva bilo je generalno naklonjeno demokratiji. Aktivno ju je podržavalo 38,9 procenata, a pasivno prihvatilo 51,3 procenta. Do 1990. godine prodemokratska osećanja u Portugaliji bila su iznad zapadnoevropske norme 71 procenat, u odnosu na 62 procenta, što je bio prosek za Evropsku zajednicu.” (Linc & Stepan, 1998: 155). Danas Evropsku uniju.

Zašto je portugalsko društvo poseban slučaj, kada je riječ o ukupnom procesu demokratske tranzicije u Južnoj Evropi?

Vojni udar, koji je izvršen 25. aprila 1974. godine (a opšte je poznato da takvi udari mogu da stvore plodno tlo za postojanje jedne jake nedemokratske vladavine, to jest diktature– samovolja jednog pojedinca u društvu-državi, „*tiranski luksuz*” /Čupić, 2002a/) sa lakoćom je otvorio put ka brznoj demokratskoj tranziciji i konsolidaciji, jednostavno otvorio je put ka najuspješnijem i najstabilnijem demokratskom političkom sistemu u Evropi. Taj udar, takođe, označio je početak trećeg talasa demokratizacije (Huntington, 2004). Sve je to odradila veća grupa vojnika (prema zvaničnim podacima bilo ih je 240) i to tako jednostavno, precizno, brzo, bez ijednog ispaljenog metka iz “karanfilske puške”. Još jedna okolnost je bila olakšavajuća. Kao što smo već ranije istakli, sistem je već bio u fazi „erozije”. Grupa vojnika, koja je srušila nedemokratski politički režim nije bila simpatizer ni jedne političke stranke.⁴⁶ Njihova je jedina želja bila da se počne sa temeljnim demokratskim promjenama u društvu, promjenama koje će omogućiti da se uspostavi *apsolutna* vladavina naroda, prava i sistem blagostanja. U procesu odvijanja

⁴⁶ ČETVRT VEKA OD PORTUGALSKE “KARANFIL–REVOLUCIJE”, Dostupno na sljedećem linku: https://www.vreme.com/arhiva_html/vb8/12.html (pristup ostvaren: 05. 11. 2018. god.).

karanfilske revolucije, koja se dogodila, čuvene 1974. godine najviše su se isticali: Vesko Lourenso, Otelo Saraiva de Karvaljo (koji su bili pukovnici) i Vitor Alaves (koji je bio major). Oni su bili toliko ponosni na ono što su uradili za cijelo južnoevropsko portugalsko društvo, ali, s druge strane i pomalo razočarani iz razloga što se nijesu ispunila sva njihova očekivanja.⁴⁷ Mada, prema riječima Hantingtona, „pukovnik Otelo Saraiva de Karvaljo, intelektualni vođa MFA, bio je posle 1980. (...) povezan sa Narodnim snagama (...) tajnom grupom koja je vodila terorističku kampanju protiv portugalske demokratije.” (Hantington, 2004: 185).

U portugalskom društvu egzistira polu–predsjednički sistem na čelu sa šefom vlade (premijerom) i šefom države (predsjednikom), a uloga jakog predsjednika, koji je neposredno biran ne predstavlja nikakvu smetnju u uspješnom funkcionisanju demokratskog političkog sistema u portugalskom društvenom sistemu. Portugalsko društvo je slično kao i francusko društvo, napominje Darmanović (2002: 163) prošlo “kroz periode koabitacije između predsjednika i parlamenta (odnosno vlade), kao i kroz periode predsjedničkih većina. I u jednom i u drugom slučaju sistem je funkcionisao *prevashodno kao parlamentarni* sa premijerom kao centrom izvršne vlasti. Izvjesno ljevičarsko nasljeđe *golpea* iz 1974. g. možda se vidi i u tome da obije glavne, a rivalske partije u Portugalu – socijalistička i socijaldemokratska, nose lijevi predznak. U politici se često dešava da naziv (*label*) imam imitativnu funkciju ili nosi duh vremena, više nego što odražava ideološku orijentaciju. Mislimo da je to slučaj i sa glavnim portugalskim partijama koje obije predstavljaju umjereni politički spektar u zemlji.”

Danas je portugalsko društvo liberalno i demokratsko društvo, punopravni je član Evropske unije (od 1986. godine) i NATO-a – North Atlantic Treaty Organisation (Milardović, 2006). Na određene probleme reaguje na demokratski način, pa je tako za razliku od grčkog i španskog društva uspjelo (sa lakoćom) da prevaziđe ekonomsku krizu – pojačavanjem potrošnje, privlačenjem investitora, ukidanjem mjera štednje, znatnim povećavanjem izvoza roba i uspostavljanjem

⁴⁷ ČETVRT VEKA OD PORTUGALSKE “KARANFIL-REVOLUCIJE”,
Dostupno na sljedećem linku: https://www.vreme.com/arhiva_html/vb8/12.html (pristup ostvaren: 05. 11. 2018).

odnosa saradnje unutar i van društva. Smanjena primanja (plate, penzije i slično), znatno povećana nezaposlenost sada su prošlost. Portugalija je uspjela da stabilizuje ekonomski, a s tim i cjelokupni društveni sistem. Drugim društvima, koja su (kao i portugalsko) članovi Evropske unije, koja su dobrovoljno odabrala da joj pristupe i koja su u zavisnosti od nje u periodima kriza Portugal/Portugalija treba da bude primjer kako se dobrom politikom mogu prevazići određeni ozbiljni problemi, to jest krize.

U Španiji, Portugaliji i Grčkoj, prema Hantingtonu (2004), demokratska tranzicija i demokratska konsolidacija i ulazak u EEZ, danas Evropsku uniju išli su zajedno ruku pod ruku. Članstvo je bilo nužno samo iz jednog razloga, a to je ekonomija. Da bi postala punopravan član, ova društva, su morala biti potpuno demokratska. Činjenica je da samo demokratija može predstavljati onaj esencijalan korak ka ekonomskom razvoju. Samo pripadanje Evropskoj uniji, što važi za sva društva, a ne samo za špansko, portugalsko i grčko društvo, jača predanost demokratiji i pruža spoljnu zaštitu od vraćanja na “autoritarni režim” (Hantington, 2004). Dakle, “tranzicija nazad”.

3.

GRČKO DRUŠTVO: NAJKRAĆA DEMOKRATSKA TRANZICIJA U JUŽNOJ EVROPI

Režim pukovnika (ili vojna hunta – oblik autoritarne vlasti – vojna diktatura) u grčkom društvu trajao je od 1967. do 1974. godine 20. vijeka. Preuzimanje vlasti (1967. godine), ističu Linc i Stepan (1998) omogućeno je vojnim udarom, koji su izvršili niži oficiri – nehijerarhijska vojna elita. Vojni udar ili puč organizovao je kormilar G. Papadopoulos. Nehijerarhijska vojna elita– niži oficiri izvršila je čistku hijerarhijske vojne elite– viši oficiri. Čistka je, prema riječima Linca i Stepana (isto, s. 162), obuhvatila oko 400 viših oficira. Dosta široka mobilizacija građanskog društva, jedan je od razloga vojnog udara, ali i netrpeljivost između Krune i vojske, kao i sukobi unutar vojske, kao cjelokupne organizacije (Linc & Stepan, 1998: 162–163). U grčkom društvu pod “režimom pukovnika rasle su tenzije, što je sredinom 1974, dovelo do njihovog pada i, kasnije iste godine, u novom talasu tranzicija, do prve demokratski izabrane vlade.” (Huntington, 2004: 13).

Pukovnici su došli na vlast, kao što smo i istakli, državnim, to jest vojnim udarom. U vrijeme dok su oni bili na vlasti ogromno je nezadovoljstvo bilo prosutno kod građana grčkog društva, naročito kod mladih pojedinaca. Organizovane su brojne demonstracije, a inicijator za organizovanje istih bila je studentska/omladinska populacija. Podršku ovoj populaciji i održavanju demonstracija davali su apsolutno svi građani u grčkom društvu. I ne samo oni, već i društva u okruženju. Međutim, demonstracije nijesu dale rezultate– sa lakoćom su ugušene. S druge strane, postojeći „politički režim” imao je podršku Sjedinjenih Američkih Država, ali ni to mu uskoro nije pomoglo. Režim je slabio, bio je pod pritiskom naroda, kao i od strane hijerarhijske vojne elite i civilnih političara, tako da je uskoro, kao što smo i istakli, pao (1974) da bi 1975. godine posljednji članovi vojne hunte bili sankcionisani. Kormilar G. Papadopoulos je izveden pred sud, osuđen je– smrtna kazna. Međutim,

odluka je kasnije preinačena. Konačna odluka– doživotna robija. Takođe, bitno je napomenuti, razlog pružanja pomoći, kako materijalne, tako i nematerijalne od strane Sjedinjenih Američkih Država jeste da se svim raspoloživim sredstvima ograniči komunizam (isto).

Prije svih ovih dešavanja, grčko društvo pod vodstvom vojnog (pukovničkog) režima, koje je preuzelo vlast 1967. godine imalo je određen privredni rast da bi kasnije nastupio period ozbiljnih kriza, a razlog je što postojeća „vladajuća garnitura” nije uspijevala da se izbori sa nagomilanim problemima u društvu. Dakle, ni politička, ni privredna situacija u grčkom društvu prije 1974. godine nije bila stabilna.

Kada je u pitanju demokratska tranzicija u grčkom društvu, ona, prema Lincu i Stepanu (1998: 164–165) ima četiri osnovne institucionalne karakteristike i to:

- 1) Društveno-političke skupine koje su više djelovale kao dio grčke države, a manje kao dio postojećeg nedemokratskog „političkog režima” izvršile su transfer vlasti. Predsjednik države Grčke, general Gizikis, koga je na taj položaj doveo nedemokratski pukovnički režim (u roku od 72 sata koliko je trajao prodor Turske na Kipar) uz pomoć viših oficira izvršio je čistku među nižim oficirima i uz bespoštednu pomoć i podršku civilnih političara, koji su bili povezani sa vojnim odborom uspio se dogovoriti o povratku u Atinu Konstantina Karamanlisa (glavnog konzervativca). Ovaj lucidni političar otpočeo je pregovore sa vojskom, zadobio je apsolutnu podršku građana grčkog društva, što mu je bilo od esencijalne važnosti i uskoro je postao predsjednik vlade u Grčkoj.
- 2) Vojsci, kako ističu Linc i Stepan (isto), nikako nije bilo omogućeno, a i sve da je htjela nije mogla da postavlja bilo kakve uslove ili ograničenja građanima i novim demokratskim funkcionerima da bi napustila vlast. Nesposobnost vojske, kao organizacije da se suoči sa određenim krizama ili sa ratom samo je ojačala položaj i ulogu konzervativnog vođe, Karamanlisa u procesu dogovora. Kasnije, vojska je htjela da Karamanlis odmah dođe na vlast, ali je on postavio određene lucidne uslove ili bolje rečeno uslov– da se vojska ne miješa u politiku upravljanja grčkim

društvom i da se vrati svojim različitim aktivnostima u vojsci, jer u toj organizaciji treba mnogo šta modifikovati⁴⁸ (isto).

- 3) Transfer vlasti na vladu-staratelja bio je prava stvar, jer se time izbjeglo konstituisanje privremene vlade, što djelimično može da uspori proces demokratske tranzicije, to jest proces njenog zatvaranja.
- 4) Nova konstituisana civilna vlada vratila je na čelne pozicije u vojsci one oficire koji su bili diskriminirani i koji su bili osuđivani i nipodaštavani od strane nehijerarhijske vojne elite (nižih oficira), koja je bila na vlasti od 1967. godine (up. Linc & Stepan, 1998: 165).

Sada ćemo napraviti komparaciju između španskog, portugalskog i grčkog društva. U španskom društvu, prema Lincu i Stepanu (isto), imali smo takav politički režim (autoritarni), koji je sam počeo da se mijenja iznutra; u njemu smo imali pojedince koji su pokrenuli pitanje demokratske tranzicije, pa je postojeći politički režim bio u stanju da sa sobom uzme i državu kao najkompleksniju i najsavršeniju organizaciju. S druge strane, u južnoevropskom portugalskom društvu imali smo isti ili sličan politički režim, ali za razliku od španskog ovaj nije bio u stanju da sam otpočne promjenu, što je "iskoristila" nehijerarhijska vojna elita i srušila postojeći politički režim, a s njim i dobar dio (portugalske) države. U grčkom društvu je "ishod bio pod većom kontrolom pošto je deo države (to jest, vojska kao celina) zbacio režim i odmah preneo vlast na konzervativnu ali prodemokratsku vladu." (isto, s. 165). Po mišljenju Huana Linca i Alfreda Stepana (isto), demokratska tranzicija u grčkom društvu otpočeta je 21. jula 1974, a zatvorena je 9. decembra iste godine. Dakle, za samo 142 dana uklonjena je nehijerarhijska vojna elita – niži oficiri – vojna hunta sa vlasti i otvoren novoformirani demokratski parlament, pred kojim je vlada Konstantina Karamanlisa (konzervativnog vode) u potpunosti bila odgovorna. Time su ispunjeni svi kriterijumi, koji su neophodni da bi se demokratska tranzicija uspješno završila. Nadalje, ukinuta je monarhija, ukinuti su i diskriminatorski zakoni, izvršena je revizija Ustava, vraćena su prava i slobode i ukinuta je zabrana

⁴⁸ Thanos Veremis, Greece: Veto and Impasse, 1967-1974", u: Christofer Clapham and George Philip (uredn.), *The Political Dilemmas of Military Regimes* (London: Croom Helm, 1985), 41. u Linc & Stepan, DEMOKRATSKA TRANZICIJA I KONSOLIDACIJA, 1998, s. 165.

slobodnog funkcionisanja KP (Komunističke partije). Linc i Stepan kažu da je demokratija u grčkom društvu konsolidovana 1981. godine, kada je na izborima vlast u društvu uspjela osvojiti politička stranka PASOK ili PA. SO. K. – Panhelenski socijalistički pokret (Linc & Stepan, 1998).

Uloga K. Karamanlisa u procesu demokratske tranzicije u grčkom društvu od kardinalne je relevantnosti. Kao prvo, na određene probleme je reagovao veoma brzo, a “njegova politika” bila je “odlučna, dostojna poverenja, ali je sadržala i retribuciju.” (Diamandouros⁴⁹, cit. u: S. P. Hantington, 2004: 175). Nakon što je osigurao svoj položaj u strukturi vlasti, ističe Hantington (2004), ovaj lider zastupao je i politiku po kojoj svi oni, koji su ozbiljno ugrožavali prava i slobode pojedinaca i grupa treba da budu sankcionisani, naročito je bio konzistentan u tome, nakon pokušaja vojnog udara, koji je bio organizovan i usmjeren, isključivo, na njega. Tada je čak, jako brzo pripremio tužbe, a zatim su i održana suđenja *protiv* onih pojedinaca, koji su participirali u pokušaju vojnog udara. Kao drugo, K. Karamanlis “je delovao tako da uveri oficirski kor da ne namerava da ga ospori institucionalno. Njegova ‘politika zaštite oficirskog kora od kritike i njegova osetljivost na njihove zahteve predupredili su mogući zazir oficira od aktivne službe. Politika ograničenog čišćenja vođena u redovnoj pravnoj proceduri, nakon što su se strasti smirile, takođe je smanjila zabrinutost oficira.”⁵⁰ Tako je ovo pitanje iščezlo iz grčke politike i ponovo je za kratko oživelo u decembru 1990. kada je konzervativna vlada najavila da će iz zatvora pustiti sedam od osam članova hunte. Međutim, brzo je povučeno, zbog protesta javnosti i odbijanja predsednika Karamanlisa da potpiše dekret.” (S. P. Hantington, 2004: 175).

Do 1967. godine imali smo desničarske političke formacije i komunističke partije. Prve su se zalagale za “kontrolisanu demokratiju,” koju karakteriše “dominacija” (Čomski, 1999), a druge su vješto primjenjivale nedemokratske metode u politici. Takođe, PASOK ili PA. SO. K. (Panhelenski socijalistički pokret), koji je

⁴⁹ Diamandouros, “Democratic Politics in Greece,” u *New Mediterranean Democracies*, izd. Pridham, s. 58. u S. P. Hantington, TREĆI TALAS: DEMOKRATIZACIJA NA IZMAKU DVADESETOG VEKA, 2004, s. 175.

⁵⁰ Psomiades, “Greece,” u *From Dictatorship to Democracy*, izd. Herz, s. 263-64; New York Times, 31 decembar 1990, s. 3.

1968. godine 20. vijeka uspio formirati Andreas Papandreu imao je neke intencije, koje su poprimile elemente suprotnim postojećem sistemu. 1974. godine kada su održani prvi izbori u grčkom društvu PASOK su sačinjavali oni pojedinci, koji su bili članovi pokreta otpora, pa je u odnosu na komuniste, to krilo, kako kažu Linc i Stepan (1998: 167), više “maksimalističko”. Postojeći izborni sistem, političkoj stranci Nova demokratija (koju je formirao K. Karamanlis) u potpunosti je odgovarao, iz razloga što joj je davao nespornu prednost, tako da s druge strane i Panhelenski socijalistički pokret i komunistička partija (KP), što je i logično, počele su isti osporavati. Na osnovu pravila, osporenog izbornog sistema, prema Lincu i Stepanu (isto, s. 168), Nova demokratija dobila je 73,3 posto poslaničkih mjesta u grčkom parlamentu na osnovu 54,4 posto glasova. Na drugoj strani– ujedinjena ljevica kao savez na osnovu 23,1 posto glasova dobila je 6,7 posto poslaničkih mjesta u grčkom parlamentu. S obzirom da je Nova demokratija, na čijem je čelu bio Karamanlis imala većinu u grčkom parlamentu ona je, to jest njen lider Karamanlis sa lakoćom je izradio Ustav po svojim htjenjima. Opoziciju, možemo slobodno reći, nije konstatovao, a ako i jeste to je bilo oko nekih nebitnih stvari. Ona, opozicija, eksplicitno se protivila članu Ustava, koji se odnosi na ovlašćenja predsjednika u slučajevima kada je u grčkom društvu vanredno stanje. 1977. godine održani su izbori na kojima su učestvovala partije, koje su prihvatile demokratske procedure (a prihvatile su ih sve). PASOK ili PA. SO. K. – Panhelenski socijalistički pokret postao je najvažnija opoziciona politička stranka u političkom sistemu Grčke, a Nova Demokratija, kao poziciona politička stranka svoje većinske povlastice konačno je prestala da koristiti, to jest da zloupotrebljava. 1981. godine, kada su ponovo održani izbori Panhelenski socijalistički pokret (Socijaldemokratska partija u Grčkoj) je uspio pobijediti, a ova politička stranka i Nova demokratija su se međusobno uvažavale, pa čak, što se i nije očekivalo sklapale su neke sporazume, koji su se prevashodno odnosili na način upravljanja parlamentarnom demokratijom u grčkom društvu (Linc & Stepan, 1998: 168).

2018. godine u grčkom političkom sistemu najbitnije su političke stranke⁵¹: Siriza (koja je, prema rezultatima izbora iz 2015, na osnovu 35,63 posto osvojenih glasova, od ukupno 300 dobila 148 mandata u parlamentu), iza nje slijedi Nova demokratija – ND (koja je na osnovu 28,66 posto osvojenih glasova dobila 78 mandata u skupštini), zatim Zlatna zora (koja je sa 6,38 posto dobila 17 mandata), relativno mlada politička stranka Reka (sa 5,74 posto osvojenih glasova dobila je 16 mandata), Komunistička partija – KP (na osnovu 5,36 posto osvojenih glasova dobila je 15 poslaničkih mjesta), PASOK – Panhelenski socijalistički pokret (nekada dominantna stranka u političkom sistemu Grčke sa osvojenih 4,91 posto glasova ima 13 poslaničkih mjesta) i “Nezavisni Grci” (koji, sa osvojenih 4,67 posto glasova imaju, kao i Panhelenski socijalistički pokret 13 mjesta u grčkom parlamentu).⁵² Od 1981. godine 20. vijeka, grčko društvo kao parlamentarna demokratija punopravni je član Evropske unije (EU) i NATO-a (Milardović, 2006).

Demokratska tranzicija u grčkom društvu apsolutno je završena (nakon održavanja prvih izbora), a demokratija, prema riječima Huana Linca i Alfreda Stepana (1998), (najrelevantnijih istraživača *tranzitologije* u Južnoj i Istočnoj Evropi i dalje – Južna Amerika), apsolutno je učvršćena (1981. godine 20. vijeka). Politička stranka koja je uspjela pobijediti na prvim izborima (Nova demokratija) na trećim izborima je izgubila. Vlast je mirno predala onima koji su nad njom pobijedili (PASOK), a ovi su kasnije mirno prepustili “vlast pobjednicima ne nekim sledećim izborima.” (S. P. Hantington, 2004: 206).

Suprotno od odrednice demokratske konsolidacije, po kojoj je demokratija u Grčkoj potpuno konsolidovana sa čime se mi apsolutno slažemo, s druge strane postavljaju se dva pitanja: Da li je posljednjih godina grčka demokratija u krizi? Šta je pridruživanje EEZ, danas Evropskoj uniji (EU)⁵³ donijelo južnoevropskom grčkom

⁵¹ GRČKA: SIRIZA POBIJEDILA NA IZBORIMA,
Dostupno na sljedećem linku: <https://portalanalitika.me/clanak/174346/grcka-siriza-pobijedila-na-izborima> (pristup ostvaren: 05. 12. 2018).

⁵² GRČKA: SIRIZA POBIJEDILA NA IZBORIMA,
Dostupno na sljedećem linku: <https://portalanalitika.me/clanak/174346/grcka-siriza-pobijedila-na-izborima> (pristup ostvaren: 05. 12. 2018).

⁵³ ŠTA JE EU DONELA GRČKOJ,
Dostupno na sljedećem linku: <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/sta-je-eu-donela-grckoj.html?alphabet=1> (pristup ostvaren: 03. 11. 2018).

društvu? Iako ćemo odmah dati odgovor, na kraju ovog rada detaljnije ćemo govoriti o krizi (liberalne) demokratije na globalnom nivou.

Svjedoci smo, a svakodnevno se informišemo putem sredstava javnog informisanja, burnih dešavanja u grčkom društvu – ogromnog nezadovoljstva pojedinaca i grupa (građana). Organizuju se **masovni štrajkovi i protesti** koji, skoro, pa čitavu deceniju potresaju to društvo. Krajem 2013. godine zatvorene su mnoge škole, bolnice, saobraćajni sistem je u kolapsu, prisutni su društveni nemiri velikih razmjera (u kojima ima dosta povrijeđenih, pa i poginulih – što se, na primjer desilo 2010. godine), imamo napade na parlament, određena ministarstva. Nadalje, građanima je jako ugrožena egzistencija – plate i penzije (2012. godine) su redukovane za 18 posto, porezi su uvećani (za 52 posto), zatvorena je i državna televizija (ERT), prisutan je i politički terorizam (2013. godine) – počinjeno je par ubistava i to u žestokim sukobima na relaciji: ljevica – desnica, nezaposlenost, iako je Evropska unija (EU) pokušavala na razne načine da “pomogne” enormno se povećala (krajem 2013. godine povećala se na čak 30 posto). Grčki ekonomski sistem počinje polako da pada u krizu, posle uvođenja evra kao zvanične valute (2002) i dolazi do povećanja spoljnog duga (u pitanju su milijarde), što je izazvalo rast (i to poveliki) deficita, kako budžetskog tako i spoljnotrgovinskog.⁵⁴

Početkom 2018. godine najavljeni su novi talasi mjera štednje, što je uticalo na to da se pojedinci i grupe još više aktiviraju, a imaju i razlog da svoje nezadovoljstvo izraze putem masovnih štrajkova. Uglavnom, građani Grčke razočarani su u demokratske funkcionere koji su, činjenica je, nemoćni da se izbore sa krizom u ekonomskom sistemu. Na drugoj strani, mnogi sociolozi i politikolozi u jednom su saglasni⁵⁵ : demokratija u grčkom društvu, uoči izbijanja krize funkcionisala je bolje nego ikada u istoriji. “‘Nakon svrgavanja vojne diktature 1974,

⁵⁴ ŠTA JE EU DONELA GRČKOJ,
Dostupno na sljedećem linku: <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/sta-je-eu-donela-grckoj.html?alphabet=1> (pristup ostvaren: 03. 11. 2018).

⁵⁵ GRČKA – KRIZA UBIJA DEMOKRATIJU: GRCI OČAJAVAJU ZBOG NEMOĆI DEMOKRATSKI IZABRANIH POLITIČARA DA SE SUOČE SA EKONOMSKOM KRIZOM,
Dostupno na sljedećem linku: <http://kodex.me/clanak/16814/grcka-kriza-ubija-demokratiju> (pristup ostvaren: 03. 11. 2018).

Grčka se razvila u pravu demokratiju zapadnog kova, sa stalnim promjenama političke vlasti', kaže sociolog i publicista Ilijas Kaculis. Svih tih godina demokratija nije bila dovođena u pitanje. Svoju demokratsku slobodu građani su šta više vrlo često i javno iskazivali kroz masovne proteste ili štrajkove."⁵⁶

Po mišljenju Kaculis-a,⁵⁷ etablirane političke partije glavni su krivac što je oslabljen sistem u Grčkoj. Te političke partije, zahvaljujući snazi koju su posjedovale onemogućavale su konstituisanje jedne ozbiljne vanparlamentarne političke opozicije. Po njegovom mišljenju tome su doprinijele i sve postojeće političke partije. „Kada je Vlada (...) započela sa registracijom građanskih inicijativa i pokreta na spisku se odjednom našlo preko 45.000 organizacija. Ali iza većine su se, zapravo krile velike političke stranke, kojima je stalo do sprječavanja formiranja ozbiljnije konkurencije, ali i do ubiranja državne pomoći za nevladine organizacije. Zbog toga se nikad nije ni razvila ozbiljnija NVO-scena. Svemoć stranaka u svim sektorima političkog života širom je otvorila vrata bujanju klijentelizma."⁵⁸ Kako, dalje, ističe Kaculis tome su značajno doprinjeli i mediji, koji su dali previše prostora onim idejama, koje se u potpunosti „uklapaju u 'igru' etabliranih struktura moći"⁵⁹ u grčkom društvu.

Činjenica je, da građani u grčkom društvu, s jedne strane krive postojeću vlast za krizu, ali isto tako oni smatraju da bi ta ista vlast koja je odgovorna za krizu trebala da nađe adekvatna rješenja, da ih izvuče iz krize. Takođe, krive i Evropsku uniju, koja uništava ekonomiju u Grčkoj i istovremeno vrši veliki pritisak da se vrate ogromni dugovi. Ta kriza u esenciji mijenja „sliku” političkog života u Grčkoj. „Raslojavanje” političke „pozornice” u grčkom društvu bilo je vidno 2012. godine, kada su na „dvostrukim izborima (...) etablirani konzervativci i socijalisti izgubili”⁶⁰ dobar dio stalnih birača (oko 15 posto) i kada su se na političkoj pozornici u grčkom

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ GRČKA – KRIZA UBIJA DEMOKRATIJU: GRČI OČAJAVAJU ZBOG NEMOĆI DEMOKRATSKI IZABRANIH POLITIČARA DA SE SUOČE SA EKONOMSKOM KRIZOM, Dostupno na sljedećem linku: <http://kodex.me/clanak/16814/grcka-kriza-ubija-demokratiju> (pristup ostvaren: 03. 11. 2018).

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto.

društvu pojavile neke političke partije, kojima se ranije nije pridavao neki značaj, značenje i smisao. Opadanje moći etabliranih i pojava nekih novih političkih partija i „raslojavanje” političke „pozornice”, logično je, donosi niz negativnih pojava u političkom i društvenom životu Grčke.⁶¹

Da bi se prevazišla kriza u grčkom društvu, po našem mišljenju, neophodno je da postojeći lideri modifikuju obrasce političkog djelovanja i da problemima pristupe ozbiljno, racionalno i da na iste (probleme) odgovaraju na demokratski način, vodeći računa o svakom elementu u političkom sistemu i ukupnom društvenom sistemu. Svaki drugi pristup neće ublažiti krizu, naprotiv, samo će je još više i više produbiti.

⁶¹ Isto.

*
* * *
*

Iz tabele, koja slijedi možemo vidjeti kakav je bio proces institucionalizacije demokratije u **španskom, portugalskom i grčkom društvu.**

Tabela 7:⁶² Institucionalizovanje demokratije u Južnoj Evropi

Zemlja	Trajanje demokratskog institucionalizovanja	Način institucionalizovanja	Postupak donošenja ustava	Tip demokratskog sistema vladanja
Portugalija	U širem smislu: april 1974 – avgust 1982 (8 godina); u užem smislu: april 1974 – april 1976 (2 godine)	Ruptura dogovorena bez starih režimskih elita između vojne ljevice i demokratskih političkih stranaka	Donošenje ustava u parlamentu bez referenduma	Parlamentarno-predsjednički sistem do 1982; od 1982. više parlamentarni sistem vlasti
Španija	U širem smislu: novembar 1975 – oktobar 1979 (47 mjeseci);	Reforma pactada dogovorena između elita režima i opozicije	Zakon o političkoj reformi (referendum)	Parlamentarni sistem vlasti s kraljem kao državnim

⁶² Tabela je preuzeta iz knjige hrvatskog autora A. Milardovića (2006: 141). Sadržaj u tabeli je na hrvatskom jeziku, a doktorand (Z.J.) ga je preveo na srpski/crnogorski jezik.

	u užem smislu: novembar 1975 – januar 1978 (20 mjeseci)		1976); donošenje ustava u parlamentu (referendum 1978)	poglavarom
Grčka	U širem smislu: jul 1974 – jun 1975 (23 mjeseca); u užem smislu: jul 1974 – decembar 1974 (4 mjeseca)	Unilateralan usmjeravan od (uglavnom konzervativne) opozicije režimu	Donošenje ustava u parlamentu, bez referenduma (referendum samo za oblik državnog uređenja)	Parlamentarni sistem

Izvor: Markel, Wolfgang (1999): Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung. Opladen: Leske & Budrich, s. 274. u Milardović, 2006, s. 141.

Na osnovu ukupne sociološko-politikološke analize i istraživanja demokratske tranzicije u južnoevropskim društvima, to jest u Španiji, Portugaliji i Grčkoj možemo reći da je proces demokratske tranzicije u potpunosti završen ili zatvoren sredinom 1970-ih (Španija, Grčka) i početkom 1980-ih (Portugalija) godina 20. vijeka. U ovim društvima je *“postignuta dovoljna saglasnost o političkim postupcima za dolaženje do jedne izabrane vlade (...) vlada dolazi na vlast neposredno na osnovu slobodnih i sveopštih izbora (...) vlada ima faktičku vlast da stvara novu politiku (...) izvršna, zakonodavna i sudska vlast koju je stvorila nova demokratija ne mora de jure da deli vlast sa drugim organima.”* (Linc & Stepan, 1998: 15).

Završetkom ili zatvaranjem složenog, ponekad *turbulentnog*, procesa demokratske tranzicije nastavilo se djelovati u pravcu razvoja institucija, koje će biti,

a bivaju ispunjene demokratskim sadržajem i na kraju dolazi do konsolidovanja demokratije. Takođe, potrebno je imati u vidu da zvanično završeni proces demokratske konsolidacije u društvima Južne Evrope uvijek može biti i doveden u pitanje, iz razloga što određeni unutrašnji faktori (na primjer: krize u Grčkoj ili pitanje državnosti – Španija– Katalonija i Baskija) dobijaju na intenzitetu i mogu da demokratiju „dekonsoliduju” (Linc & Stepan, 1998). Nadalje, to ne moraju biti samo unutrašnji, mogu biti i spoljašnji faktori (na primjer Evropska unija i slično), koji vođeni idejom očuvanja svojih esencijalnih interesa, prevashodno finansiskih, značajno mogu “ugušiti” pojedina, u ovom slučaju– južnoevropska, učvršćena demokratska društva, koja su s druge strane opet zavisna od njih (spoljašnjih faktora), iz razloga što su dobrovoljno odlučila da se integrišu sa njima.

GLAVA IV

DEMOKRATSKA TRANZICIJA U DRUŠTVIMA ISTOČNE I JUGOISTOČNE EVROPE

U poređenju sa društvima u Južnoj Evropi u kojima se proces demokratske tranzicije odvijao brzo i koji je uspješno i mirno završen, Istočna i Jugoistočna Evropa posmatraju se kao regioni sa najkompleksnijom demokratskom tranzicijom i velikim problemima u procesu konsolidacije demokratije (Milardović, 2006). Ako demokratsku tranziciju u Rusiji (SSSR-u) i društvima nekadašnjeg Varšavskog sporazuma u Istočnoj, Jugoistočnoj, pa i Centralnoj Evropi– misli se na poljsko, mađarsko, čehoslovačko, rumunsko i bugarsko društvo posmatramo iz ugla poređenja, zaključićemo da je za sve njih međunarodni uticaj ona najbitnija promjenljiva (Linc & Stepan, 1998). Iako, postoje mišljenja da su unutrašnji činioci bili ključni u otpočinjanju i samom toku demokratske tranzicije Linc i Stepan (isto) ne prihvataju ovaj stav. Dva su razloga: Prvi razlog jeste činjenica da se komunistički sistem jako brzo srušio 1989. godine i drugi razlog jeste činjenica da su čehoslovačko društvo, bugarsko i rumunsko društvo otpočela demokratsku tranziciju „gotovo *pre* no što je došlo do bilo kakvih značajnijih unutrašnjih promena.” (isto, s. 278). U okviru ove glave, istražujemo demokratsku tranziciju u **Rusiji (SSSR-u), poljskom društvu, rumunskom, čehoslovačkom, mađarskom, bugarskom i crnogorskom društvu.**

1.

DIFERENCIRANI PROBLEMI DEMOKRATSKE TRANZICIJE: SLUČAJ – RUSIJA (SSSR)

Rusko društvo vjekovima je bilo dio Sveruske imperije ili, vrlo često se kaže Carske Rusije. Zadnjih godina ove imperije, počevši od 1903, a naročito nakon oktobra mjeseca 1905. godine dogodile „su se neke manje reforme kao što je izbor Dume (parlamenta).” (Dražek & Holms, 2003: 89). 1917. godine, u februaru mjesecu dogodila se velika promjena– carski sistem, iako u jeku svoje dominacije izuzetno kompleksan, srušen je i zamijenjen sa jednom slabom vladom koja nije puno trajala, iz razloga što su Vladimir Lenjin i boljševci iste godine (oktobar) uspjeli izvršiti državni udar⁶³ i naravno preuzeli potpunu vlast. Oni su u januaru 1918.

⁶³ “Funkciju legitimacije političkog poretka Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), ‘domovine svjetskog proletarijata’, imala je **Oktobarska revolucija**. Ta je revolucija u službenim sovjetskim narativima bila stilizirana u utemeljiteljski mit. Zapravo je i sam Sovjetski Savez za pristaše komunizma bio mit. Vjernici te političke religije čak su razvili i posebni književni žanr koji francuski filozof Jacques Derrida (2012) naziva ‘povratci iz SSSR-a’. Neki se vraćaju s novim zanosom, neki se vraćaju razočarani, ali svi su upravo sovjetsku Moskvu smatrali središnjom referentnom točkom iz koje se treba tumačiti komunistički projekt. Iz hrvatske književnosti u taj bi se žanr mogao uvrstiti ‘Izlet u Rusiju’ Miroslava Krleže (Car, 2017). U nekom obliku Oktobarska revolucija i danas je orijentacijska točka u povijesti. Dobar suvremeni primjer upravo je teza Derridaa (1994) koji Oktobarsku revoluciju drži odlučujućim trenutkom u povijesti čovječanstva, događajem čije obećanje još nije ispunjeno. Sakralizacija **Oktobarske revolucije** započinje Lenjinovom smrću, balzamiranjem i smještanjem njegovog tijela u mauzolej. Tako je stvorena relikvija nove marksističko-lenjinističke ideologije, jedno od kulturnih mjesta komunističke političke religije. Kult Lenjina trebao je omogućiti da vječito gori plamen Oktobarske revolucije. Usprkos tomu daljnji razvoj boljševičke teorije bio je ograničen potragom za autentičnom biti lenjinizma u kojoj je pravo tumačenje bilo u rukama svećenika revolucije sa Staljinom na čelu. Propast SSSR-a i komunističke diktature dovela je u pitanje i legitimnost Oktobarske revolucije. Pojavila su se nova suvremena tumačenja u kojima se zrcale ruske politike povijesti i ideologije novih političkih stranaka.” (Podvukao: **Z.J.**) (T. Cipek, **RUSKE POLITIČKE POVIJESTI I OKTOBARSKA REVOLUCIJA** u *Politička misao: časopis za politologiju*, br. 3–2018, s. 130–131, dostupno na sljedećem linku:

godine dozvolili održavanje izbora za Ustavotvorni parlament, ali što se i očekivalo od njih nijesu htjeli da prihvate rezultate izbora, iz razloga što im isti nijesu odgovarali (iako su dozvolili postojanje drugih političkih subjekata, to jest političkih stranaka, odlučili su se da ne budu trpeljivi prema njima). Dakle, težili su konstituisanju jednostranačkog diktatorskog sistema i u tome su uspjeli. 1922. godine nastao je „Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika” (skraćeno SSSR), a „politička moć postala je zauvek centralizovana.” (isto, s. 89).

SSSR (Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika) nije više vodio računa o istoriji Rusije (Čipek⁶⁴, 2018), takođe nije ni postojala demokratska tradicija, što se kasnije negativno odrazilo i na sam proces demokratske tranzicije u ruskom društvu, prevashodno u smislu dužine trajanja tog kompleksnog procesa.

U odnosu na demokratsku tranziciju u južnoevropskim društvima, koja se odvijala brzo, demokratska tranzicija u Rusiji (SSSR-u) odvijala se sporo, dugo. Takođe, postoji i još jedna bitna razlika kada se upoređuje demokratska tranzicija u južnoevropskim društvima i Rusiji (SSSR-u). Nijedna južnoevropska tranzicija nije imala, ni sultanističko, ni totalitarno ili posttotalitarno porijeklo, imala je autoritarno porijeklo (Linc & Stepan, 1998), dok je porijeklo demokratske tranzicije u ruskom društvu– “centralni posttotalitarni režim, kako u smislu njegovih originalnih korijena koji su poticali iz lenjinizma i Oktobarske revolucije, tako i zbog činjenice da je SSSR bio *centar imperije*, sastavljen od sličnih režima u Istočnoj Evropi.” (Darmanović, 2002: 125).

Sredinom 1980-ih godina 20. vijeka Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika više nije mogao tako uspješno da funkcioniše kao ranije, počeli su da se pojavljuju diferencirani problemi. Promjene su bile sasvim nužne, a toga je bio svjestan i sam Mihail Sergejevič Gorbačov, vođa Sovjetskog Saveza, kao i svi saradnici koji su ga okruživali. S obzirom na to, promjene u SSSR-u nijesu inicirali

file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_3_2018_129_145_CIPEK(6).pdf) (pr. o. 18. 12. 2018. god.).

⁶⁴T. Čipek, *RUSKE POLITIČKE POVIJESTI I OKTOBARSKA REVOLUCIJA u Politička misao: časopis za politologiju*, br. 3–2018, s. 129–145, dostupno na sljedećem linku: file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_3_2018_129_145_CIPEK(6).pdf (pr. ost. 18. 12. 2018. god.).

neki spoljašnji činiooci, već postojeći nedemokratski posttotalitarni režim (Linc & Stepan, 1998: 463).

Mihail Sergejevič Gorbačov i oni koji su ga okruživali– njegovi saradnici prvo su počeli sa ekonomskim reformama (prestrojavanjem). Cilj je bio, kako ističu Linc i Stepan (isto), da se komandna (centralizovana) ekonomija, koja je bila neefikasna, statična i koja nije davala željene rezultate, zamijeni tržišnom (decentralizovanom) ekonomijom, koja je dinamična i koja će dati željene, dobre rezultate. Zatim se krenulo sa procesom liberalizacije, kojim se, kao što smo i istakli u teorijskom dijelu rada, daje veća sloboda sredstvima javnog informisanja (televizija, radio i sl.), veća sloboda u svakodnevnoj konverzaciji između pojedinaca i grupa. (Samim tim javnost će, to jest cijelo društvo znati, biti direktno informisano koji su to pojedinci i grupe, koje se protive programu restrukturiranja). Svakako da se procesom liberalizacije nakon toliko decenija postojanja stroge centralizovane vlasti nije moglo stvoriti građansko društvo, kao ono u razvijenim društvima (na primjer SAD). Jedan od razloga jeste to što je nedemokratski posttotalitarni režim esencijalno oblikovao život mnogih pojedinca, oblikovao je njihovo mišljenje, njihov pogled na svijet. Na kraju je Gorbačov (skupa sa svojim najbližim saradnicima) odlučio da u cilju „potpunije” promjene sistema “upotrebi izbore.” (Linc & Stepan, 1998: 464). Znači, započeo je sa reformama u političkom sistemu.

S druge strane, ističe Hantington (2004), postavlja se pitanje da li je on zaista podržavao reforme, i ako ih je podržavao u kojoj mjeri. Nadalje, ono što je nesumnjivo, ono što je sasvim jasno, jeste to da je on težio da ukloni staru vladajuću garnituru u Istočnoj Njemačkoj (prije svega Erika Honekera), Bugarskoj (Todora Hristova Živkova) i u Čehoslovačkoj (Miloša Jakeša), a zatim postavi novu, koja će mu odgovarati i koja će mu biti saveznik (isto).

Prema Ivanu Berendu (2001), Mihail Sergejevič Gorbačov pokušao je da izvrši modernizaciju Sovjetskog sistema, pokušao je da zemlju izvuče iz raznih poroka, kao što su alkoholizam, a naročito da suzbije generalni društveni problem– korupciju, koja je bila prisutna u svim sferama sistema. Gorbačov je bio sposoban da sa lakoćom uoči probleme i da iste pokuša riješiti. Takođe, umio je da donese prave zaključke. Sa procesom glasnosti i perestrojke dokazao je sposobnost za rješavanje

društvenih problema, a ovi procesi posmatrani su kao jedna nova faza u cjelokupnoj Sovjetskoj politici (isto).

Kao i u nedemokratskim političkim režimima u južnoevropskim društvima, koji su bili predmet naše analize i istraživanja, i u slučaju SSSR-a postojali su oni pojedinci koji su, aposolutno, ponekad prikriveni težili stvarnim promjenama, izmjenama sistema („mekša struja” ili „režimski reformisti”) i oni (prije svega „Yegor Ligachev, član Politbiroa CKKPSS” /Darmanović, 2002: 127/) koji nijesu željeli esencijalne promjene (“tvrđa struja” ili „režimski čvrstorukaši”). Njihova je “preferentna strategija bila produžetak režimskog kontinuiteta, uz prihvatanje neophodnih tehničkih promjena u funkcionisanju ekonomije. Njihova glavna slabost bio je nedostatak alternativnog lidera unutar partije, jer Ligachev to definitivno nije bio.” (isto, s. 127). Mihail Sergejevič Gorbačov, kao generalni sekretar KPSS zalagao se za promjene, dobru funkcionalnost sistema i transformaciju KPSS (ali da ona zadrži glavnu ulogu u političkom procesu). Uglavnom, zalagao se za promjene, koje ne prevazilaze okvire liberalizacije. Mada, Linc i Stepan (1998: 471) ističu da u “velikom delu sovske literature ima malo razlike između izraza ‘liberalizacija’ i ‘demokratizacija’, pa se oni često i izjednačavaju.” Unutar KPSS mnogi su bili na strani Mihaila S. Gorbačova, dok oni koji nijesu bili napustili su političku partiju. Pored ovih političkih aktera („mekše“ i „tvrđe“ struje), ističe Darmanović (2002), postojali su i pripadnici Demokratske opozicije (koji su željeli uspostavljanje demokratskog političkog sistema). Oni su davali podršku Mihailu S. Gorbačovu u pogledu njegovih zalaganja da se sistem mora izmijeniti. Među svim ovim političkim, unutrašnjim činiocima, Mihail Sergejevič Gorbačov je pokušao da ne bude ni na jednoj strani, ni na strani onih koji nijesu htjeli esencijalne promjene (“tvrđa struja”), a ni na strani onih koji su se zalagali za promjenu sistema (“mekša struja”). Zauzeo je politički položaj centra (“umjerena struja”). Primjenjivao je “*tipičnu strategiju ‘liberalizatora’ – postepenih promjena kroz ustupke i jednim i drugima.*” (isto, s. 128).

I jedne i druge je vješto ubjeđivao da ne treba previše insistirati, to jest ići u krajnost u pogledu njihovih “intencija,” već da trebaju biti umjereni. Svako pretjerivanje može uticati na pojavu neželjenih situacija, u kojima svaka strana može

nešto izgubiti. Gorbačovim zauzimanjem položaja centra (umjerena struja), uspjelo se mnogo šta, a najviše je dobio on, a istovremeno na kraju izgubio apsolutno sve! Pored prestrukturiranja u sferi ekonomije, djelimične liberalizacije uspjelo se sa organizovanjem izbora. Svakako da ti izbori nijesu mogli biti apsolutno slobodni, zbog nesljeđa, koje se prenosilo sa generacije na generaciju, tvrdog nedemokratskog (političkog) režima – (post)totalitarizma. Održavanjem polu-slobodnih izbora, jer za potpuno slobodne nije bilo „prostora“ nikako se nije moglo uticati na „integraciju“ SSSR-a, ali se mogao konstituisati KND (Kongres narodnih deputata). I to je, za početak, bilo dovoljno. Na izborima su participirali brojni slobodni kandidati (bilo je i dosta onih koji nijesu pripadali ni jednoj strani, ni onoj grupi koja ne želi promjene– “tvrda struja”, ni onoj grupi koja ih želi– “mekša struja”). Time je omogućeno formiranje političkih grupa, saveza, blokova u samom KND (čine ih intelektualci, koji imaju diferencirane ciljeve), pa između ostalog i grupe “Interregionalna grupa deputata,” koja je nastala inkorporiranjem pripadnika onih grupa – skupina koja je za promjene (“mekša struja”) i ona koja nije za promjene (“tvrda struja”). 1990. godine nastala je i grupa (ili savez, blok) “Demokratska Rusija,” koja će imati jednu od bitnijih uloga u procesu demokratske tranzicije u ruskom društvu (Darmanović, 2002; Linc & Stepan, 1998).

Ova grupa (ili savez, blok) “uspjela je da organizuje dva velika skupa u Moskvi, a kandidati koje je ta organizacija podržala dobili su u Moskvi pedeset sedam od ukupno šezdeset pet mesta za ruski Kongres narodnih deputata. Posle izbora, Demokratska Rusija uspjela je i da formira parlamentarni blok u Kongresu, ali njihov broj nije prelazio trideset procenata od ukupnog broja mesta. Iako je odigrala ključnu ulogu u podršci reformi, liberalizaciji i demokratizaciji, Demokratska Rusija je ostala više pokret nego politička stranka.” (Linc & Stepan, 1998: 470). Na čelu ovog parlamentarnog bloka bio je Boris Jeljcin. Ovaj budući moćni lider, nije htio da Demokratska Rusija postane politička stranka, ni ako postane, da bude njen lider. On je samo, možemo slobodno reći, iskoristio u smislu što je ona bila “kompaktnija” i dominantnija u odnosu na druge grupe i kao takva davala mu je intenzivnu podršku, a s obzirom da će (kasnije) participirati na izborima ista (podrška) mu je bila sasvim neophodna, da bi osvojio vlast.

1990. godine, u februaru mjesecu, Mihail Sergejevič Gorbačov „je na plenumu CKKPSS izdejstvovao nešto slično što je Adolfo Suares uradio u španskom Kortesu, da članovi ovog tijela podrže predlog da se izglasa ukidanje člana 6. tadašnjeg sovjetskog ustava koji je garantovao partiji monopol na državnu vlast.“ (Darmanović, 2002: 128). Gorbačov je svojom politikom, a prevashodno svojim zauzimanjem položaja centra (ili „umjerena struja“), dok su sa jedne strane bili oni pojedinci koji su htjeli promjene, to jest „mekša struja,“ a s druge strane oni pojedinci, koji su htjeli da očuvaju postojeći posttotalitarni režim uz neke male, ali u esenciji nebitne promjene („tvrđa struja“) skriveno, ali vješto manipulirao i jednom i drugom, cjelokupnu političku moć je počeo da koncentriše u svojim rukama, tako što je na svoju postojeću funkciju generalnog sekretara partije pridodao jednu bitnu funkciju – funkciju predsjednika najvišeg zakonodavnog organa SSSR-a – Vrhovnog sovjeta. Sve je postigao svojom „lucidnom“ politikom, ali s druge strane brojni su pojedinci, koji su se razočarali u njega, prevashodno oni koji su se zalagali za apsolutne promjene– „mekša struja“. Jedan od njih bio je i Boris Jeljcin, koji je bio potpuno razočaran. Kasnije, organizovao je političku kampanju, učestvovao na predsjedničkim izborima i, naravno, pobijedio– postao je predsjednik Rusije (Darmanović, 2002). Na „osnivačkim“ predsjedničkim izborima (jun 1991. godine), na kojima je izašlo 79,51 posto birača „samostalni“ kandidat Boris Jeljcin uspio je dobiti 58,57 posto glasova. Drugoplasirani je kandidat KPSS Nikolaj Rižkov. Dobio je 17,21 posto glasova. Trećeplasirani, Vladimir V. Žirinovski (ispred LDP) dobio je svega 7,98 posto glasova itd. (Milardović, 2006: 146).

Pripadnici „tvrđe struje“ bili su, kao i ostali izuzetno nezadovoljni postojećim stanjem, prevashodno Gorbačovom politikom, tako da su avgusta iste godine (1991.), bili čvrsti u namjeri da izvrše državni udar, naravno– pokušali su, ali nijesu uspjeli. Očigledno je da je politika Mihaila Sergejeviča Gorbačova bila nejasna u smislu da li je on istinski „bio naklonjen punoj demokratizaciji istočnoevropskih zemalja i potpunom prestanku sovjetskog uticaja u njima. To je, međutim, ono do čega je dovela njegova politička delatnost“ (S. P. Hantington, 2004: 83), dok s druge strane dovela je i do toga da se svi okrenu protiv njega.

Ukupna politička situacija, koja je u esenciji definisala svaki aspekt života u SSSR-u, veoma brzo počela je da se mijenja (Lekpek⁶⁵, 2012), tako da je 1991. godine (pokušaj državnog udara– puča) prestao da egzistira čuveni Sovjetski Savez, a rusko društvo, kao jedno od više njih, koji pripadaju Sovjetskom Savezu bilo je njegov direktni nasljednik (Drajzek & Holms, 2003). Transfer vlasti se dogodio. Ruska vlada, prema Drajzecu i Holmsu (isto), pruzela je vlast, pri čemu je ista birana po starom sovjetskom modelu. Pored vlade, vlast je prenijeta i na kabinet Borisa Jeljcina. On je imao ključnu ulogu u „otporu 'tvrdoj struji', pri pokušaju avgustovskog državnog udara. Tako je, 1991, odlučno počela tranzicija Rusije ka postkomunizmu. Iako je proces započeo pod Gorbačovom sa ekonomskim i političkim reformama (perestrojka, demokratizacija i glasnost) na kraju se upetljao u sovjetski sistem. Povrh toga, državni udar iz avgusta 1991. je potvrdio neprekidnu prisutnost tvrde struje komunista koji su želeli promenu pravca gorbačovljevih reformi. Iako progresivne, ove reforme su uključene u sistem uz pomoć nekoliko sigurnosnih faktora čija je uloga bila da spreči kretanje ka staljinističkoj ili brežnjevskej političkoj ekonomiji.“ (Drajzek & Holms, 2003: 90).

Darmanović (2002) ističe da je ovim pokušajem državnog udara od strane „tvrde struje,“ ili kako ih on naziva „režimskim čvrstorukašima“ okončana prva, demokratska tranzicija u ruskom društvu. Usredimo se sada na drugu demokratsku tranziciju. Period nakon 1991. godine, opet su obilježili sukobi unutar političkog sistema kao podsistema ruskog društvenog sistema. To je sistem, gdje su se inkorporirali i sila i farsa. Glavni sukob dogodio se 1993. godine na relaciji: („demokratski“) predsjednik (Boris Jeljcin) i (nedemokratski) parlament (Predsjednik Jeljcin upotrijebio je silu, pa je možda i pretjerao, poslao je tenkove na parlament – zakonodavna vlast!) (Drajzek & Holms, 2003). Boris Jeljcin, koji je pobijedio na izborima 1991. godine, iako po najvišem pravnom aktu – Ustavu nije imao pravo na to krenuo je raspusti KND i Vrhovni Sovjet, to jest skupštinu. Reakcija iste, bila je smjena Jeljcina i naravno poništenje svih njegovih odluka. Aleksandar Ruckoj, koji

⁶⁵ A. Likpek, TRANZICIJA U RUSIJI: PROMENE I IZAZOVI u Tranzicija, br. 29-2012, s. 107–121, dostupno na sljedećem linku: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=128097 (pristup ostvaren: 10. 03. 2015. g.).

je do tada bio potpredsjednik, od strane skupštine imenovan je v.d. predsjednika. Međutim, Boris Jeljcin kao jak vođa imao je dobru strategiju, koja mu je i omogućila da uspije u svojim intencijama. Odluka skupštine nije ostala na snazi iz razloga što je Jeljcin uspio da raspusti istu (KND i Vrhovni sovjet). Uspio je sa povećanjem ovlaštenja predsjednika i ono najbitnije – održani su prvi parlamentarni izbori, decembra 1993. godine. 22,93 posto glasova, to jest najviše je dobila LDP (Liberalno–demokratska partija – osnovana 1992. godine, vođa – Vladimir V. Žirinovski), Rusija bira – dobila je 15,50 posto birača, KPRF – dobila je 12,3 posto glasova, „Žene Rusije 8,13%, Agrarna stranka Rusije 7,99%, Jabuka 7,86%, Stranka ruskog jedinstva i suglasja 6,76% i Demokratska stranka Rusije 5,52% glasova. Ostale manje stranke dobile su ispod 5% glasova.“ (Milardović, 2006: 146). Podsjetimo, sukob između „demokratskog“ predsjednika i nedemokratskog parlamenta/skupštine imao je za posljedicu i brojne sukobe između pojedinaca, grupa u društvenom sistemu. Bilo je dosta povrijeđenih i, na žalost ubijenih. Nadalje, sukob između predsjednika i parlamenta u ruskom društvu može se posmatrati i kao „kritična faza“ stvaranja novog političkog sistema u istom (ruskom društvu). Razvoj političkog sistema, kako navodi Pavlović⁶⁶, tumačeći Davora Bobana, to jest pišući prikaz za njegovu knjigu bio je u potpunosti zavisao od tog čuvenog, važnog političkog događaja (sukoba). U ruskom društvu, razvio se jedan „jak predsednički sistem (koji samo eufemistički možemo da nazovemo polupredsednički). Ne samo da je ova kritična tačka uticala na instituciju jakog predsednika, već je uticala i na **odnose među institucijama**: Jeljcin i parlament su neprekidno bili u sukobu tokom 1990-ih godina upravo zato što je ceo sistem uspostavljen kroz sukob te dve institucije.“ (Podvukao: Z.J.) (D. Pavlović⁶⁷, s. 106).

Analizirajući političko djelovanje predsjednika Borisa Jeljcina i instituciju jakog predsjednika, Linc i Stepan (1998) lijepo navode: Boris Jeljcin, koji je imao

⁶⁶ D. Pavlović, prikaz knjige Davora Bobana, POLUPREDSJEDNIČKI SUSTAVI RUSIJE I POLJSKE, dostupno na sljedećem linku: [file:///C:/Users/pc/Downloads/Pavlovic_Polupredsjednicki\(1\).pdf](file:///C:/Users/pc/Downloads/Pavlovic_Polupredsjednicki(1).pdf) (pristup ostvaren: 06. 10. 2018).

⁶⁷ D. Pavlović, prikaz knjige Davora Bobana, POLUPREDSJEDNIČKI SUSTAVI RUSIJE I POLJSKE, dostupno na sljedećem linku: [file:///C:/Users/pc/Downloads/Pavlovic_Polupredsjednicki\(1\).pdf](file:///C:/Users/pc/Downloads/Pavlovic_Polupredsjednicki(1).pdf) (pristup ostvaren: 06. 10. 2018).

negativan stav prema političkim strankama i koji je ponajviše bio usresređen na promjene u ekonomskom sistemu (liberalno tržište) djelovao je u pravcu razvoja ekstremno antiinstitucionalnog, pa i plebiscitarnog stila „prezidencijalizma, koji je Guljermo O’Donel nazvao ‘delegatska demokratija’⁶⁸. Jeljcin se u svojoj borbi protiv parlamenta sasvim približio ovom O’Donelovom opisu, poričući, osim toga, legitimnost zakonodavnom telu i zbog njegovih sovjetskih korena. Ovo je i prećutno mišljenje teoretičara iz oblasti društvenih nauka Ševcove, koja kaže da se ‘Jeljcin uputio pravcem ‘revolucionarnog liberalizma odozgo’ i bio osoben po tome što je ‘koristio sopstvenu harizmu kako bi personalizovao politički proces, oslanjajući se i na vertikalni sistem predsedničke moći da bi sprovodio svoju politiku’⁶⁹.“ (isto, s. 498).

Prema Subotiću (2016⁷⁰), „dezintegracija“ Sovjetskog Saveza početkom devedesetih godina dvedesetog vijeka uzrokovala je ambivalentnost u osjećanjima pojedinaca i grupa u ruskom društvu. Oni su bili nezadovoljni, zbog nestanka jedne velike i moće sile, ali s druge strane oni su bili i zadovoljni, oslobođeni su velikog tereta. Raspad Sovjetskog Saveza za njih predstavljao je jedan novi početak. Međutim, desile su se neke stvari koje na samom početku nijesu očekivane. Jeljcin se, kao što smo i istakli, fokusirao na promjene u sferi ekonomije sa ciljem potpunijeg preobražaja statične, planske privrede u liberalnu, dinamičnu privredu. U tom periodu proces liberalizacije cijena, kako roba, tako i usluga, zatim raspadanje proizvodnih kapaciteta, ubrzana privatizacija, koja je praćena skandalima, poput korupcije, pljačke i slično, preobrazile su rusko društvo u društvo ili zemlju koja, po svom privrednom kapacitetu pripada Trećem svijetu. Prelaz iz centra u poluperiferiju ili u krajnost, periferiju. Nezaposlenost je rasla, jednostavno– pojedincima i grupama u ruskom društvu bila je jako ugrožena egzistencija. Postojeća vlast, to jest predsjednik Boris Jeljcin vjerovao je da se novi ekonomski sistem, kao podsistem

⁶⁸ G. O’Donnell, “Delegative Democracy”, *Journal of Democracy* 5, br. 1 (januar 1994), 55-69, a naročito 64.

⁶⁹ Shevtsova, „Russia’s Post-Communist Politics“, 9.

⁷⁰ M. Subotić, DRUGAČIJA RUSIJA: POGLED IZ SRBIJE u Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam..., 2016, dostupno na sljedećem linku: https://www.researchgate.net/publication/305776243_Drugacija_Rusija_pogled_iz_Srbije (pristup ostvaren: 05. 02. 2017).

društvenog sistema može „instalirati na isti onaj način na koji se novi softver instalira na kompjuterskom hard disku” (Hedlung, 2005: 274). Ovo optimističko uverenje zasnivalo se na nekritičkom usvajanju neoklasične ekonomske teorije koja je, temeljeći se na veri u svemoć tržišne samoregulacije, početkom devedesetih godina dominirala ekonomskom mišlju: ‘Prema postulatima neoklasične teorije prelaz u kapitalizam iskazivao je stabilizaciju privrede kao celine, privatizaciju i tržišno formiranje cena (...) Put u kapitalizam je shvaćen kao čisto tehnički problem.’ (Pejović, 2004: 9-10).” (Subotić⁷¹, 2016: 82–83).

Na parlamentarnim izborima 1995. godine, na kojima je izašlo 66,20 posto birača pobijedila je KPRF (Komunistička partija Ruske Federacije). Osnivač i vođa ove partije bio je dr Genadij Zjuganov. U odnosu na izbore 1993. godine, na kojima je dobila 12,3 posto, na ovim drugim izborima (1995.) dobila je 22,4 posto glasova. Liberalno-demokratska partija (čiji je vođa Vladimir V. Žirinovski), koja je na izborima 1993. osvojila najviše glasova (22,93 posto) ovog puta dobila je 11,17 posto glasova. Slijede: Naš dom Rusija – sa osvojenih 10,13 posto birača i Jabloko – 6,88 posto. 1996. godine, održani su drugi po redu predsjednički izbori, ali u dva kruga. Ono što je razlikovalo ove izbore u odnosu na prethodne (1991. godine) jeste mnogo veći broj kandidata za predsjednika. Izašlo je 75,74 posto birača. Tek u drugom krugu uspio je pobijediti Boris Jeljcin. Dobio je 54,39 posto „u odnosu na Zjuganova, koji je dobio 40,73%” glasova (Milardović, 2006: 146). Iako Jeljcin pobijedio, s druge strane „njegovi protivnici” (KPRF i Zjuganov) su „konstituisali većinu u Dumi.” (Drajzek & Holms, 2003: 90).

S obzirom da u ruskom društvu pod „vladavinom“ Borisa Jeljcina još uvijek nije postojao onaj pravi stranački sistem, to jest mnoge političke stranke još uvijek nijesu imale „potpuno“ jasan identitet (Drajzek & Holms, 2003: 90) sasvim je i bilo logično zašto se nije mogao postići (potpun) prelaz iz jednog sistema u drugi, bolji sistem (neophodno je bilo započeti treću demokratsku tranziciju). Naročito je

⁷¹ M. Subotić, DRUGAČIJA RUSIJA: POGLED IZ SRBIJE u Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam..., 2016, dostupno na sljedećem linku: https://www.researchgate.net/publication/305776243_Drugacija_Rusija_pogled_iz_Srbije (pristup ostvaren: 05. 02. 2017. g.).

potrebno staviti akcenat na to da je Boris Jeljcin, kao što smo i mogli vidjeti, primjenjivao politiku, koju je u esenciji oblikovala nedemokratska, posttotalitarna tradicija. Sasvim je bilo nužno shvatiti ozbiljnost situacije, a naročito s jedne strane da su građani aktivni „posmatrači,“ da su prihvatili kretanje ka promjenama i da imaju svoja očekivanja, naročito od toga ako budu participirali na demokratski način, putem slobodnih i poštenih izbora u strukturi vlasti. Dok s druge strane, oni koji su na vlasti u ovom slučaju – Jeljcin moraju, a pitanje je da li moraju da, ako su već prihvatili pravila „tranzicijske igre,“ pa koliko god nedemokratska tradicija oblikovala njihovu svijest, djelovati u pravcu završetka procesa prelaza iz jednog u drugi sistem. Od njih samih (onih koji su na vlasti) zavisi da li će taj „put“ biti lakši ili teži, brži ili duži.

Konačno, Boris Jeljcin je „shvatio“ da se mora djelovati u pravcu završetka procesa demokratske tranzicije – to je trebalo još dosta ranije da se uradi. Ovu fazu u politici Borisa Jeljcina Darmanović (2002) naziva trećom demokratskom tranzicijom u ruskom društvu. Boris Jeljcin uspio je da nemetne jedan „super-predsjednički“ ustav. Po ovom ustavu od decembra 1993. godine 20. vijeka odvija se izborni, pa i ukupni politički proces u ruskom društvu (Darmanović, 2002). Po ustavu je konstituisan polupredsjednički politički sistem, sistem koji, prema Lincu i Stepanu (1998), može stvarati velike probleme demokratiji. Nadalje, Darmanović (2002: 133) usvaja i drugačiji naziv ovog tipa sistema, a naročito kada je riječ o postojećem sistemu u ruskom društvu. Govori o „super-predsjedničkom sistemu“. Ovaj sistem „donio je jednu pojavu neuobičajenu za kompetitivne sisteme – *faktičko nasljeđivanje vlasti* odnosno predsjedničkog položaja, koji se dogodio 1999. g. Čak i način na koji je to učinjeno imao je u sebi nešto od monarhističkog manira. Jelstin je, izgovarajući se svojim zdravstvenim stanjem i potrebom za promjenama, na gotovo spektakularan način, posljednjeg dana 1999. godine podnio ostavku na predsjednički položaj (...) pozvao je u Kremlj premijera Vladimira Putina, koga je samo godinu dana ranije imenovao na taj položaj, i simbolično mu predao ključeve od ruskog nuklearnog arsenala (...) postigao je vojne uspjehe, njegova popularnost je bila na vrhuncu i bilo je jasno da će njegova pobjeda na predstojećim predsjedničkim izborima biti samo formalnost, što se nekoliko mjeseci kasnije obistinilo.“ (isto, s.

135). Na izborima za predsjednika Rusije (2000. godine), na kojima je izašlo 68,65 posto glasača Vladimir Putin je osvojio 53,45 posto glasova, a drugoplasirani dr Genadij Zjuganov 29,48 posto (Milardović, 2006). Sasvim je očigledno da je Boris Jeljcin znao koga teba da izabere za nasljednika. Izabrao je Vladimira Putina (po profesiji pravnik, ex oficir KGB-a), koji je postao dominantni svjetski lider. Kao takav postao je predmet brojnih istraživanja, a uticaj koji oni vrši širom svijeta ogroman je.

Rusija je tek sa dolaskom Vladimira Putina na vlast, ističe Cipek (2018⁷²), otpočela oblikovanje političke istorije, jer za vrijeme dok je Boris Jeljcin bio predsjednik politička istorija bila je skoro pa u potpunosti zanemarena. Takođe, politički subjekti u Rusiji nijesu uspjeli da se dogovore, pa čak ni oko nekih osnovnih pitanja, a jedno od njih jeste pitanje državnih simbola velike Rusije. Nadalje, postojeći „parlament nije uspio ozakoniti ni himnu ni zastavu Ruske Federacije (Boban i Cipek, 2017: 260).“ (Cipek⁷³, 2018: 131). Ideološki rascjepi bili su uzrok zašto se nije uspjelo, u pravom smislu te riječi, da se unutar političke istorije u Rusiji postignu finalni dogovori. Boris Jeljcin djelovao je u pravcu apsolutnog prekida sa prošlošću, to jest komunizmom, a sebe je proglasio demokratskim liderom. Čuvenoj Oktobarskoj revoluciji, prema Cipeku (isto, s. 131), nije dao mjesto u političkoj istoriji, koje zaslužuje, već ju je proglasio tragičnom ili kako kaže Cipek (isto), „nacionalnom tragedijom,“ dok je istinskom revolucijom proglasio, ni manje, ni više no sopstveno „suprotstavljanje komunističkim pučistima“ (isto). I ne samo što je Oktobarska revolucija proglašena tragičnom, već je i njena proslava nakon 1991. godine (pokušaj državnog udara od strane „tvrde struje“) strogo zabranjena, jednostavno je ukinuta (Cipek⁷⁴, 2018: 131).

Putinova politika istorije podsjeća na samoposlugu, iz razloga, kako kaže Cipek (isto), što iz nje svako uzima ono što mu se najviše dopada. Protumačene kao faze, koje su doprinijele konstituisanju jake Rusije komunistička i caristička prošlost

⁷² T. Cipek, *RUSKE POLITIČKE POVIJESTI I OKTOBARSKA REVOLUCIJA* u *Politička misao: časopis za politologiju*, br. 3–2018, s. 130–131, dostupno na sljedećem linku: [file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_3_2018_129_145_CIPEK\(6\).pdf](file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_3_2018_129_145_CIPEK(6).pdf) (pr. ost. 18. 12. 2018).

⁷³ Isto, s. 131.

⁷⁴ Isto.

više nijesu u sukobu. One su se pomirile, a demokratija i tržišna ekonomija se posmatraju kao temelji jake Rusije. Ovo je odlična formula sa kojom Vladimir Putin ubjedljivo pobjeđuje, a „njegova politika povijesti postaje široko prihvaćena. U njoj su zrcale nove crte ruskoga nacionalnog identiteta u kojem Oktobarska revolucija više nema središnje mjesto.“ (Cipek⁷⁵, 2018: 141).

Linc i Stepan (1998) govore o bitnim osobinama, koje su od polupredsjedničkog ili „super-predsjedničkog sistema,“ kako ga Darmanović (2002: 133) naziva, učinile izuzetno složen sistem vladanja u ruskom društvu. Ne izuzetno složen, već i raznim ozbiljnim krizama izložen. Ovo se ne mora odnositi samo na rusko društvo, može se odnositi i na druga društva, koja su nastala procesom raspada velikog Sovjetskog Saveza. Dakle, riječ je o sljedećim osobinama (Linc & Stepan, 1998: 500–503):

- 1) Ono što je u najvećoj mjeri iskomplikovalo proces demokratske tranzicije u ruskom društvu bilo je paralelno postojanje starih institucija, koje su nedemokratskog karaktera i novog, da kažemo i nejasno određenog tipa predsjedništva.
- 2) Postojanje predsjedništva, kao institucije u ruskom društvu „s Jeljcinom koji je dobio demokratsku legitimaciju na izborima juna 1991. godine, pokrenulo je dinamiku dvostruke legitimnosti predsjedničkog režima koji koegzistira sa zakonodavnim telom, koje je takode demokratski legitimisano i koje ima svoj sopstveni mandat. Ovaj klasični problem dvostruke legitimnosti bio je u slučaju Rusije dalje komplikovan nepostojanjem ustava kojim bi se jasno definisala ovlašćenja i uloge različitih aktera.“ (isto, s. 500).
- 3) Dosta specifična tradicija sovjeta, koja je sadržana u dobro poznatom izrazu „sva vlast sovjeta“ jedan je od zajedničkih strukturalnih problema kako predsjedničkih tako i polupredsjedničkih sistema. Ovaj poznati izraz se, prevashodno odnosi na to „da zakonodavno telo i njegov predsjednik raspolažu izvanrednim ovlašćenjima, koja su u

⁷⁵ Isto, s. 141.

suštini inkompatibilna sa modelom zasnovanim na načelu podele vlasti.“ (isto)

- 4) Zamjenici predsjednika sa različitim političkim pogledima (dakle, ne istim), a koje su prihvatili i Mihail S. Gorbačov i Boris Jeljcin na kraju su participirali u podršci, koja se odnosila na konspiraciju i protiv nekadašnjeg vođe Sovjetskog Saveza Mihaila S. Gorbačova i protiv predsjednika Borisa Jeljcina. Vladimir Putin je, za sada, izuzetak.
- 5) Predsjedničko-parlamentarni tip sistema najnestabilniji je tip polupredsjedničkog političkog sistema, navodi se u analizi M. Šugarta (u: Linc & Stepan, 1998). Prema ovom autoru, „ako se ustavom dozvoljava da i parlamentarna većina i predsjednik, delujući unilateralno, raspuste kabinet ministra, onda nema institucionalno definisane vlasti nad kabinetom, pa je konflikt između izvršne i zakonodavne vlasti sasvim moguć (...) Ova institucionalna šema radala je nestabilnost kad god je bila korišćena (...) a najgori primer u tom pogledu je Vajmar.“ (Matthew Shugart⁷⁶, cit. preuzet iz: Huan Linc, Alfred Stepan, 1998: 501). Linc i Stepan (1998) navode da je ovaj model, koji je dosta rizičan prihvaćen u svim društvima koja su nekada pripadala velikom SSSR-u.
- 6) Predsjednički i snažni polupredsjednički sistem, ukoliko ne postoji partijski sistem, koji je dobro ukorijenjen nemaju neki značajan uticaj na stvaranje i širenje političkih partija. Svaki predsjednik želi da bude nadređen i da se ne poistovjećuje sa političkim partijama. Poseban primjer jeste ruski predsjednik Boris Jeljcin, koji nije htio da od saveza Demokratska Rusija napravi političku partiju, već je samo iskoristio u smislu što mu je davala podršku, koja mu je bila neophodna, da bi pobijedio na predsjedničkim izborima, iako se Mihail S. Gorbačov protivio njegovom kandidovanju. Kad je riječ o Vladimiru Putinu–

⁷⁶ Matthew Shugart, “Of Presidents and Parliaments”, *East European Constitutional Review* 2, br. 1 (1993), 30-32. u Huan Linc & Alfred Stepan, DEMOKRATSKA TRANZICIJA I KONSOLIDACIJA, 1998, s. 501.

njega je izabrao Jeljcin i, na kraju dobro je birao. „Putinizacija“ je postala globalni politički fenomen.

- 7) U mnogim postsovjetskim društvima imali smo primjer zategnutih odnosa između predsjednika i parlamenta, tako da rusko društvo, mada moramo priznati da jeste posebno – predsjednik šalje tenkove na parlament, nije jedino. Imamo primjere, gdje pojedini predsjednici da bi ostali na istoj poziciji raspuštaju skupštinu i slično (Linc & Stepan, 1998: 502).

Na osnovu svih ovih navedenih osobina može se vidjeti koliko je kompleksan polupredsjednički sistem u ruskom društvu, koji su to njegovi nedostaci i koliko je posttotalitarna tradicija uticala na esencijalno oblikovanje sistema i, ne samo u ruskom društvu, nego i u ostalim društvima, koja su nastala raspadom Sovjetskog Saveza. Ove osobine mogu značajno da prave probleme demokratiji. Postojanost institucija, koje će biti autonomne, imati svoje funkcije i koje će biti ispunjene demokratskim sadržajem od kardinalne su relevantnosti za svaki uspješni demokratski proces. Nepostojanost ovakvih institucija koči razvoj na individualnom, a time i na kolektivnom planu.

U periodu od 1995. do 1999. godine 20. vijeka ruski političari, napominju Džon S. Drajzek i Lesli T. Holms (2003), više su bili posvećeni ostvarivanju diferenciranih ciljeva, interesa i potreba putem „manipulisanja ustavnim strukturama“ (isto, s. 90), nego samim „ustavnim sredstvima“. Naizgled, uspješni pojedinci koji se bave politikom više su bili obmanjivači naroda, zajednici građana su davali lažne nade, a u političkom sistemu Jabuka i Komunistička partija Ruske Federacije, koja je nosila i naziv Liberalni Demokrati (ovo je, prema Drajzecu i Holmsu /2003/, više ironičan naziv) po opštem priznanju (krajem 1990-ih i početkom 2000-ih) postale su glavne snage. S druge strane, stoji činjenica da druge političke stranke (njih tri), koje su participirale na parlamentarnim izborima (decembar 1999.) nijesu bile starije više od pola godine (dakle, bile su mlade političke stranke sa „neučvršćenim identitetom“). U pitanju su sljedeće političke stranke, koje su počele da dominiraju ruskim parlamentom: Politička stranka, koja je oformljena septembra mjeseca 1999. godine – Jedinstvo; politička stranka, koja je formirana avgusta

mjeseca 1999. godine – Otadžbina–Sva Rusija i liberalna politička stranka, koja je formirana takođe avgusta mjeseca 1999. godine – Unija desnih snaga (dominantni lider – Nikita Beljk) (Drajzek & Holms, 2003: 90–91). Na parlamentarnim izborima 1999. godine, izašlo je 66,67 posto birača. Ponovo je pobijedila KPRF. Dobila je (više nego na izborima 1995. godine) 24,30 posto (Milardović, 2006). I parlamentarni (1999.) i predsjednički izbori (2000. godine) bili su „slobodni i poštenu u razumnim okvirima.“ (Dž. S. Drajk & L. T. Holms, 2003: 91).

Dakle, nakon održavanja parlamentarnih izbora 1993. godine i predsjedničkih izbora 1996. godine, na kojima je pobijedio Boris Jeljcina (Darmanović, 2002), a naročito nakon održavanja parlamentarnih izbora 1999. godine i predsjedničkih izbora 2000. godine, na kojima je pobijedio Vladimir Putin duga ili usporena (Drajzek & Holms, 2003) demokratska tranzicija u ruskom društvu je okončana. Apsolutno „*je postignuta (...) saglasnost o političkim postupcima za dolaženje do jedne izabrane vlade (...) Vlada dolazi na vlast neposredno na osnovu slobodnih i sveopštih izbora.*“ Ona „*ima faktičku vlast da stvara novu politiku*“, a „*izvršna, zakonodavna i sudska vlast koju je stvorila nova demokratija ne mora de jure da deli vlast sa drugim organima.*“ (Linc & Stepan, 1998: 15).

2003. godine, održani su četvrti parlamentarni izbori u ruskom društvu. Izašlo je 55,9 posto birača. To je manje u odnosu i na treće i na druge parlamentarne izbore. *Jedina Rusija* je pobijedila, to jest ta politička partija uspjela je osvojiti 37,7 posto birača. KPRF – osvojila je 12,6 posto glasova, „Liberalno-demokratska partija Rusije 11,5%, Domovina – Narodno patriotski savez 9%“ (Milardović, 2006: 146) i, posljednja je politička stranka Jabloko (Jabuka) – dobila je 4,2 posto glasova na izborima.

Jako vođstvo, koje postoji u ruskom društvu (prvo snažno vođstvo Borisa Jeljcina, zatim Vladimira Putina) i koje je dosta specifično, ne mora se izjednačavati sa diktatorskom vladavinom, iz razloga što su takve vođe, činjenica je, uvijek spremne da participiraju na slobodnim i poštenim izborima i ne guše sredstva javnog informisanja (na primjer: televiziju, radio i slično). Danas su jake vođe veoma poželjne, naročito u onim društvima koja se nalaze u fazi demokratske tranzicije, u kojima postoji esencijalna potreba i interes da se pojedini segmenti društva, naročito

ekonomija u potpunosti stabilizuju, da se sistem položaja i odnosa stabilizuje, da se smanje sukobi ili da iz mreže društvenih odnosa ispadnu zaoštreni odnosi između pojedinaca, zatim da se smanje tenzije između individua, skupina i političkih stranaka, koje imaju političke poglede, koji su dosta različiti i na kraju da se promjena ustava, kao najvišeg pravnog akta znatno olakša, čime bi se podjelila i istovremeno konsolidovala vlast na relaciji: izvršna vlast (Vlada) – zakonodavna vlast (Parlament/Skupština). Odličan primjer postojanja izuzetno jakog “vođe” jeste južnoevropsko špansko društvo, koje je uspješno i brzo završilo proces demokratske tranzicije i konsolidacije. Kao što smo i ranije istakli, to je pozitivna uloga Huana Karlosa (kralja) u procesu demokratske tranzicije u drugoj polovini 1970-ih godina 20. vijeka (Džon S. Dražek & Lesli Templman Holms, 2003: 102).

Poslije odlaska Borisa Jeljcina sa vlasti i dolaskom Vladimira Putina na vlast u ruskom društvu, ističe Subotić (2016⁷⁷), zalaganja za tržišnu privredu nijesu izbljedila, naprotiv, zauzela su bitno mjesto u samim programskim nastupima predsjednika Vladimira Putina. Ovaj lider distancirao se od devedesetih godina 20. vijeka, a distancirao se tako što se usresredio na afirmaciju značaja, značenja i smisla položaja i uloge države. Na visoke pozicije u politici postavio je provjerene pojedince, njegove dugogodišnje bliže saradnike, a eliminisao je one mutne, koji mu mogu napraviti štetu. Nadalje, on je svoje potencijalne konkurente, koji predstavljaju opasnost u potpunosti izolovao. To je ono što je obilježilo period od 2000. do 2008. godine. Vladimir Putin bio je centar. Niko od pripadnika političke elite nije imao uticaj kakav je on imao. Djelovao je u pravcu utvrđivanja položaja predominantnog političkog aktera u cjelokupnoj politici velike Rusije. Za njega su država, apsolutno sve njene institucije i strukture najbitnije u svakodnevnom životu, one su garancija prosperiteta. Današnja velika Rusija ima višestranački sistem, relativno slobodne i poštene izbore, organe, koji su nastali kao posljedica tih izbora, izvršnoj, zakonodavnoj i sudskoj vlasti garantuje se samostalnost, zaštita od bilo kakvog uticaja na njih. Politički sistem u ruskom društvu, barem do protesta u periodu od

⁷⁷ M. Subotić, DRUGAČIJA RUSIJA: POGLED IZ SRBIJE u Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam..., 2016, dostupno na sljedećem linku: https://www.researchgate.net/publication/305776243_Drugacija_Rusija_pogled_iz_Srbije (pristup ostvaren: 05. 02. 2017).

2011. do 2012. godine, može se odrediti kao “izborna demokratija.” (Subotić⁷⁸, 2016: 86).

Takođe, uspostavljena je kontrola nad energetske sektorom, koji su ranije strogo kontrolisali oligarsi. Nadalje, uspostavljanjem kontrole u esenciji je ojačana uloga ruskog društva na širem međunarodnom nivou. Oligarsi, koji nijesu htjeli da se prilagode novim, donesenim pravilima od strane nove vlasti sankcionisani su ili su protjerani iz Rusije, dok su oni koji su se prilagodili uspješni da opstanu (Likpek⁷⁹, 2012).

Izučavajući, diskurse demokratske tranzicije u ruskom društvu – “obuzdana demokratija, reakcionarni antiliberalizam i autoritarni razvoj” – Dražek i Holms (2003: 91–98) ističu da svi diskursi “pate,” zbog nepostojanja odnosa potpunog povjerenja i neprisustva većeg angažovanja građana u Rusiji. Vladimir Putin, kao snažan vođa veoma je interesantan za sva tri pomenuta diskursa demokratske tranzicije. Za one pojedince i grupe, koje eksplicitno tvrde da ne postoji način da rusko društvo počne sa konsolidacijom demokratije “pod vodstvom bivšeg oficira KGB-a i šefa organizacije koja je nasledila KGB na nivou Rusije, ukazali bi na to da je Hruščov nekada bio vodeći član Staljinovog politbiroa, pa je, ipak, osudio greške i zlodela prethodnog lidera. Ovo otkriva da, u Rusiji bar, vođe mogu promeniti svoje boje. Putin je, takođe, bio zamenik veoma liberalnog gradonačelnika Petrograda, Anatolija Sobčaka.” (Dražek & Holms, 2003: 102–103).

Demokratsko učvršćivanje u velikom ruskom društvu, nakon svih problema koji su bili prisutni u procesu demokratske tranzicije i koji su uspješno prevaziđeni, može biti okončano, ali pod jednim osnovnim uslovom: da jaki predsjednički sistem, na čelu sa Vladimirom Putinom svoje intencije za diktaturu prava usmjeri na kompaktnu vladavinu demokratskih zakona (vladavina prava) i apsolutno poštovanje istih, a ne, kako kažu Džon S. Dražek i Lesli T. Holms (2003: 103) u “vladavinu prinudnih državnih posrednika.” Takođe, jako vodstvo (to jest Vladimir Putin) i

⁷⁸ Isto, s. 86.

⁷⁹ A. Likpek, TRANZICIJA U RUSIJI: PROMENE I IZAZOVI u Tranzicija, br. 29-2012, s. 107–121, dostupno na sljedećem linku: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=128097 (pristup ostvaren: 10. 03. 2015).

demokratija sa svim onim što ona podrazumijeva moraju biti apsolutno saglasni, a kriza identiteta i individualnog i kolektivnog mogla bi da se u potpunosti prevaziđe i da bude zaboravljena, ako izvršna i zakonodavna vlast budu snažno djelovale u pravcu postizanja potpune ekonomske stabilizacije u ruskom društvu (Drajzek & Holms, 2003). Kako što smo i ranije istakli– slobodno, razvijeno, kompetitivno i stabilizovano ekonomsko društvo samo je jedan od uslova, samo jedna karika u lancu da bi se demokratija učvrstila.

Istina je da svi moćni lideri teže da uspostave apsolutnu kontrolu u društvu, a da bi je uspostavili nužan uslov jeste da budu strogi, kako prema svojim saradnicima, tako i šire. S druge strane, postavlja se pitanje da li to demokratija podrazumijeva? Ako je umjereno, onda da, a ako se ide u krajnost– onda se dovode u pitanje ljudska prava. A ljudska prava su jedan od najvažnijih elemenata u hijerarhiji demokratskih zakona. Mada, kada je u pitanju vlast, čini nam se da je sve dozvoljeno, jer opšte je poznato da cilj opravdava sredstvo.

2.

DEMOKRATSKA TRANZICIJA PUTEM SPORAZUMA: SLUČAJ – POLJSKO DRUŠTVO⁸⁰

Nedemokratski politički režim, koji je egzistirao u poljskom društvu, za razliku od drugih društava u Istočnoj, Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi (koja su imala (post)totalitarni režim) bio je više autoritarni, nego (post)totalitarni režim (up. Linc & Stepan, 1998; Darmanović, 2002; Dražek & Holms, 2003). Pored toga što je poljsko društvo *jedino*⁸¹ u Istočnoj, Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi, koje je imalo više autoritarni režim, ovo društvo, kao i mađarsko, poseban je i primjer demokratske tranzicije u Istočnoj, Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi, koja je okončana putem sporazuma između unutrašnjih činilaca, a promjene u sferi ekonomije (uvođenje tržišne ekonomije) prihvaćene su sa velikim oduševljenjem⁸² (Dražek & Holms,

⁸⁰ U toku doktorskog istraživanja „Demokratske tranzicije putem sporazuma: slučaj – poljsko društvo,“ rad je publikovan u časopisu „Journal of Iran and Central Eurasia Studies,“ sa nazivom NEGOTIATING MODEL OF DEMOCRATIC TRANSITION: THE CASE OF POLAND, „Journal of Iran and Central Eurasia Studies,“ Vol. 5-2022, Iran, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Enghelab Ave, 2022, str. 55-74.

⁸¹ Jedino među društvima, to jest tranzicijama u Istočnoj, Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi, koje su predmet našeg istraživanja.

⁸² „Poljska se razlikuje od ostalih postkomunističkih zemalja po entuzijazmu kojim je njeno vođstvo prihvatilo uvođenje tržišne ekonomije odmah posle predaje vlasti. Pod vođstvom radikalnog ministra finansija Leška Balceroviča, Poljska je uskoro unutar Centralne i Istočne Evrope postala poznata kao zemlja ekonomske ‘šok terapije’ (iako reforme u Poljskoj nisu bile tako radikalne u svim oblastima). Balcerovič je prihvatio slikovitu – iako okrutnu – metaforu: ‘iako mačji rep treba u svakom slučaju da se odseče, manje boli ako se to učini odjednom a ne svakog dana po malo’. U početku je ova terapija izazvala dramatični porast inflacije i nezaposlenosti, dok je ekonomski rast još uvek bio negativan i činilo se da je šok terapija bila loše uloženi novac na kladjenju. Ali preokret u ekonomskom učinku došao je pre u Poljsku nego bilo gde u Centralnoj i Istočnoj Evropi, tako da su do kraja 1990-tih, pobornici šok terapije odbranili svoju čast. Po zvaničnoj statistici, Poljska je bila prva postkomunistička zemlja koja je doživela da BNP *per capita* premaši svoje vrhunce iz komunističkog doba (1996. godine). Prema podacima Evropske banke za rekonstrukciju i razvoj, od početka 1999. godine samo se od tri zemlje u Centralnoj i Istočnoj Evropi očekivalo da do kraja 1999. godine pređu svoj GDP iz 1989, od kojih je Poljska bila očigledno najuspešnija.” (Podvlačenja: Z.J.) (Džon S. Dražek & Lesli T. Holms, POST KOMUNISTIČKA DEMOKRATIZACIJA, 2003, s. 218).

2003). Pored ovih elemenata bitan je još jedan, a to je da je poljsko društvo uspjelo da sačuva određen “nivo” društvenog pluralizma, što je u značajnoj mjeri onemogućavalo da se uspostavi potpuni (post)totalitarizam. Naročito je značajna uloga i samostalnost, što je i pokazatelj postojanja društvenog pluralizma katoličke crkve, koja je uspjela da se “distancira” od postojeće (nedemokratske) komunističke vlasti. Čak se i komunistička vlast, možemo slobodno reći, “plašila” nje. Nadalje, pokazatelj postojanja društvenog pluralizma jeste i jedna bitna sfera društva, a to je poljska poljoprivreda. Nacionalizacija u sferi poljoprivrede, koja se odvijala putem nastajanja radnih zadruga ili grupisanja, čak i u vrijeme staljinista bila je značajno spora. Seoska zadruga, koja je imala izuzetno kompaktnu tradiciju uspjela je sa “lakoćom” da prevlada poljoprivredna dobra, koja su kolektivizovana (a to je jedan od bitnijih elemenata komunističke vlasti), što znači da u poljskom društvu “u stvari, privatna i nezavisna poljoprivredna gazdinstva nikad nijesu obuhvatala manje od 70 procenata od ukupnog broja imanja. Ovo je još jedan znak nepotpune penetracije i pokazatelj društvene snage i samostalnosti van zahvata totalitarne države.” (Linc & Stepan, 1998: 310). S druge strane, izuzetno značajna uloga katoličke crkve u poljskom društvu nije se ogledala, samo u tome što je ona onemogućavala uspostavljanje potpune nedemokratske komunističke vlasti, već je ona i kasnije zadržala isti, ako ne i daleko veći značaj prilikom uvođenja demokratije i to ne samo u poljskom društvu, nego i u ostalim društvima Evrope. Najprije joj (demokratiji) nije davala neku podršku, da bi nakon nekog vremena promijenila mišljenje i bespoštedno je podržavala. To se odnosi na period kada je Karol Jozef Wojtila bio papa Jovan Pavle II.

Poljsko društvo je, napominje Ivan Berend (2001), skoro sasvim (96 posto) katoličko društvo. Katolička crkva se izjednačava sa poljskom nacijom, a autonomna katolička crkva, koja ima integritet, ugled i prepoznatljivost, posmatra se kao najbitnija institucija socijalnog pluralizma. Poljskom katoličkom crkvom rukovodio je „kardinal Stefan Višinjski, koji je kao nadbiskup Poljske proveo trećinu veka, pušten iz zatvora kada je Gomulka došao na vlast, a potom postao važan partner u procesu stabilizacije. Etička i politička samostalnost Crkve predstavljala je moćnu protivtežu ideološko-političkom delovanju partijske države i čak je odnela prevagu.

Poljski državni socijalizam, i pored velikih koncesija koje je učinio i Gomulkinе ogromne popularnosti u to vreme, nikad nije stekao čak ni privremeni legitimitet (...) Najjače katoličke organizacije pojavile su se u Poljskoj, gde je Gomulkin kompromis 1956. doveo do osnivanja časopisa *Znak* (...) Katolička crkva imala je dvadeset izdavačkih poduhvata, sa skoro milion i po štampanih primeraka osamdeset i devet različitih novina i časopisa. Ove organizacije i publikacije igrale su važnu ulogu u formiranju katoličke opozicije. Na jedinstven način do 1976. ‘pokret Znak takođe je imao pet predstavnika u Sejmu, ‘nešto najviše nalik opozicionoj partiji u celoj Istočnoj Evropi’ (Bugajski i Pollack, 1989, 146).’ (I. Berend, 2001: 145–146, 285–286). Sasvim je očigledno da je katolička crkva u poljskom društvu imala bitan položaj i ulogu u procesu tranzicije. Tu se, prije svega, misli na slobodu izražavanja i slobodu i umjetnost publikovanja. To je ono što poljsko društvo u „biti” razlikuje od drugih društava Centralne, Jugoistočne i Istočne Evrope. Takođe, katolička crkva imala je glavnu ulogu u stvaranju, razvijanju civilnog društva sa elementima političke opozicije, a doprinijela je i postepenoj „dezintegraciji” nedemokratskog komunističkog režima (I. Berend, 2001).

U poljskom društvu nedemokratski komunistički režim, bukvalno, uspostavljen je silom, a s obzirom da je tako uspostavljen, pogotovo u društvu u kome su pojedini segmenti sačuvali samostalnost on kao takav nije mogao da pusti “korijenje”. Takođe, pored pomenute samostalnosti katoličke crkve i poljoprivrede, vojska kao organizacija imala je izraženu patriotsku crtu, a inteligencija – nauka, visoke škole bila je anti-sistemska “nastrojena ili emigrirala nakon uspostavljanja pro-sovjetskog režima.” (Darmanović, 2002: 139). Sve elemente, koje smo pomenuli, a koji se odnose na postojanje društvenog pluralizma, počevši od samostalnosti crkve, pa do inteligencije idu u prilog tvrdnji Linca i Stepana (1998: 315–316) da je u Poljskoj uspelo da dođe do nastanka, to jest “sklapanja civilnog društva (...) iz elemenata opozicije (...) Realnost komunističkog autoritarnog sistema, ako se htelo da bude delotvoran, takođe je značila da otpor mora da se zasniva na civilnom društvu jer opozicione stranke, kao izraz političkog društva, nikad nisu bile ni formalno dozvoljene niti neformalno tolerisane.” Postojanje civilnog društva, kao što

smo i ranije istakli, u teorijskom dijelu rada, samo je jedna karika u lancu, koja je neophodna da bi se demokratija u potpunosti učvrstila.

Poljsko društvo u Centralnoj, Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi prepoznatljivo je po postojanju jednog čvrsto organizovanog pokreta– *Solidarnost* (Berend, 2001). Na čelu ovog pokreta nalazio se Leh Valensa. Ovaj pokret nastao je kao rezultat velikih socijalnih protesta tokom 1956, 1968, 1970, 1971, 1976, 1980 i 1981. godine 20. vijeka. To je bila snaga opozicije koja je oborila čuveni komunistički sistem u evropskim društvima. Poljaci trebaju da budu ponosni na svoju političku prošlost za razliku od drugih istočnoevropskih društava, koja imaju problem sa sopstvenim identitetom (Džon S. Drajzek & Lesli Templman Holms, 2003). *Solidarnost* je, prema Berendu (2001), činila veći dio poljske nacije. Jedinstvenoj političkoj vlasti (političkoj poziciji) suprostavljala se jedinstvena politička opozicija. *Solidarnost* je, prema ovom autoru, “u osnovi, bila skup prilično različitih antirežimskih elemenata, ali i jedinstven front u takvim okolnostima.” (I. Berend, 2001: 303).

Početak osamdesetih godina 20. vijeka u civilnom društvu *Solidarnost* je pre-dominantna vlast, dok s druge strane komunistička vlast se održava tako što još uvijek kontroliše određene segmente u poljskom društvu. Komunistička partija više nije tako jaka kao ranije, naprotiv– počinje sve više da slabi. Opišimo taj period. 1981. godine dešavaju se velike promjene. U potpunosti distanciran od KP (Komunističke partije) general Vojćeh Vitold Jaruzelski (polj. Wojciech Witold Jaruzelski) na iznenađenje mnogih izjavio je da je u poljskom društvu uvedeno vanredno stanje i da je konstituisan novi organ VSNS (Vojni savez nacionalnog spasa). S obzirom na činjenicu da je Jaruzelski bio vojnik, te da su ministri, oni „najbitniji” bili vojnici partije, Komunistička partija (svi pojedinci koji su je sačinjavali) shvatila je da je izgubila onaj bitan položaj i ulogu u društvu. Od 1981. godine do 1989. godine poljskim društvom upravlja vojska kao organizacija – Vojćeh Vitold Jaruzelski bio je predsjednik vlade, a obavljao je i funkciju ministra vojske (Linc & Stepan, 1998). Rukovodstvo Jaruzelskog bilo je usresređeno na reforme u sistemu, a bilo je i veoma blisko sa novim liderom Kremlja. Po mišljenju Ivana Berenda, pored rukovodstva Jaruzelskog, “ipak je otvaranje sistema, što ga je sproveo Gorbačov, zadalo polednji udarac poljskom režimu, koji više nije mogao,

čak ni sopstvenoj eliti, da opravda svoje ostajanje na vlasti. Sve je to vodilo ka posljednjoj fazi potpunog raspada i bezvoljnosti.” (Berend, 2001: 310). U tom periodu (rukovodstvo Vojćeha Vitolda Jaruzelskog) počinje se sa procesom liberalizacije, a Solidarnost postaje aktivni politički igrač. Pored vojske i Solidarnosti, u političkom životu poljskog društva participiraju i služba bezbjednosti, partija povezana sa Sovjetima i, kao što smo i ranije istakli, izuzetno uticajna katolička crkva, kako u poljskom, tako i u drugim društvima (up. Linc & Stepan, 1998; Darmanović, 2002).

U poljskom društvu, što je bitno istaći nije bilo mjesta za neku dominantnu ličnost, kao što je to bilo, na primjer u Jugoslaviji (Josip Broz Tito) ili Rumuniji (Nikolaje Čaušesku). Glavni razlog jeste što su se na čelu komunističke partije u poljskom društvu vrlo često mijenjali glavni sekretari. Sve je to, što ćemo i vidjeti, direktno uticalo na tok događaja za poljskim okruglim stolom. U poljskom društvu postojala je dosta jaka politička opozicija, tako da je vladajuća garnitura imala s kim da ozbiljno razgovara za okruglim stolom (D. Pavlović⁸³, s. 106). U vrijeme dok je Vojćeh Vitold Jaruzelski bio predsjednik vlade, skupa sa svojom vladom uspio je da ostvari određene uspjehe u poljskom društvu, a naročito u sistemu ekonomije i poljoprivrede. Značajno je smanjena inflacija (16–17 posto). 1986. godine poljsko društvo opet je ušlo u fazu ekonomskih kriza, a postojeća vlast (blaga vojna diktatura) u težnji da sačuva vlast nije upotrebljavala silu. Sve u svemu, više od polovine građana poljskog društva i pored čestih ekonomskih kriza saglasno je u jednom: preuzimanje vlasti od strane Vojćeha Vitolda Jaruzelskog i ostale grupe vojnika bio je jedini i najbolji mogući način da se poljsko društvo zaštiti od sovjetske invazije, a uvođenje vanrednog stanja bio je prije svega jedan rodoljubivi čin samoodbrane (Berend, 2001: 310).

Poljsko društvo je u istoriji demokratske tranzicije, Južna Evropa, Centralna, Jugoistočna i Istočna Evropa upamćeno kao društvo u kome se demokratska tranzicija odvijala putem sporazuma (Milardović, 2006). U periodu od 1987. godine

⁸³ D. Pavlović, prikaz knjige Davora Bobana, POLUPREDSJEDNIČKI SUSTAVI RUSIJE I POLJSKE, dostupno na sljedećem linku: [file:///C:/Users/pc/Downloads/Pavlovic_Polupredsjednicki\(1\).pdf](file:///C:/Users/pc/Downloads/Pavlovic_Polupredsjednicki(1).pdf) (pristup ostvaren: 06. 10. 2018. g.).

do 1988. godine 20. vijeka u poljskom društvu rasla je opozicija, a s tim i društvo, to jest postojeći nedemokratski autoritarni režim počeo se suočavati sa difrenciranim problemima. Pored toga, postojeći autoritarni režim znao je da ekonomski sistem nije stabilan i da ne funkcioniše baš najbolje (česte krize) i da je neophodno izvršiti određene promjene. Tako je Jaruzelski, sa saradnicima, ističu Linc i Stepan (1998), sastavio nacrt ekonomskih promjena i podnio ga na referendum sredinom 1987. godine. Međutim, on nije prihvaćen. Ovaj neočekivani poraz na izborima bio je veliki politički i društveni događaj koji je odjeknuo i van Poljske i značio je ništa drugo nego drastično opadanje moći autoritarnog režima. 1988. godine u maju mjesecu došlo je do “štrajkova Solidarnosti inicijativom nove generacije mladih i militantnijih sindikalista. U izvjesnom smislu su se Jaruzelski, kao umjerena ličnost režima i Valensa, kao ista ta ličnost u opoziciji suočili sa svojim radikalnim elementima. Kasnije je došlo do klasične igre sa četiri igrača u procesu tranzicije (radikali režima, umjerena struja u režimu, umjerenjaci u opoziciji i radikalni elementi u opoziciji).” (Linc & Stepan, 1998: 321).

1988. godine, samim početkom ljeta, Kiżak, koji je vršio funkciju ministra „unutrašnjih poslova, predložio je Lehu Valensi inicijalne razgovore sa čime se Valensa složio 21. jula, a 26. avgusta, u vrijeme drugog talasa štrajkova, Jaruzelski je na sastanku politbiroa predložio pregovore sa Solidarnošću.” (isto, s. 321). Razgovori su se odvijali za okruglim stolom i to između onih ključnih faktora, koji participiraju u vlasti. Svaka strana je željela, što je i logično nešto da dobije, ali, s druge strane bitnije je ono što će društvo, to jest građani dobiti. To je, prevashodno postizanje ekonomske stabilizacije u društvu i okončanje procesa demokratske tranzicije. Razgovori su, što je opšte poznato, trajali od šestog februara do petog aprila 1989., a pored obavljanja razgovora za okruglim stolom, obavljali su se (pretežno oni znatno osjetljiviji) u, sada čuvenoj, Magdalenki. Rezultati pregovora za okruglim stolom, prema Darmanoviću (2002), su sljedeći: Da bi se Solidarnost legalizovala, vlada je tražila participaciju političke opozicije na izborima; opozicija je prihvatila predlog, što znači da se Solidarnost legalizovala. Postojeća vlada podnijela je sporazumni predlog koji se, prema Darmanoviću (isto), odnosi na: legalizaciju Solidarnosti; lideri Solidarnosti će bez bilo kakvih prepreka participirati

na izborima, koji će proteći u miru; izbori će obezbijediti većinu mjesta u parlamentu za Liberalnu partiju i Seljačku partiju, a manjinu mjesta za Solidarnost; prekinuće se sa štrajkovima gladu; uvešće se funkcija predsjednika. Politička opozicija je prihvatila *skoro* sve predloge, ali nije predlog koji se odnosi na funkciju predsjednika. Pošto je odbijen predlog, vlada je uputila novi, a odnosi se na ponovno uvođenje drugog doma (Senata) u parlament (Sejm). Izbori za donji dom će biti slobodni. Naravno, predlog je prihvaćen od strane političke opozicije (Darmanović, 2002).

Za čuvenim poljskim okruglim stolom došlo se do finalnog sporazuma, a prema Darmanoviću (2002), Berendu (2001) i Lincu & Stepanu (1998) odnosi se na: da se Solidarnost legalizuje; da se unutar Solidarnosti legalizuju pojedine strukture, kao što su seljačke i omladinske; da se ovim strukturama, koje postoje u Solidarnosti omogućiti da slobodno djeluju; to slobodno djelovanje, pa i izražavanje mora biti u onim okvirima, koji neće prevazilaziti novouspostavljeni demokratski poredak; da se preduzmu određene ekonomske mjere, kojim bi se kriza što prije prevazišla; da se organizuju i održe četvrtog i osamnaestog juna 1989. godine “polu slobodni” (Francel-Zagorska, 1989. cit. preuzet iz: Dražek & Holms, 2003: 217) parlamentarni izbori; da podjela mjesta u skupštini (Sejmu), u kojoj se donose odluke bude nekompetitivna; podjela mjesta će biti takva da će od ukupno 460 mjesta u Sejmu većinu imati komunisti i njihovi saveznici (oko 65 posto), a manjinu opozicija (oko 35 posto); izbori za Senat (drugi dom u skupštini) biće apsolutno slobodni, a podjela mandata kompetitivna; podjela mjesta u skupštini (misli se na oba parlamentarna doma) biće takva da će se na kraju verifikovati uvođenje institucije predsjednika (Darmanović, 2002: 144). Utvrđen je i vremenski interval u kome trebaju da se realizuju svi prethodno nevedeni elementi sporazuma: poluslobodni izbori će se održati 1989. godine u mjesecu junu; nikakvo organizovanje i održavanje štrajkova gladu (ukupno dvije godine); poslije održavanja parlamentarnih izbora proći će četiri (4) godine, pa će se održati novi parlamentarni izbori; predsjednički mandat će trajati šest (6) godina (isto, s. 144).

Bitno je napomenuti– da su se za čuvenim poljskim okruglim stolom vodile povelike rasprave oko uloge predsjednika u društvu, naročito u pogledu njegovih

ovlašćenja koja su, iako najprije osporavana, kasnije na sjednici skupštine/parlamenta, putem amandmana na ustav (ta ovlašćenja, koja su predviđena) verifikovana. Verifikacijom– predsjednik poljskog društva je simultano i predsjednik Komiteta nacionalnog spasa u poljskom društvu i predstavlja poljsko društvo pred drugim društvima (inostranstvo). Nadalje, u skladu sa ovlašćenjima on je taj koji predlaže kandidata za predsjednika vlade poljskog društva, a isto tako i njegovu smjenu, glavni je u vojsci, kao organizaciji i u poljskom društvu proglašava vanredno stanje. To vanredno stanje može trajati samo tri mjeseca, a u posebnim slučajevima može se i obnoviti (Linc & Stepan, 1998). Predsjednik predlaže predsjednika Narodne banke u poljskom društvu. Pored ovih ovlašćenja, predsjednik Poljske može sazvati sjednicu izvršne vlasti, to jest vlade, naročito kada se radi o nekim bitnim pitanjima. Kada je u pitanju spoljašnja politika, njegova ovlašćenja su: da međunarodne ugovore ratifikuje, kao i da ih redovno objavljuje, zatim da postavlja Poljske predstavnike, to jest diplomate u inostranstvu, kao i da prima strane diplomate u Poljskoj (Boban⁸⁴, 2007). Sa ovim ovlašćenjima, činjenica je, stvara se institucija „jakog ili kompaktnog“ predsjednika u poljskom društvu.

“The Roundtable Talks are of utmost importance in the history of Poland. Their very name symbolically affirmed the parity of two opposed camps and the exercise of goodwill in crafting compromise. These unprecedented negotiations between the communist apparat and the workers launched the transformation of Poland’s political and economic order, and the reforms that came out of them were foundational to the restoration of democracy in the land.”⁸⁵ (Podvukao: Z.J.) (J. Szafraniec, 2008: 67).

⁸⁴ D. Boban, USTAVNI MODELI POLUPREDSJEDNIČKIH SUSTAVA VLASTI U RUSIJI I POLJSKOJ u Anali Hrvatskog politološkog društva, 2007, Zagreb: Hrvatsko politološko društvo, dostupno na sljedećem linku: https://www.mediastudies.fpzg.hr/_download/repository/Anali_3__bez_naslovnice.pdf (pr. o. 23. 06. 2017. g.).

⁸⁵ **“Razgovori za Okruglim stolom su od najveće važnosti u istoriji Poljske. Njihovo ime samo simbolično potvrđuje paritet dva suprotstavljena tabora i sprovođenje dobre volje u stvaranju kompromisa. Ovi pregovori između komunističkog aparata i radnika bez presedana su pokrenuli transformaciju poljskog političkog i ekonomskog poretka, a reforme koje si iz njih nastale, bile su temelj za obnovu demokratije u ovoj zemlji.”** (J. Szafraniec, 2008: 67) (Prevod: Z.J.).

Parlamentarni izbori održani su (kada su i predviđeni, finalnim sporazumom do kojeg se došlo za Okruglim stolom) juna 1989. godine. „Opozicioni kandidati za manjinski dio (35 odsto) mjesta u Sejmu dobili su oko 16.5 miliona glasova, dok je za komunističke kandidate za većinski dio (65 odsto) mjesta glasalo svega oko 9.1 miliona birača. Od 299 mjesta u Sejmu koja su bila 'rezervisana' za režimske kandidate sa tzv. nacionalne liste samo 2 od 35 predstavnika PURP-a i 3 predstavnika Seljačke stranke dobilo je dovoljno glasova da bi bili izabrani u prvom krugu. Kada se ovo uporedi sa činjenicom da je 160 od 161 kandidata opozicije izabrano već u prvom krugu, razmjere poraza vladajućih komunista čak i na polu-slobodnim izborima, postaju sasvim jasne. A, tamo gdje su održani slobodni izbori, za Senat, Solidarnost je osvojila 99 od 100 mjesta!“ (Darmanović, 2002: 145).

Ovi rezultati parlamentarnih izbora bili su iznenađenje za sve, kako za poziciju i opoziciju, tako i za cijelo poljsko društvo. Niko to nije očekivao! Komunisti nijesu dobili ona trideset tri mjesta koja su im pripadala na osnovu parafiranog Sporazuma, iz razloga što je Solidarnost, iako najprije bila raspoložena da ispoštuje Sporazum kasnije odustala. Ipak je njena pobjeda na izborima bila ubjedljiva, to jest bila je istorijska. Vojćeh Vitold Jaruzelski, zahvaljujući opoziciji u parlamentu postao je predsjednik poljskog društva (isto, s. 145). Isti je morao da prihvati T. Mazovjeckog (kandidata Solidarnosti), koji će obavljati funkciju predsjednika vlade Poljske. To je prvi predsjednik vlade, koji nije komunista. „Mada se u Sporazumu konkretno pominje koaliciona vlada, sa predsjednikom komunistom i komunističkom većinom u Sejmu, bilo je samo pitanje vremena kada će Solidarnost da preuzme potpunu vlast“ (Berend, 2001: 312) u Poljskoj. U potpunosti se slažemo sa tvrdnjom istraživača demokratske tranzicije i demokratske konsolidacije Huana Linca i Alfreda Stepana (1998), da je Solidarnost, koja je stekla veliku popularnost i podršku građana poljskog društva, a čiju je i legalizaciju najprije podržao i sam papa Jovan Pavle II, pristala na dogovorenu – sporazumno demokratsku tranziciju (isto). S druge strane, poljski komunistički režim mirno je i dostojanstveno predao vlast – mirno i dostojanstveno je pregovarao sa čelnim pojedincima Solidarnosti (Džon S. Drajszek & Lesli Templman Holms, 2003).

Dakle, demokratska tranzicija u Poljskoj mirno je okončana. „**Poland again became a democracy - without violent upheaval as in Romania - and thus launched a wave of liberty that shook all Eastern Europe and resulted in the collapse of the Berlin Wall, the disintegration of the Soviet Union, and the end of more than forty years of communist rule in this part of the world.**”⁸⁶ (Podvukao: Z.J.) (J. Szafraniec, 2008: 67). 1990. godine, na sjednici novog parlamenta “korigovan” je ustav, a po njemu jasno je definisano da će se predsjednik Poljske birati isključivo na izborima i to na period od pet punih godina. Prema D. Bobanu (2007⁸⁷), time je okončana prelazna faza u kojoj se predsjednik nije birao putem izbora i koji je obavljao tu dužnost na rok od šest godina. Ova faza je trajala od 1989. godine. Period od 1989. do 1990. godine, obilježili su „i parlamentarizam i semiprezidencijalizam: postojala je dualna struktura izvršne vlasti i fiksni mandat predsjednika koji nije bio politički odgovoran parlamentu, ali on se nije birao na općim izborima, nego u parlamentu. Uz to predsjednik Jaruzelski se nakon poraza komunista na parlamentarnim izborima u lipnju 1989. i formiranja prve nekomunističke vlade u Istočnoj Europi suzdržao od potpunog korištenja svojih ustavnih ovlasti, te je prvom glavom izvršne vlasti postao premijer Tadeusz Mazowiecki.” (Boban⁸⁸, 2007: 67).

U toj prelaznoj fazi, prema Bobanu (isto), imali smo, po starom ustavu, sistem između polupredsjedničkog i parlamentarnog, dok je u praksi bio više parlamentarni sistem. L. Valensa, pobijedio je na predsjedničkim izborima 1990. godine, a u poredenju sa V. V. Jaruzelskim (koji je podnio ostavku) ovaj se u potpunosti koristio svim ovlaštenjima, koja su mu pripadala na osnovu novog

⁸⁶ “**Poljska je ponovo postala demokratska – bez nasilnog previranja kao u Rumuniji – i tako je pokrenula talas slobode koji je potresao čitavu Istočnu Evropu i tako doveo do kolapsa Berlinskog zida, raspada Sovjetskog Saveza i do kraja više od četrdeset godina komunističke vladavine u ovom dijelu svijeta.**” (J. Szafraniec, 2008: 67) (Prevod: Z.J.).

⁸⁷ D. Boban, USTAVNI MODELI POLUPREDSJEDNIČKIH SUSTAVA VLASTI U RUSIJI I POLJSKOJ u Anali Hrvatskog politološkog društva, 2007, Zagreb: Hrvatsko politološko društvo, dostupno na sljedećem linku: https://www.mediastudies.fpzg.hr/_download/repository/Anali_3__bez_naslovnice.pdf (pr. o. 23. 06. 2017).

⁸⁸ Isto, s. 67.

Ustava. Dok je Valensa bio predsjednik Poljske, on je bio u političkom sistemu prvi (prva glava) dok je premijer bio drugi (druga glava) (Boban⁸⁹, 2007).

Nakon pobjede na parlamentarnim izborima, juna 1989. godine Solidarnost je počela da slabi. Slabljenju su doprinijele esencijalne podjele unutar Solidarnosti, ali i s druge strane nepromišljene, nepolitičke odluke njenog lidera Leha Valense. Podjelama unutar Solidarnosti nastale su mnoge političke stranke, koje su htjele kao samostalni politički subjekti da participiraju na sljedećim izborima. Koliko je Solidarnost oslabila vidjelo se po tome što je na parlamentarnim izborima, koji su održani 1993. godine ubjedljivo pobijedila koalicija demokratske ljevice (nekadašnji komunisti i saveznici), a 1995. godine Aleksandar Kvasnjevski, nekadašnji komunista participirao je na izborima za predsjednika i, naravno pobijedio. L. Valensa svoju pažnju nije usresredio na ono što je trebalo, a to je da obogaćuje svoju političku ulogu, da djeluje u pravcu jačanja Solidarnosti, da vodi računa o njenom integritetu i položaju u parlamentu (Sejmu) i društvu ili, prosto, da se usmjeri ka osvajanju funkcije predsjednika vlade. To je, kako kažu Linc i Stepan (1998), njegova prva apolitička odluka. Ostao je van političkog društva (a političko društvo je to koje predstavlja interese pojedinaca i društvenih grupa), a djelovao je kao narodni tribun poljskog civilnog društva (Linc & Stepan, 1998). Možemo reći i da je L. Valensa bio neodgovoran. Kada kažemo da lider odgovorno radi– onda se podrazumijeva da će dobiti nagradu, priznanje građana (glasača), a kada kažemo da lider neodgovorno radi– onda se podrazumijeva da neće dobiti nagradu, neće dobiti priznanje građana (glasača) (Tartalja, 2002). Ovo zadnje je slučaj sa „Leh Valensa“.

Prema Lincu i Stepanu (1998), u Solidarnosti, kao cjelini postepeno je počelo da dolazi do zaoštavanja odnosa između Leha Valense i Tadeuša Mazovjeckog – podjela na frakcije (isto u: Dražek, Holms, 2003). Prema ovim autorima – Lincu i Stepanu (1998) – pokazatelj je situacija kada je T. Mazovjecki odlučio da sam oformi vladu, a da pritom nikako ne konsultuje Leha Valensu. Upravo je, zbog ovakvog odnosa došlo do velikih podjela unutar Solidarnosti. Na jednoj strani smo imali Valensu (Solidarnost kao pokret), a na drugoj Mazovjeckog (Solidarnost oko postojeće vlade). Leh Valensa napravio je još jedan pogrešan korak

⁸⁹ Isto.

u ključnim političkim institucijama poljskog društva – zakonodavnoj i izvršnoj vlasti, a to je privid da se teži novim parlamentarnim izborima, koji će biti apsolutno slobodni (prema Lincu i Stepanu /isto/, to je njegova druga apolitička odluka). KP (Komunistička partija), koja je bila partner za čuvenim poljskim okruglim stolom, raspuštena je 1990. godine (januar mjesec), a s druge strane L. Valensa izrazio je želju da se kandiduje za predsjednika Poljske, što je i uradio. Postojala je mogućnost da se i jedni i drugi izbori, to jest i predsjednički i parlamentarni održe simultano (na jesen 1990. godine), međutim to se nije desilo – pripadnici (lideri) Solidarnosti koji su u sejmu (parlamentu) i vladi težili su prolongiranju parlamentarnih izbora. Tom težnjom, došlo je takođe do još većih podjela u Solidarnosti. Oba lidera i Valensa i Mazovjecki participiraju na predsjedničkim izborima. Valensa je predstavljao civilno društvo (Solidarnost kao pokret), a Mazovjecki– političko društvo (Solidarnost u parlamentu, vladi i oko vlade) (Linc & Stepan, 1998). Pobijedio je, kao što smo već istakli L. Valensa (1990. godine).

Pobjeda u takvoj atmosferi, a još kao nestranačka ličnost, može se pripisati njegovom ranijem znatno većem uticaju, kako u periodu prije demokratske tranzicije, tako i u samoj demokratskoj tranziciji, naročito 1989. godine, kada je Solidarnost kao cjelina (i on kao njen moćan lider) uživala (pre)veliki ugled u poljskom društvu i kada je sa „lakoćom“ na izborima porazila tada vladajuću nedemokratsku garnituru. Koliko je Leh Valensa bio popularan, pokazuje i nagrada koju je dobio 1983. godine. Dobio je Nobelovu nagradu za mir, da bi 2017. godine bio optužen da je „sarađivao sa tajnom policijom u vrijeme komunističke vlasti.“⁹⁰ Naravno, sve optužbe je eksplicitno odbacio.

Leh Valensa donosio je takve odluke koje su simultano ugrožavale i Solidarnost i demokratiju u poljskom društvu. Njegovo ponašanje, njegova strategija, njegove ambicije, a prevashodno to kako je on sam sebe vidio (da li kao neprikosnovenog harizmatškog lidera ili već nekako drugo) proizašli su iz „same prirode Solidarnosti, kao političkog pokreta. Solidarnost je, naime, u jednodecenijskoj teškoj borbi sa vladajućim komunističkim režimom bila razvila

⁹⁰ VALENSA, IPAK, BIO ŠPIJUN?
dostupno na sljedećem linku: <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:647288-Valensa-ipak-bio-spijun> (pristup ostvaren: 23. 12. 2018).

kulturu i metode djelovanja, koja je nazvana *'politika antipolitike'*. Radi se se, zapravo, o odbacivanju države i vlasti kao instrumenta promjena, a razvijanje alternativne kulture otpora i građanske autonomije u odnosu na državu. 'Politika antipolitike' simbol je veličanstvenog otpora raznih enklava poljskog civilnog društva u borbi protiv komunističkog režima i ona je, slijedeći Michnikov slogan 'živimo kao da smo slobodni', u poljskim uslovima bila možda jedini mogući pacifistički način borbe, koji je" (Darmanović, 2002: 147) mogao da bude efikasan.

Iako je Leh Valensa pobijedio na predsjedničkim izborima 1990. godine, važno je napomenuti da procenat glasova koje je dobio nije bio na odgovarajućem nivou, a u drugom krugu, prema Lincu i Stepanu (1998), procenat glasova bio je na odgovarajućem nivou (74,3 posto), ali je izlaznost građana na izborima bila veoma, veoma niska (53,4 posto). I pored ovakvih rezultata, koji jasno pokazuju šta pojedinci i skupine u poljskom društvu, možemo reći, misle o "politici" ili "nepolitici" L. Valense, isti nastavlja da djeluje kao da se ništa nije desilo – nastavlja da posmatra sebe kao izuzetno jakog harizmatskog lidera i kao takav on je iznad svih glavnih političkih institucija – političkih stranaka i parlamenta u poljskom društvu. Diferencirani sukobi između Leha Valanse (nestranačkog predsjednika) i premijera, a koji su se odnosili na diferencirana politička, pa i opštedruštvena pitanja uticali su na odluku L. Valense da najavi "da će se obratiti sejmu sa zahtevom za 'većim pravima za predsednika države, kako bi predsednik vlade postao podređen njemu, kao u francuskom sistemu (...)' On je dalje izjavio da 'posle iskustva kroz koje je prošla Poljska verovatno postoji opšta saglasnost da je za zemlju najbolje da dobije vladu koja je iznad stranaka, vladu koja će okupljati stručnjake'⁹¹." (Linc & Stepan, 1998: 338). Ovakvi postupci lidera L. Valense, zatim – diferencirani sukobi između L. Valense i njegovih nekadašnjih bliskih kolega i esencijalne podjele u Solidarnosti značajno su uticali na sam proces demokratskog učvršćivanja, u smislu da li će demokratsko učvršćivanje u Poljskoj biti "usporeno" ili "brzo", a bilo je, kao što se može vidjeti, "usporeno".

Društvena i politička situacija u Poljskoj značajno se mijenja nakon održavanja parlamentarnih izbora 1993. godine i predsjedničkih izbora 1995. godine.

⁹¹ Navedeno u publikaciji *FBIS-EUU* (30. april 1992), 14.

KP (Komunistička partija), kao što smo i ranije istakli, transformisala se u koaliciju demokratske ljevice, popunila se demokratskim sadržajem, apsolutno je prihvatila pravila demokratskog takmičenja i demokratskog funkcionisanja i kao takva nadvladala je ostale političke stranke u poljskom političkom sistemu, to jest osvojila je najviše glasova (20,41 posto) na parlamentarnim izborima. Koalicija demokratske ljevice postala je najbolje organizovana politička stranka u poljskom političkom sistemu, imala je “150, 000 članova.” (Drajzek & Holms, 2003: 219). Njihova pobjeda nije imala veliki uticaj, kao što se mislilo da će imati, na političku, pa i na ekonomsku reformu u poljskom društvu. Na sljedećim izborima, 1997. godine oni su izgubili, “a koalicija izborne akcije konzervativne nacionalističke Solidarnosti i liberalne Unije slobode je došla na vlast.” (isto, s. 219). 2001. godine (novi parlamentarni izbori), inkorporirali su se koalicija demokratske ljevice i Radnički savez i uspjeli pobijediti. Skupa su dobili 42 posto glasova (Milardović, 2006). Na predsjedničkim izborima u Poljskoj, 1995. godine, uspio je pobijediti Aleksandar Kvasnjevski. “Iako je tada nastala konsolidirana većinska vlast te je, sukladno Duvergerovoj teoriji, trebalo nastupiti razdoblje prezidencijalizma, Kwaśniewski je imao drugačiji stil vladavine od Wałęse.” (Boban⁹², 2007: 72). Sve do tih izbora, (dakle, do 1995.), Aleksandar Kvasnjevski bio je na položaju predsjednika Ustavne komisije i zalagao se za redukovanje ovlašćenja predsjednika poljskog društva. Kada je zvanično preuzeo dužnost, zalagao se za veća ovlašćenja predsjednika, što znači da je svoj, iako na početku čvrst stav promijenio. Ali ne potpuno, već samo djelimično. Bio je „spremniji za konsenzus s drugim tijelima vlasti nego što je to bio njegov prethodnik.” (Boban⁹³, 2007: 72). Na predsjedničkim izborima, koji su održani 2001. godine, Aleksandar Kvasnjevski uspio je ponovo i to ubjedljivo pobijediti. Dok je on bio na vlasti u Poljskoj (do 23. decembra 2005. godine), napominje Darmanović (2002: 149), smjenjivale su se i “lijeve i desne vlade. Uprkos navedenim (...) poteškoćama, demokratija u Poljskoj je u potpunosti konsolidovana.”

⁹² D. Boban, USTAVNI MODELI POLUPREDSJEDNIČKIH SUSTAVA VLASTI U RUSIJI I POLJSKOJ u Anali Hrvatskog politološkog društva, 2007, s. 72, Zagreb: Hrvatsko politološko društvo, dostupno na sljedećem linku: https://www.mediastudies.fpzg.hr/_download/repository/Anali_3__bez_naslovnice.pdf (pr. o. 23. 06. 2017. god.).

⁹³ Isto, s. 72.

Na predsjedničkim izborima oktobra 2005. godine, pobijedio je do tada gradonačelnik Varšave dr Leh Aleksander Kačinjski. Tragično je izgubio život 2010. godine.

1997. godine, donesen je novi ustav, a po njemu će i dalje postojati polupredsjednički sistem. Ono što se jeste promijenilo, što je i veoma bitno istaći jesu odnosi unutar državne vlast, to jest tijela. “Ostala su četiri elementa dualne strukture izvršne vlasti: dva pola izvršne vlasti (od kojih je jedan državni poglavar, a drugi premijer), znatne ustavne ovlasti predsjednika države te odgovornost premijera i vlade parlamentu.” (Boban⁹⁴, 2007: 72).

Poljsko društvo je jedno od privih društava (društva, tj. tranzicije koje su predmet našeg istraživanja) u Centralnoj, Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, koje je krenulo sa procesom demokratske tranzicije, a posebno zato što se, kao i u Mađarskoj demokratska tranzicija odvijala putem sporazuma za okruglim stolom. Predsjednički i parlamentarni izbori održavaju se u predviđenom roku i protiču u mirnoj atmosferi. Karakteriše ih visok stepen političke kulture, onako kako i treba da bude u savremenom demokratskom društvu. Politička prava, prema F. House-u (u: A. Milardović, 2006: 149), su ocijenjena sa 1 (jedan), a građanska prava sa 2 (dva). 1 (jedan) je najveća ocjena. Kao takvo, poljsko društvo je član Evropske unije (EU) od 2004. godine i član je NATO-a.

⁹⁴ Isto, s. 72.

3.

OTEŽANA DEMOKRATSKA TRANZICIJA: SLUČAJ – RUMUNSKO DRUŠTVO⁹⁵

U odnosu na ostala društva i države u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, rumunsko društvo svakako da je poseban slučaj. Dva su razloga. Prvi se odnosi na tip političkog režima. Drugi se odnosi na karakter nasilja (Jovović, 2020). Nasilje je, što je opšte poznato obilježilo sam početak demokratske tranzicije u rumunskom društvu i rumunskoj državi. „U rumunskom društvu postojao je takav nedemokratski politički režim, koji je bio kombinacija totalitarizma i sultanizma (Milardović, 2006; Darmanović, 2002; Linc & Stepan 1998; Dražek & Holms, 2003). Dakle, najgori tip nedemokratskog političkog režima. Iako su tokom 1980-ih godina postojali napadi na politički i kulturni identitet mađarskih manjinskih grupa u Transilvaniji, prije decembra mjeseca 1989. g. 20. vijeka u rumunskom društvu nije bilo ničega što bi imalo karakter pobune protiv onih na vlasti, to jest komunističke garniture. Društvena i politička situacija značajno se mijenja upravo decembra 1989., počevši od šesnaestog decembra, kada su u gradu Temišvaru od strane jednog mađarskog sveštenika organizovani protesti protiv postojećeg političkog režima. Situacija postaje ozbiljnija, kada su oni počeli munjevitom brzinom da se šire prema glavnom gradu Rumunije– Bukureštu. Politički režim, po prirodi stvari, silom je pokušao da u potpunosti uguši proteste, ali nije mu uspjelo. S obzirom na takvu situaciju u zemlji, predsjednik Nikolaje Čaušesku, koji je na vlasti od 1965. godine pokušao je da pobjegne iz zemlje, zajedno sa svojom suprugom Elenom Čaušesku i svojim ogromnim kapitalom. Bio je ubijeden da se uz pomoć tajne policije može održati na

⁹⁵ Tokom doktorskog istraživanja “Otežane demokratske tranzicije: slučaj – rumunsko društvo,” rad je publikovan u časopisu “Medijski dijalozi: časopis za istraživanje medija i društva” sa naslovom TRANZICIJA IZ NEDEMOKRATSKOG U DEMOKRATSKI POREDAK – SLUČAJ: RUMUNIJA, “Medijski dijalozi: časopis za istraživanje medija i društva,” br. 35-2020, Istraživački medijski centar – Podgorica, 2020, str. 165-188.

vlasti. Naravno, to se nije desilo. Veliki dio KP (Komunističke partije) i tajne policije okrenuo se protiv N. Čaušeskua. Ovaj lider, diktator nakon tajnog i brzog suđenja, zajedno sa suprugom 25. decembra 1989. godine pogubljen je (strijeljan) (Drajzek & Holms, 2003: 183). Ovaj događaj značio je da su i građani, koji su živjeli u velikoj nemaštini i veliki dio pojedinaca, koji su pripadali vlasti bili razočarani u postojeći sistem. S druge strane, događaj nije značio apsolutni prekid sa komunizmom. Važno je istaći, da je u Rumuniji, kao i u Poljskoj, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Bugarskoj, ‘komunističku ideologiju i vladavinu nametnuo (...) Sovjetski Savez.’ (Hantington, 2004: 98).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 174-175).

Kakav je bio politički režim u rumunskom društvu i državi? Da nabrojimo i opišemo sve njegove karakteristike. Politički režim u Rumuniji, bio je ni više ni manje nego totalitaran. Takvi su bili skoro svi komunistički politički režimi. Šta ga čini tako osobenim, kada se komparira sa drugim režimima u društvima i državama u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi? To je da taj politički režim „nikada nije uspio da izađe iz totalitarne faze. Režim se distancirao od destaljinizacije i nastavio je djelovati u pravcu razvijanja svih bitnih karakteristika totalitarizma, pa i sultanizma. Nacionalizam je obezbjedio N. Čaušeskuu za vrijeme hladnog rata da mu Zapad bude naklonjen. Istina, to je više bilo po formi, nego po suštini (Darmanović, 2002). Politika ovog diktatora doprinijela je velikom padu cjelokupnog ugleda političke opozicije. On je, po riječima Linca i Stepana (1998), kombinovao antistaljinistički i antisovjetski pristup u politici i držeći se svog osnovnog cilja sa lakoćom je uspio stvoriti ‘jedan novi oblik antisovjetskog staljinizma.’ (isto, s. 427). Da bi uspostavio potpunu dominaciju u Komunističkoj partiji, pa i cjelokupnom rumunskom društvu, Nikolaje Čaušesku takođe sa lakoćom je uspio promijeniti mnoge partijske statute. 1969. godine, kada je održan sastanak desetog po redu kongresa kolektivno rukovođenje bilo je, bukvalno, skoro pa sahranjeno. Pošto je Nikolaje Čaušesku uspio da povlastice, koje se odnose na imenovanje i smjenjivanje generalnog sekretara partije prebaci na partijski kongres, politbiro i centralni komitet u potpunosti su izgubili svu moć, koju su posjedovali. Tako je Čaušesku, što mu je i bio cilj osigurao svoju ulogu apsolutnog kontrolora. Pokušao je to da pravda

mnoštvom razloga, ali su dominantni – težnja ka nacionalnoj samostalnosti, distanciranje od velike Rusije, pošto ona hoće da manipuliše sa kongresom i razvojem demokratije u rumunskom društvu (kongres treba da bude apsolutno samostalan i najviši organ političke partije). Nikolaje Čaušesku otišao je i korak dalje. Pošao je u Kinu. Tokom boravka u Kini oduševio se istorijom i kultom Kim II Sunga. Brzo se vratio u Rumuniju i prvo što je uradio – izdao je naredenje da se u Rumuniji uklone sva moguća obilježja posttotalitarne kulture. 1974. godine ponovo je izabran za predsjednika Rumunije. Zanimljivo je što je prilikom inauguracije sproveden pravi ritual krunisanja. Po tome se moglo kristalno jasno vidjeti koje su to njegove skrivene, tada već vidne intencije – konstituisanje 'sultanizma' (Linc & Stepan, 1998).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 175). Elena Čaušesku, supruga N. Čaušeskua, bila je izuzetno popularna u Rumuniji. Bila je veoma moćna. Kasnije je zajedno pogubljena sa svojim suprugom. Sin N. Čaušeskua, kao i najbliži članovi njegove familije imali su bitne uloge u vlasti u cjelokupnom rumunskom društvu i državi. Neke manje bitne uloge, vršili su manje bitni pojedinci. Sve u zavisnosti od preferenci N. Čaušeskua. Zvali su ga diktatorom, predsjednikom, pa i „sultanom.“ U svemu tome pitala se i njegova supruga – Elena Čaušesku. Društvo i država, bili su „pod potpunom kontrolom diktatora – 'sultana,' pa čak se i njegovo bivstvovanje posmatralo ili se moralo posmatrati, kao nadahnuće i kao jedna jasna smjernica za uspješno funkcionisanje svih pojedinaca i grupa, to jest cijelog rumunskog društva. Njegova velika zalaganja da se rađa što više djece i zabrana pobačaja imala je velike posljedice. Manifestovale su se u velikom broju napuštene djece, do pojave side među mlađim pojedincima. On je vrijeđao svoje vazale, a građane je posmatrao kao da su njegovi robovi (njegovo privatno vlasništvo). Sve institucije bile su pod njegovom rigidnom kontrolom, a glavna uloga političke partije preobražena je u vlast njegove porodice i generalnog sekretara. KP (Komunistička partija) bukvalno se raspala, a izvršni komitet 'niti vidi, niti čuje', već samo potvrđuje ono što kaže ili uradi diktator – 'sultan' i njegova supruga. Njihov kapital bio je ogroman (i pokretni i nepokretni). Pravoslavna crkva nije imala samostalnost, za razliku od katoličke crkve u Poljskoj (koja je imala samostalnost), pa čak i sveštenici iz redova pravoslavne crkve, koji bi se pobunili protiv postojećeg,

svemoćnog političkog režima ili 'sultanata' bili bi prinuđeni da napuste crkvu, pa čak i zemlju. Razvoj kulture bio je stopiran, kao i u Čehoslovačkoj, pa čak je i u svakodnevnoj komunikaciji među pojedincima i grupama bila ograničena sloboda. Nezavisnih organizacija u civilnom društvu, gotovo da nije bilo. Po tome se Rumunija razlikuje i od Čehoslovačke i Bugarske (društva koje su najbliže totalitarnoj posttotalitarnoj granici). U 'sultanističko'-totalitarnom rumunskom društvu lideri su bili pjesnici, naučnici, umjetnici (pa je i Nikolaje Čaušesku sebe tako doživljavao) (Linc & Stepan, 1998).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 176). Nijedna institucija u rumunskom društvu i državi nije bila autonomna. Pa čak ni individua ili bilo koja druga organizacija. Sve uloge i svi položaji bili su pod rigidnom kontrolom Čaušeskua. Potom i njegove supruge i drugih članova uže i šire porodice. „Ovdje smo opisali sve karakteristike jednog 'sultanističko'-diktatorskog režima. Prepoznamo i neke karakteristike, to jest više njih 'sultanizma' o kome je govorio Veber (1976a). S druge strane, Hantington (2004) ističe da je, prevashodno, u pitanju režim koji 'je vodio politiku koja je duboko ogorčila narod i sebe izolovao od njega; prema tome, on je bio ranjiv na kumulativni efekat grudve snega antiautoritarnog porekla širom Istočne Evrope.' (isto, s. 116). Nikolaje Čaušesku u svojom nastupima u javnosti nije imao teritorijalne intencije prema susjednim društvima-državama. U vrijeme dok je on bio predsjednik, rumunsko društvo bilo je član Varšavskog pakta. Posjedovalo je autonomnost i, kao što smo i istakli, imalo je saradnju sa Zapadom. Od Rusije se udaljilo. Tako je odgovaralo Čaušeskuu. On je bio inicijator za preobražaj Balkanskog poluostrva u zonu u kojoj nema nuklearnog naoružanja. Naravno, to pitanje je pokrenuto. Takođe, za vrijeme njegove vladavine rumunsko društvo imalo je jaku saradnju i sa SFRJ. U to vrijeme Rumunija se posmatrala kao jedna socijalistička država, koja je najpouzdanija. Jedan dio vladajuće elite u Rumuniji bio je potpuno ravnodušan prema sovjetskom tipu uređenja (Sakan⁹⁶, s. 36).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 177).

⁹⁶ M. Sakan, OSNOVE GEOPOLITIKE RUMUNIJE, s. 36.
Dostupno na sljedećem linku: <http://svarog.nubl.org/wp-content/uploads/2014/12/OSNOVE-GEOPOLITIKE-RUMUNIJE.pdf> (pristup ostvaren: 04. 03. 2017. god.).

Već smo pomenuli da je rumunsko društvo imalo saradnju sa Sjedinjenim Američkim Državama. Ričard Nikson, predsjednik Sjedinjenih Američkih Država, posjećivao je Rumuniju. S druge strane, Nikolaje Čaušesku, takođe je išao u Sjedinjene Američke Države. Sve je to doprinosilo ugledu Rumunije. I 1970. i 1971. godine. Dolazak Čaušeskua na Zapad, bio je praćen državnim počastima. Otuda se Rumunija prepoznavala i u svijetu. Čaušesku, što i implicira, bio je u to vrijeme apsolutno zaštićen. Napad ne njega posmatrao se kao napad na cjelokupno rumunsko društvo. I ne samo kao napad, već i kao izdaja (I. Berend, 2001; Jovović, 2020).

Postavlja se pitanje: „Da li je Nikolaje Čaušesku imao velike komplekse? Vjerovatno jeste. Kako navodi Berend (2001), diktator– 'sultan' Nikolaje Čaušesku, opisuje ovaj autor, bio je jako nizak čovjek, jako nezgodan, nervozan i imao je veoma oštar i prodoran pogled. Bio je dosadan prilikom izlaganja svojih dosta dugih tekstova. 'Bio je to čovek očigledno jakog kompleksa inferiornosti koji je kompenzovao despotskom vladavinom i raskošnim životnim stilom što su ga karakterisali elegantni dvorci i rezidencije širom zemlje sa zlatnim slovima, putovanja u karavanima *Mercedes Benze* i privatni helikopteri. Imao je i svog ličnog 'degustatora' čiji je zadatak bio da ga zaštiti od eventualnog trovanja. Do 1974. Čaušesku (...) postaje svakodnevna tema medija i poetskih tekstova, veliki *conductor* koji je naredio da se do temelja poruši i ponovo izgradi centar glavnog grada da bi ostvario svoju viziju veličine i sjaja, što je tipičan slučaj arhitektonske megalomanije (...) privilegovan od strane zapadnih sila, Čaušesku je privremeno obezbedio i legitimnost svojoj staljinističkoj vladavini u kombinaciji sa ekstremnim nacionalizmom (...), kao i samostalnom nacionalizmu (...), kombinujući ga sa svojim ortodoksnim staljinizmom.' (Berend, 2001: 166).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 177-178). Nestanak političkog režima u rumunskom društvu, kako kaže Hantington, „proizveo“ je borbu „između bivših opozicionih grupa i partija oko vlasti i vrste režima koji je trebalo stvoriti.' (Hantington, 2004: 119). Događaj iz decembra 1989. godine, kada je pogubljen diktator – 'sultan' Nikolaje Čaušesku i njegova supruga Elena Čaušesku, prema Dražzecu i Holmsu (2003: 183), poseban je primjer i 'revolucije odozdo' i 'revolucije odozgo'. Rumunskom politikom do sredine 1990-ih godina 20. vijeka, dominirao je, isključivo Narodni front spasa

(kasnije PDSR), na čijem je čelu bio Jon Ilijesku. On je i izabran za predsjednika rumunskog društva. Narodni front spasa pobijedio je na parlamentarnim izborima (1990. g.), a bespoštednu podršku u vladanju dobijao je od strane dvije nacionalističke političke stranke, kao što su Rumunsko nacionalno jedinstvo i Velika Rumunija. 1991. godine usvojen je novi Ustav, a po njemu je uspostavljen polupredsjednički sistem. Ovaj sistem je, skoro isti kao i u Francuskoj, samo je razlika u tome što su predsjednikova ovlaštenja redukovana, pa on ne može da raspusti postojeći parlament (Džon S. Dražek & Lesli Templman Holms, 2003). Očekivalo se da će novi predsjednik Jon Ilijesku apsolutno djelovati u pravcu razvoja demokratije, to jest demokratskih institucija, međutim – nije, pri čemu treba dodati da je 'Jon Ilijesku bio (...) funkcioner u Čaušeskuovom režimu ali je isljučen iz Centralnog komiteta komunističke partije.' (Hantington, 2004: 143).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 178). Ilijeskuov politički režim uspio je da u potpunosti kontroliše medije u Rumuniji. Takođe, tajnu policiju je transformisao u „RIS (Rumunski informacioni sistem). Prilikom održavanja studentskih, omladinskih protesta u glavnom gradu Rumunije – Bukureštu, predsjednik Jon Ilijesku uputio je poziv skupini rudara iz Jiu Doline da dođu i apsolutno ih razbiju. Demonstracije su organizovane u ime prave, istinske demokratije, ugušene su, a Ilijesku je zahvalio grupi rudara. U periodu od 1990. do 1999. skupina rudara nekoliko je puta posjetila glavni grad Bukurešt. Promjene u sferi ekonomije gotovo da se i nijesu događale, a Ilijesku s druge strane, ništa nije preduzimaio da zaustavi proces njenog još većeg propadanja (Dražek & Holms, 2003). Jedan opis rumunske privrede izgleda ovako: 'Jako alarmantna situacija je spektakularan pad primarnih ekonomskih resursa (...) 26% neto, u uglju (...) 34,7% u nafti (...) Direktna posledica bila je industrijska proizvodnja od samo 83% proizvodnje za isti period prošle godine (...) Pad industrijske proizvodnje uticao je i na sektor usluga, koji je pao za 14% (...) prodaja na veliko pala je za 30%' (Ciocarlie, 1991, 1-2, cit. preuzet iz: Berend, 2001: 392). Ilijesku, takođe, nije ni prihvatao činjenicu da postoji institucionalizovana politička opozicija i da je ona veoma važan dio demokratije. U odnosu na druga društva u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi u rumunskom društvu politička opozicija, o čemu ćemo i kasnije govoriti, nije mogla slobodno da djeluje. Narodni front spasa polako

se počeo suočavati sa vlastitim frakcijskim pluralizmom, tako da je 1992. godine došlo do podjele na dvije političke stranke – PDSR (Partija socijalne demokratije Rumunije), na čijem je čelu bio Ion Ilijesku i DP (Demokratska partija) po veličini druga, na čijem je čelu bio Petre Roman (nekadašnji premijer u političkoj opoziciji). Ova partija (DP) svoje djelovanje usmjerila je na liberalnu demokratiju, a Ilijesku je pokušao da prekrši najviši pravni akt – Ustav samim tim što je pokušao da zabrani da jedan pojedinac bude predsjednik rumunskog društva 'više od dva mandata.' (Džon S. Dražek & Lesli Templman Holms, 2003: 184).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 179).

Suštinski interesi Ilijeskua bili su ni više ni manje nego produžetak vladavine sa prisustvom nedemokratskih obrasaca. Izostajali su demokratski obrasci. Prisustvo potonjih od esencijalne je relevantnosti za režim u složenom procesu demokratske tranzicije, a kasnije i demokratske konsolidacije. „Ion Ilijesku je pokušao da gradi ličnu vladavinu, tako što će različitim metodama 'ućutati ili ugušiti' opoziciju, građane Rumunije 'obmanjivati' i vodio je računa da neko od njegovih bližnjih saradnika, a koji su dio vlasti ne 'prigrabi' više vlasti od njega. Vrijeme je učinilo svoje, ipak je to bio početak njegove vladavine. Pošto je konačno shvatio da postoje i drugi, bitni politički akteri, koji su dio vlasti i koji će biti vlast, najprije, o čemu ćemo i kasnije govoriti, da je poražen počeo je korigovati svoje političke obrasce ponašanja, bio je spreman na saradnju i dijalog i upravo je to ono što mu je omogućilo da kasnije u rumunskom društvu bude demokratski izabran predsjednik.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 179).

Kako napominje Darmanović, Ilijeskuov politički režim, početkom 1990-ih godina, predstavljao je kombinaciju „'novog leadershipa na čelu zemlje, priličnog stepena kontinuiteta partijske nomenklature sa mnogim srednjim i nižim položajima, populističkog apela na one slojeve stanovništva koji su bili uporište i Ceausescuovog režima i višepartijskog sistema sa pluralističkim ali ne sasvim slobodnim i fer izborima.' (Darmanović, 2002: 167). Vladavina ovog lidera, naročito u periodu od 1990. do 1996. godine, pripada demokraciji (demokratizacija, ali bez liberalizacije) (isto). Nepostojanost ozbiljne političke opozicije, koja će biti aktivna omogućila je Ilijesku da sa 85 posto glasova, kao što smo i istakli, pobijedi na izborima za

predsjednika rumunskog društva, kao i da Narodni front spasa (kasnije PDSR) sa 66,31 posto pobijedi na parlamentarnim izborima. U vrijeme vladavine Čaušeskua, društveni, to jest politički pluralizam bio je onemogućen, pa posmatrano s tog aspekta možemo reći da je i nepostojanost ozbiljne političke opozicije posljedica tog i takvog sistema vladanja ('sultanizma'). Nadalje, s obzirom da je Jon Ilijesku uspostavio potpunu kontrolu nad medijima, nad njihovim sadržajem, slaba politička opozicija nije mogla da djeluje u pravcu svog razvoja, tako što će putem medija uspostaviti odnos intenzivnije saradnje sa građanima u rumunskom društvu, niti je mogla da predstavi svoje planove i programe i omogući bolje funkcionisanje i same sebe i rumunskog društvenog sistema. Ilijesku se koristio različitim nedemokratskim sredstvima, prljavim poslovima kako bi izvršio pritisak na rumunski narod, to jest na birače. I pored ovih činjenica stoji da bi Ilijesku i Narodni front spasa svakako pobijedili na izborima (Darmanović, 2002). Međutim, rumunski narod nije obratio pažnju na jedan veliki paradoks, a to je da je na položaj predsjednika Rumunije došao jedan bivši pripadnik komunističkog režima, pod čijom su vlašću patili, bili nipodaštavani, bili posmatrani kao 'robovi', kao privatno vlasništvo. Kada je Jon Ilijesku došao na vlast u Rumuniji 'vojska je na tajnom mjestu čuvala ogromnu dokumentaciju Sekuritete (onaj dio tajne policije koji je bio odan Čaušeskuu). *Ako otvorimo dosijea kao što neki ljudi predlažu*, primetio je jedan državni funkcioner, *to će dovesti do situacije gore od građanskog rata jer će se prijatelji okrenuti protiv prijatelja kada se sazna njihov sadržaj.*⁹⁷ U izvesnom smislu, istina je, kao i pravda, predstavljala pretnju demokratiji.' (Hantington, 2004: 181).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 180).

U oktobru 1992. godine, nakon što su se održali izbori, parlamentarni izbori, Jon Ilijesku je potražio nacionaliste. Njegova partija nije dobila većinu i otuda su mu bili potrebni, prevashodno kao koalicioni partneri. Ova „crveno–crna“ koalicija, usporila i simultano otežala je demokratsku tranziciju u rumunskom društvu i nadalje simultano „aktivirala one procjene, koje se odnose na svojevrsnu režimsku

⁹⁷ Gabriel Schoenfeld, „Crimes and Punishments,“ *Soviet Prospects 2* (Oktobar 1990); Janusz Buhajski, „Score Settling in Eastern Europe,“ *Soviet Prospects 2* (Oktobar 1990), str. 1-3; *New York Times*, 1. januar 1990, str. A13, 7. jul 1990, str. A8, 11. novembar 1990, str. A16; *Times* (London), 29. maj 1990, s. 11.

neprekidnost pod vodstvom J. Ilijeskua, koji je na predsjedničkim izborima, koji su održani iste godine kada i parlamentarni – 1992. g., odlukom građana u Rumuniji, pobijedio. 'Pod Illiescuom, samozvanim gorbačovistom, ironično je da je Rumunija postala politički najzaostaliya od svih bivših zemalja sovjetskog bloka. U godinama svog predsjednikovanja, on je pokazao konzistentni nedostatak povjerenja u demokratske institucije, postojanu sumnjičavost prema Zapadu, opsesivni strah od stranih konspiracija, tendenciju da pravi kompromise sa šovinističkim snagama ili da ih ohrabruje, potpuno sljepilo za političke uzroke narodnog nezadovoljstva i zabrinjavajuću spremnost da se služi nezakonitim, čak siledžijskim mjerama.' (Vladimir Tismaneanu & Dorin Tudoran, p. 44. cit. preuzet iz: Darmanović, 2002: 170).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 180-181). Više je razloga zbog kojih rumunsko društvo nije brzo okončalo tranziciju na demokratiju. Politikom u rumunskom društvu i državi, dominirali su bivši, aktivni komunisti. Otuda su, kako navode Dražek i Holms (2003), rumunskom društvu mogli da ponude samo autoritarnost i demokraciju (Jovović, 2020).

Problem državnosti dominirao je u politici Rumunije. Osjetljivo pitanje. „Mađarske manjinske grupe, prema Lincu i Stepanu (1998), najvećim dijelom su situirane u Transilvaniji, a postoji i politička stranka – Mađarski demokratski savez, koja teži, što je i logično autonomiji, a čiji je status 1992. a naročito 1995. godine dvadesetog vijeka izazvao poveliki sukob u demokratskoj opoziciji. Problem sa mađarskim manjinskim skupinama, 1995. godine, rezultirao je podjelama unutar demokratske opozicije i inkorporiranju u tzv. 'smeđe-crveno-sultanističku četvorostranačku vladajuću koaliciju. Reč je o udruženju šovinističke Velikorumunske stranke, Socijalističke radničke partije i naslednice pokojne rumunske Komunističke partije s vladajućom koalicijom.' (isto, s. 449). Ova (vladajuća) koalicija optužila je opozicione gradonačelnike da su previše naklonjeni, blagi prema manjinama ili opoziciji i izvršila čistku među njima. U odnosu na ostala društva u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, koja su postkomunistička, rumunsko društvo od 1990. do 1995. bilo je udaljeno od 'istinske demokratije'. U ovom društvu se prekid sa 'turbulentnom' političkom prošlošću nije desio. Nekadašnji komunisti sa 'transformisanom' komunističkom partijom, ponovo su, putem parlamentarnih izbora

uspjeli doći do vlasti. Sve je to rezultat nekadašnje stroge kontrole, koju je uspostavio diktator – 'sultan' N. Čaušesku (kombinovanje elemenata i totalitarizma i sultanizma) i teškog puta kojim se odvijao sam početak procesa tranzicije (isto).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 181).

Kako navodi Berend, dok je vladao N. Čaušesku dominirala je prisilna rumunizacija „multinacionalne države, u kojoj je po poslednjem popisu pre rata trideset posto stanovništva pripadalo nacionalnim manjinama, pre svega Mađarima i Nemcima, bila je zasnovana na njegovoj ideji o jednoj nepodeljenoj rumunskoj naciji u Rumuniji (*Fleischman*, 1989). Da bi to postigao on je bukvalno prodao Nemce i Jevreje svoje zemlje Zapadnoj Nemačkoj i Izraelu. Kompletno je ukinuta mađarska autonomija i politika namernog naseljavanja stvorila je rumunsku većinu u gradovima u Mađarima nastanjenoj oblasti Transilvanije. Takav trend kulminira manijakalnim planom *sistematizacije* naselja tokom osamdesetih kada je uništeno na hiljade sela, a seosko stanovništvo primorano da se preseli u novosagrađena gradska naselja. Na paradoksalan način najekstremnija staljinistička industrijalizacija išla je naruku rumunskom nacionalizmu, što je bio jedinstven slučaj u Centralnoj i Istočnoj Evropi krajem šezdesetih i u sedamdesetim godinama' prošlog vijeka (Berend, 2001: 166). Upravo od ukidanja mađarske autonomije dolazi do zatezanja odnosa između Mađara i Rumuna, to jest etnički sukobi se intenziviraju, nastavljaju i traju do 1993. godine. Na političkoj pozornici rumunskog društva oni bivaju ublaženi nakon pakta između Mađara i Rumuna 1996. godine. Na predsjedničkim i parlamentarnim izborim 1996. godine, Ion Iliesku i njegova PDSR, što nijesu očekivali, izgubili su. Pobjedila je politička koalicija, koja je nastala 'inkorporiranjem': Demokratske partije (na čijem je čelu Petre Roman – nekadašnji premijer Demokratske unije, koja je i sama koalicija), čiji je partner NPCDP – Nacionalna seljačka hrišćanska demokratska partija i HDUR-a (Mađarska demokratska unija Rumunije)⁹⁸ (Džon S.

⁹⁸ “Prisustvo partije jedne nacionalne manjine u ovoj koaliciji, kao i u vladi koja je usledila, Pipidi (1999, str. 136) vidi kao prvi korak ka konsocijalnoj demokratiji u Rumuniji, (...) stavljajući pod sumnju analize koje predviđaju, autoritarnu, ako ne baš i nasilnu budućnost zamljama Jugoistočne Evrope u kojima će dominirati etnički nacionalizam. Štaviše, ova partija dolazi sa druge strane Hantingtonove linije podele civilizacija. On isertava istočnu granicu zapadnoevropske civilizacije kroz Rumuniju, odvajajući Mađarsku i katoličku Transilvaniju od pravoslavne većine u ostatku Rumunije. (Hantington ignoriše

Drajzek & Lesli Templman Holms, 2003).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 181-182).

Odlazak PDSR-a i J. Ilijesku-a, označio je okončanje kompleksnog procesa tranzicije na demokratiju u Rumuniji. „NPCDP je, prema Drajkcu i Holmsu (2003), težila da vrati stari ustav monarhističkog karaktera, glasala je protiv ustava iz 1991. godine, a pridružila joj se i Mađarska demokratska unija (HDUR). S druge strane, izgledi ka demokratskom učvršćivanju zavisili su od Demokratske partije, na čijem je čelu bio Petre Roman, u smislu da li će ona svoje autoritarne karakteristike, koje se povezuju sa Narodnim frontom spasa pokušati da apsolutno modifikuje, zatim od NPCDP u smislu da li će zaboraviti na prošlost, koja se veže za N. Čaušeskua i konačno se okrenuti ka budućnosti i, na kraju od HDUR u smislu da li će pristati da uvaži zahtjeve, koji se odnose na mađarske manjinske grupe, njihove različite društvene i političke potrebe i interese.“ (Jovović, 2020: 182-183). Ove stranke, samim krajem 1996., polako su počele da daju nesporni doprinos učvršćivanju demokratije. Ozbiljno pitanje monarhije više nije bilo dominantno. Od strane NPCDP ovo pitanje se nije potenciralo. „Istina, ono formalno zalaganje i dalje je postojalo, imalo je osobenosti koje su podsjećale na Klauzolu 4 (usresredenost partije na kontrolu radnika). Ova Klauzola imala je svoje mjesto u programu Laburističke partije (Velika Britanija). U pitanju je 'simbol koji nije bilo moguće odbaciti, ali za koji niko nije verovao da će se ostvariti. Stoga nijedna od vladajućih partija – u Rumuniji – nije preuzela inicijativu ka dopunjavanju ustava posle 1996. godine.’ (Drajzek, Holms, 2003: 186).“ (Jovović, 2020: 183) I društvena i politička stabilnost u rumunskom društvu i državi, mogla je biti ozbiljno dovedena u pitanje, prevashodno zbog političkog ponašanja lidera i to u vrijeme kada je Rumunija otpočinjala pregovore sa Evropskom unijom, uopšte pristupanje EU. Ali se i to ponašanje korigovalo. (Drajzek & Holms, 2003). Jon Ilijesku nije napuštao politiku. Zadržao je čelnu poziciju u Partiji socijalne demokratije. Tada politička opozicija. Na izborima 2000. godine, uspio je pobijediti i istovremeno doći na vlast. „Izborna demokratija u rumunskom društvu u potpunosti je učvršćena, a jedan od glavnih

činjenicu da Transilvanija ima ogromnu rumunsku i, samim tim, pravoslavnu većinu).“ (Drajzek, Holms, 2003, s. 185 u: Jovović, 2020, s. 182).

problema (u to vrijeme – 2000–2004. g.) u cjelokupnoj politici Rumunije jeste to što je politička opozicija, koja bi po pravilu trebala da bude kompaktna i dinamična, dosta slaba– nije aktivna. U prilog tome govori činjenica da politička stranka, na čijem je čelu bio E. Constantinescu (predsjednik Rumunije u periodu od 1996. do 2000. godine) na izborima 2000. godine nije uspjela osvojiti onaj potreban broj glasova, koji bi joj obezbjedio mjesto u parlamentu Rumunije. Svakako da se Ilijeskuova vladavina esencijalno razlikovala od one sa početka 1990-ih godina, ali preobražaj izborne demokratije u liberalnu demokratiju u to vrijeme još uvijek nije bio okončan. Ovom lideru nedostajala je jedna jako bitna karakteristika, a to je liberalno-demokratska (Darmanović, 2002).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 183). Ova karakteristika, nedostajala je i drugim liderima, a ne samo njemu. (Jovović, 2020).

Parlamentarni izbori, peti po redu, 2004. godine su održani. „U odnosu na prethodne izbore, koji su održani 2000. godine i na kojima je izašlo 65,31 posto glasača, na ovim petim parlamentarnim izborima izašlo je 56,4 posto birača. Što znači manje u odnosu i na četvrte (2000) i na treće (koji su održani 1996. godine i na kojima je izašlo 76 posto birača) i na druge (koji su održani 1992. godine i na kojima je izašlo 76,29 posto glasača) i na prve parlamentarne izbore (koji su održani 1990. godine i na kojima je izašlo najviše glasača – 86,19 posto). Na parlamentarnim izborima 2004. godine, pobijedila je 'Nacionalna unija PSD i PUR'. Uspjela je dobiti 37,1 posto glasova. Slijede – 'Savez za pravdu i istinu 31,5%, Velika rumunjska stranka 13%, te Mađarski demokratski savez Rumunjske 6,2%.' (Milardović, 2006: 160). Prve dvije političke stranke, dominirale su Parlamentom (Zastupničkim domom) Rumunije do 2008. godine.“ (Jovović, 2020: 183-184). Zakonodavnu vlast u Rumuniji čine dva vijeća. Senat i Vijeće zastupnika. 140 senatora je u senatu, a 345 poslaničkih mjesta ima Vijeće zastupnika. Ustavom je jasno definisana uloga predsjednika Rumunije i on se bira na „period od pet godina i to na redovnim izborima i predsjednik je taj koji daje mandat predsjedniku vlade (premijeru), a predsjednik vlade imenuje ministre, a iste bira skupština Rumunije (Sakan⁹⁹, s. 28).“

⁹⁹ M. Sakan, OSNOVE GEOPOLITIKE RUMUNIJE, s. 28.

(Jovović, 2020: 184). Rumunija „ima slobodne i poštene izbore (u razumnim okvirima)– to niko ne osporava, ali, po mišljenju mnogih istraživača 'tranzitologije' (na primjer: Dražek, Holms, 2003), ovo društvo, uostalom kao i mnoga u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, ima mnogo toga još da nauči o esenciji same demokratije. Nacionalizam, koji je učvrstio diktator–'sultan' Nikolaje Čaušesku, 'ometao' je demokratsku tranziciju, tj. proces otvaranja, pa i zatvaranja iste, međutim, danas on nije prepreka ka uspostavljanju potpune liberalne demokratije u Rumuniji, koja je opet, s druge strane na globalnom nivou, u ozbiljnoj krizi. Čak to potvrđuju i ona društva na Zapadu u kojima je demokratija nastala i oni svjetski (demokratski) lideri koji su se borili i nastavljaju se boriti za nju. Dakle, prepreka nije nacionalizam, prepreka su ('fasadno-demokratski') politički lideri. Oni bi *morali* da koriguju svoje političko ponašanje, a političke partije, kojima oni pripadaju morale bi da obogate svoje programe, da ih ispune esencijalnim demokratskim elementima.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 184-185). Rumunija je član NATO-a i Evropske unije. Otuda se pretpostavlja da se unutrašnji demokratski akteri, u punini zalažu za demokratiju, kao jednu igru u državi (Jovović, 2020). Takva igra je uslov za punu konsolidaciju demokratije.

4.

PLIŠANA REVOLUCIJA I PLIŠANI RAZVOD: SLUČAJ – ČEHOSLOVAČKO DRUŠTVO

Čehoslovačko društvo je u periodu od 1918. (godina osnivanja Čehoslovačke) do 1938. godine bilo demokratsko društvo. To društvo, u tom vremenskom periodu imalo je jako razvijenu ekonomiju, obrazovanje (najveći broj pismenih pojedinaca i grupa), a ono što ga posebno izdvaja od svih ostalih društava u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi jeste to što je imalo jako razvijenu tradiciju poštovanja i uvažavanja apsolutno svih prava (Linc & Stepan, 1998). 1938. godine, demokratsko čehoslovačko društvo je bukvalno rasparčano i to na nacističkom sastanku koji je održan u Minhenu. 1945. godine, ovo društvo kao demokratsko na kratko je ponovo „oživjelo“, da bi 1948. godine komunisti preuzeli vlast, tj. „na Jalti je dogovoreno da Čehoslovačka potpadne pod sovjetski uticaj.“ (Drajzek & Holms, 2003: 233). Pomenuta demokratska „prošlost“ (period od 1918. do 1938.), svakako da je kasnije omogućila čehoslovačkom društvu i pored problema, koji se odnose na državnost veće izgleda za brzu demokratsku tranziciju, ekonomsku reformu i konsolidaciju „ustavne demokratije.“ (isto, s. 233).

U poređenju sa mađarskim i poljskim društvom, koja su imala sporazumnu tranziciju čehoslovačko društvo se baš na taj način nije moglo u potpunosti ostvariti. Politički režim u čehoslovačkom društvu jednostavno se sam srušio. Istina, prije nego što će se srušiti, bilo je demonstracija. Linc i Stepan (1998), Darmanović (2002), Drajzek i Holms (2003), Berend (2001) i sl., ovaj događaj označavaju sintagmom „plišana revolucija“, a možemo je i označiti kao „nježna revolucija“. Konstituisana privremena vlada bila je antipolitički usmjerena i propustila je priliku da na nivou cijelog društva djeluje u pravcu formiranja političkih stranaka. Takođe, nije, ni pokazala interesovanje za mehanizme odlučivanja, a nije se, ni usmjerila na

promjenu postojećeg federalnog ustava, koji je bio u stilu Sovjeta. Epilog ovakvog političkog djelovanja prelazne vlade bio je – postojeća federacija ne može se održati. Prvo ćemo se fokusirati na analizu osobina unutrašnjih političkih aktera u „zamrznutom“ posttotalitarnom režimu, kao i samih osobina ovog režima, koji je egzistirao u čehoslovačkom društvu (Linc & Stepan, 1998), a zatim se usresređujemo na „nježnu“ revoluciju, Povelju 77, Gradanski forum, „koji je preuzeo vlast“ (Drajzek & Holms, 2003: 234), održavanje prvih izbora i „nježni“ razlaz ili razvod.

Čehoslovačko društvo, slično kao i mađarsko društvo, imalo je jednog istorijskog duha. Taj istorijski duh bio je snažno, putem procesa interiorizacije, prisutan u svijesti svih pojedinaca i grupa čehoslovačkog društva, a odnosi se na 1968. godinu, kada je pokret za reforme, na čijem se čelu nalazio slovački lider Aleksander Dupček (*svk.* Alexander Dubček), direktno ugušila sovjetska vojna invazija. Pokret je dobio naziv „Praško proljeće“, a njegovim gušenjem započet je period „vlдавine“ Brežnjevljeve doktrine. „Praško proljeće“ kao jedan pokret za reforme bio je veoma interesantan neo-staljinistima na vlasti i predstavljao je veliku opasnost za njihovo cjelokupno funkcionisanje. U poređenju sa mađarskim društvom, u kome se državno-partijski vrh usmjerio na različite reforme postojećih ekonomskih poluga i na proces liberalizacije u čehoslovačkom društvu, to jest u Pragu, pro-sovjetska politička elita sa lakoćom uspjela je da stvori jedan izuzetno kompaktan posttotalitarni režim, koji se u esenciji i razlikuje od svih političkih režima ovog „modela“ (Darmanović, 2002). Važno je napomenuti da su pripadnici „Praškog proljeća“, nakon što su „ugušeni“, bili potpuno „marginalizovani u političkom životu.“ (Linc & Stepan, 1998: 383).

Takođe, svim onim pojedincima koji su se protivili, bilo da su obavljali posao ljekara, inženjera, nastavnika, politici vladajuće nomenklature bila je ugrožena egzistencija i slobodno društveno djelovanje (ili su bili otjerani sa radnog mjesta ili nijesu mogli na pristojan način da zadovoljavaju svoje osnovne društvene potrebe). Velika distanca postojala je između društva i pro-sovjetskog sistema, koji je bio, prosto nedodirljiv (Darmanović, 2002). Jednostavno rečeno, pojedinci, koji su htjeli da im svakodnevni život bude ispunjen bogatim sadržajem morali su da se potčine

vlastodržcima. Pa i oni koji su se podredili, pitanje je kakav im je bio svakodnevni život.

Aleksander Dupček (*svk.* Alexander Dubček), koji se nalazio na čelu pokreta „Pražko proljeće“ i koji će kasnije, nakon smjene „zamrznutog“ posttotalitarnog režima, postati predsjednik Skupštine Čehoslovačke i partijski šef Slovačke bio je izuzetno miran, staložen čovjek i imao je osjećaj za demokratske metode. Nije volio, kao ostali da izdaje naredjenja, već je išao linijom manjeg otpora– volio je da polako ubijedi. Nije težio vlasti, nije je volio. Dvanaest godina bio je u partijskom aparatu, posjedovao je najbolje i najjače oružje– osmjeh. Iako je izgledao nevažan, neupadljiv, postao je jedna izuzetno harizmatična persona, to jest lider u čehoslovačkom društvu (Berend, 2001).

Osnovne karakteristike „zamrznutog“ posttotalitarnog režima veoma decidno, akribično i lucidno opisao je Timoti Garton Eš¹⁰⁰ (cit. preuzet iz: Huan Linc & Alfred Stepan, 1998: 386): Dok *totalitarni režim* naporno djeluje u pravcu mobilisanja entuzijazma, „dotle je kod ovog drugog tipa najbolje da se predsednik države Husak nazove (kao što je to učinio veliki češki pisac Milan Kundera) 'Predsednik Zaboravljanja'. *Zaboravljanje* je u ovom slučaju ključ takozvane normalizacije Čehoslovačke.“ (isto, s. 386). Jednostavno, režim je narodu jasno stavio do znanja da zaborave na čuvenu 1968. godinu, da izbrišu iz svog sjećanja demokratsku tradiciju, da zaborave politiku i to da su bili građani sa punim „pravima i obavezama (...) Zauzvrat vam dajemo udoban život (...) Ne tražimo od vas da verujete u nas i našu nedotupavnu ideologiju. Sve što tražimo jeste da se, naizgled i javno, uklapate u ove naše zahteve.“ (isto). Ako budete poštovali partiju, ako se ne budete bunili protiv nje ona će vam omogućiti da u svakodnevnom životu prosperirate, da napredujete u svojoj profesiji ili u bilo kom drugom poslu, kojim se budete željeli baviti. „Politika zemlje zamrznuta je do potpune nepokretnosti (...) već petnaest godina traje duga zima posle jednog praškog proleća (...) Nikakav impuls za reformu nije stizao iz čistkama umirenog, kukavičkog i korumpiranog aparata partije. Mlađi partijci jesu bili veoma kritični, ali samo cinično i u najjužem krugu svojih

¹⁰⁰ T. Garton Ash, „Czechoslovakia under the Ice,” u: *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe* (New York, Random House, 1989), 62. u Huan Linc & Alfred Stepan, DEMOKRATSKA TRANZICIJA I KONSOLIDACIJA, 1998, s. 386.

prijatelja, dok većina Čeha nije na partiju uopšte obraćala bilo kakvu pažnju (...) Nikad nisam bio u zemlji u kojoj su politika i, u stvari, celokupan javni život, do te mere bili stvar krajnje ravnodušnosti.“ (isto, s. 386). U sistemu, svakodnevni život bio je potpuno obesmišljen, politički život bio je potpuno pasivan. Svakodnevno funkcionisanje ispunjeno je jednim ideološkim sadržajem. Sve preference kod pojedinaca i socijalnih grupa, nestale su. Pojedinci su prosto prinuđeni da glume, pa čak i u svakodnevnoj komunikaciji sa drugim pojedincima.

Otpor je dolazio od intelektualne elite, a najviše se ističe čuveni pokret Povelja 77, koji „je bio zasnovan na, pored ostalog, helsinškom sporazumu o socijalnim i kulturnim pravima, a koji je postao zakon (...) nakon potpisivanja sporazuma u Helsinkiju. Helsinki je (...) doprinio slabljenju sovjetskog bloka pošto je poslužio kao zvanična osnova za jačanje nacionalnog suvereniteta i otežao – potpuno – ostvarivanje Brežnjevljeve doktrine.“ (I. Berend, 2001: 277). Pored pokreta Povelja 77, postoji protestantski organizovana skupina u okviru civilnog društva i funkcioniše sve do nestanka političkog režima. Njeni pripadnici bili su sankcionisani, a najviše se isticao V. Havel (pisac), koji je zbog svog oštrog i otvorenog pisma tadašnjem predsjedniku Husaku dugo bio u pritvoru. Politički režim, činjenica je, nije mogao, kao što smo na početku istakli započeti demokratsku tranziciju putem sporazuma, upravo zbog stila vladanja i zbog toga, što je i istina, zato što nema ko sa kim da pregovara, a ne zato što neće. Opozicija je ugušena, a nema ni reformatora iz užeg kruga partije koji bi pokrenuo pitanje procesa liberalizacije (up. Darmanović, 2002; Linc & Stepan, 1998). Političkom režimu, to jest njegovim liderima nedostaje dinamizam u svakodnevnoj konverzaciji, nedostaju nove ideje, nedostaje kreativnost i smisao za nešto novo, drugačije. „Čehoslovačka nije iskusila ništa slično masovnom pokretu kakva je bila Solidarnost u Poljskoj ali još uvek može da tvrdi da je imala etičko opoziciono građansko društvo.“ (Džon S. Dražek & Lesli Templman Holms, 2003: 234).

Svi nedemokratski politički režimi u okruženju, počevši od poljskog društva, gdje su komunisti izgubili na izborima, do mađarskog društva, gdje se za okruglim stolom došlo do konačnog dogovora, mirnim su putem smijenjeni. Gorbačov je prihvatio sve ove *kvalitativne* promjene. Posljednje je bilo čehoslovačko društvo

(Darmanović, 2002). Sve je bilo jasno 1989. godine. Bespoštedna podrška, koju je komunistički režim imao od strane Sovjeta jednostavno je nestala. Organizovane su studentske/omladinske demonstracije, policija jeste intervenisala ali, na kraju, politički režim je ubijeden, postao je svjestan da mora da side sa vlasti i preda istu Građanskom forumu, to jest njegovim vođama. Vaclav Havel bio je najdominantnija figura u ovoj skupini (Drajzek & Holms, 2003). Pored Građanskog foruma, u Slovačkoj dolazi do konstituisanja pokreta JPN (Javnost protiv nasilja). Radnici su 27. novembra 1989. godine uspjeli da organizuju veći štrajk koji je dobio naziv “revolucija u vrijeme ručka”. Veliku podršku Građanskom forumu davali su mediji, a naročito se ističe državna televizija. Skupština u čehoslovačkom društvu, iako još uvijek u starom sastavu izabrala je za predsjednika Skupštine A. Dupčeka, a V. Havela, vođu “nježne revolucije” za predsjednika čehoslovačkog društva, koji će kasnije vršiti istu tu funkciju u češkom društvu. Postojeća skupština nije zastupala ničije interese, iz prostog razloga– nedemokratski politički režim (njegovi ključni lideri: Miloš Jakeš, kao – tada već i posljednji – generalni sekretar partije, i Gustav Husak, kao šef države) nestao je. Čehoslovačka skupština samo je “figurirala,” održavala je kontinuitet i omogućavala da se uspostavljanje nove vlasti ne obavlja nemirnim putem (up. Darmanović, 2002: 173). Važno je napomenuti da je, pored Građanskog foruma i Javnosti protiv nasilja predominantna “snaga u političkoj areni bila (...) opoziciona Povelja 77, moralni pobjednik prethodne decenije i heroj novembarskih dana 1989.” godine (Berend, 2001: 353).

Kada se upoređuje Solidarnost, koja je bila društvena i politička snaga u poljskom društvu, koja je postala popularna na globalnom nivou, Povelja 77 u Čehoslovačkoj i Reforma iznutra u mađarskom društvu, dolazimo do sljedećeg sociološkog nalaza: “konac,” koji razdvaja Solidarnost, Povelju 77 i Reformu iznutra nije baš primjetan. Popularna Solidarnost u poljskom društvu, jedna jaka opoziciona snaga uspjela je da dođe do kompromisa sa postojećom nedemokratskom, kompaktnom komunističkom vlašću. Ona je znala koliko je ona moćna i dominantna i kao takvu ju je prihvatila. Bila je raspoložena da podijeli vlast sa njom. Solidarnost i Povelja 77, kao jake opozicione snage u esenciji željele su da izvrše promjenu nedemokratskog političkog režima, one su pokušavale da djeluju izvan okvira samog

političkog režima, dok je pokret Reforma iznutra, bio manje radikalan– ostao je i djelovao unutar političkog režima. On je imao drugačiji pogled na budućnost– htio je da spasi postojeći politički režim, tako što će ga iznutra izmijeniti. Po mišljenju mnogih Zapadnih analitičara, ali i javnosti u Mađarskoj, s obzirom da nije postojala nijedna druga mogućnost, reforma je bila jedina moguća šansa (I. Berend, 2001).

U vrijeme kada se još uvijek odvijala „Nježna revolucija”, vlast je i dalje bila glavni i osnovni problem u Čehoslovačkoj. Ustav, koji svoje porijeklo ima u prethodnoj nedemokratskoj, komunističkoj *vladavini*, nije „korigovan”. To će se pokazati kao bitna činjenica u periodu kada dolazi do tzv. “Plišanog ili nježnog razvoda”. (Čehoslovačko društvo se dijeli, tako da nastaju dva nova, samostalna društva– češko i slovačko društvo). Stari ustav, koji je bio federalni omogućava češkom i slovačkom predsjedniku vlade „obostrani veto” (Drajzek & Holms, 2003: 234). Pored toga, u Ustavu se navode dva (2) tipa vlasništva: “državnu svojinu i zadružnu svojinu (I-8). Odobrena je privatna svojina malog obima (I-9), ali je otuđenje rada zabranjeno.” (Berend, 2001: 78). „Nestankom” nedemokratskog, komunističkog režima, složen proces demokratske tranzicije usmjerava se na organizovanje i održavanje prvih višestranačkih demokratskih izbora za skupštinu/parlament češkog i slovačkog društva, kao i za parlament, koji je federalni, u Pragu. Čehoslovačko društvo odabralo je parlamentarni politički sistem, a predsjednik se bira u najbitnijoj instituciji društva – parlamentu. Na parlamentarnim izborima, koji su održani 1990. godine u maju mjesecu, Građanski forum na čelu sa V. Havelom (u Češkoj Republici) i Javnost protiv nasilja (u Slovačkoj Republici) uspjeli su pobijediti (u svojim Republikama), mada je proporcionalni izborni sistem omogućavao svim političkim strankama u političkom sistemu da dobiju parlamentarni status. Na izborima, (koji su održani osmog i devetog juna iste godine), na federalnom nivou, na kojima je izašlo 96,79 posto birača, Partija Građanski forum (Češka) i Javnost protiv nasilja (Slovačka) “inkorporirali” su se u političku koaliciju i uspjeli su pobijediti (Darmanović, 2002; Milardović, 2006). Iza ove pobjedničke koalicije slijede: „Komunistička partija Čehoslovačke” (uspjela je dobiti 13,48 posto glasova), zatim – „Hrišćansko-demokratska unija” (dobila je 8,69 posto glasova) i, na kraju, „Pokret za samoodređenje demokratskog društva za

Moravsku i Šlesku” (uspio je dobiti 7,89 posto glasova) (Milardović, 2006: 156). Poslije održavanja izbora, 1990. godine, na kojima su slobodno participirali svi politički subjekti, možemo reći da je demokratska tranzicija u čehoslovačkom društvu u potpunosti okončana.

U Čehoslovačkoj nije bilo nasilja većih razmjera, a nije ni bilo sukoba, većih razmjera unutar političkog i društvenog sistema. Promjene nijesu započete sukobom, niti su se odvijale uz sukobe. “Krv nije prosuta tokom smene režima.” (Huntington, 2004: 154). Te i takve promjene bile su, prije svega, “korisne i tu je došlo do kulminacije desetogodišnjeg procesa učenja u Centralnoj Evropi – Poljska je bila prva, ali je platila najveću cenu. Štrajkovi studenata? Naravno, kao i u Poljskoj! Nenasilje? Prva zapovest svih centralnoevropskih opozicija. Obožavanje marionetskih partija? Kao i u Istočnoj Nemačkoj. ‘Okrugli sto’ za pregovore o tranziciji? Kao u Poljskoj i Mađarskoj. I tako dalje. Politički, Čehoslovačka je imala ono što historičari ekonomije nazivaju ‘prednost nazadnosti’. Oni su mogli da uče iz primera drugih i svojih grešaka.” (Timothy Garton Ash¹⁰¹, cit. preuzet iz: S. P. Huntington, 2004: 139).

“Plišani ili nježni razvod”, koji smo malo prije pominjali, uslijedio je pred sam kraj 1992. godine. Kao što nam i sam naziv govori on se „odigrao“ potpuno mirno. Razlog je kristalno jasna etnička podjela i nepostojanost zaoštrenih odnosa, sukoba oko podjele teritorije. Glavne političke snage u federalnom parlamentu potpuno su mirno pristale da apsolutno uvažavaju formulu 2:1 za podjelu Čehoslovačke države. Jedino ko se protivio ili suprostavio razlazu bio je “plišani lider”, posljednji predsjednik čehoslovačkog (i prvi predsjednik češkog) društva Vaclav Havel. Obzirom da više nije postojao obostrani veto, on je odgovarao i predsjedniku vlade češkog društva (Klausu) i predsjedniku vlade slovačkog društva (Mečijaru). Predsjednik vlade ili premijer češkog društva Klaus direktno se zalagao za privatizaciju, njen brži tok i liberalno, otvoreno ekonomsko tržište, a predsjednik ili premijer slovačkog društva Mečijar istinski se zalagao za ustavnu politiku i za razliku od premijera Klause želio je da se proces privatizacije u „sferi” ekonomskog

¹⁰¹ Timothy Garton Ash, “The Revolution of the Magic Lantern,” *New York Review of Books*, 18. januar 1990, str. 51. u S. P. Huntington, TREĆI TALAS: DEMOKRATIZACIJA NA IZMAKU DVADESETOG VEKA, 2004, s. 139.

društva odvija polako (up. Dražek & Holms, 2003: 234). Svaki proces, koji je brz, po Mečijaru, ne donosi dobro, ni strukturi vlasti, ni ukupnoj društvenoj strukturi. U češkom društvu govore se različiti jezici, a u slovačkom društvu pojedinci i socijalne skupine, kada je riječ o vjeroispovijesti, više su katolički opredijeljeni (Linc & Stepan, 1998).

Miran, “plišani” ili “nježni” razlaz ili razvod, prema nekim autorima (na primjer Linc, Stepan /1998/, Darmanović /2002/), rezultat je veoma uspješnog procesa demokratske tranzicije u čehoslovačkom društvu, ali s druge strane u javnosti, kako u češkom i slovačkom društvu, tako i van ova dva društva često se diskutuje kako je uopšte do tog i takvog razvoda došlo, kada ni jedna, ni druga strana (posebna dva entiteta) nije bila za tu političku opciju. O tome bi se mogla napraviti brojna istraživanja i napisati brojne knjige, ali razlozi koji se najčešće navode, to jest navode ih Linc i Stepan (1998: 401) jesu “elementi interakcije federalnog ustavnog sistema sovjetskog stila i antipolitičkog stila ponašanja demokratskih prvaka koji su neočekivano nasledili vlast u državi posle iznenadnog sloma posttotalitarno zamrznutog režima (...) Bez negativnog dejstva mehanizama pomenutog sovjetskog modela federacije u smislu stvaranja blokade sistema, sumnjamo da bi istorijske, kulturne i ekonomske razlike između dva dela zemlje dovele do podele Čehoslovačke.” U periodu kada je trebalo djelovati u pravcu donošenja odluka o „budućnosti zajedničke države, vladajuće elite u obje republike ocijenile su da im razlaz predstavlja jednostavnije rešenje. S druge strane, u ključnim formativnim momentima čehoslovačke demokratije vođe ‘plišane revolucije’ vjerovala su da će samo obaranje represivnog režima riješiti sve probleme i nijesu mnogo obraćali pažnju na institucionalni okvir.” (Darmanović, 2002: 174).

Dražek i Holms (2003) navode da se ovaj “plišani” razlaz ili “nježni” razlaz ponekad posmatra i u akademskim krugovima i među savremenim političkim, demokratskim liderima, kao veliki politički neuspjeh. Kako god, on je omogućio potpuni završetak demokratske tranzicije i djelovanje i jednog i drugog društva (češkog i slovačkog) u pravcu demokratskog učvršćivanja. U svim ovim događanjima Češka je imala glavnu ulogu, počevši od čuvenog Praškog proljeća iz 1968. godine, zatim pokreta Povelja 77 i Građanskog foruma i “nježnog-plišanog” lidera Vaclava

Havela. Češko društvo, kao nezavisno, suvereno i ekonomski razvijeno društvo imalo je veće izgleda za brzu i uspješnu demokratsku konsolidaciju, za razliku od slovačkog društva, koje je na neki način, pošto se predalo autoritarizmu, pa i populizmu, prosto skliznulo sa puta koji je u to vrijeme vodio prema brznoj i uspješnoj demokratskoj konsolidaciji (isto, s. 234–235).

Sve u svemu Češka i Slovačka poseban su slučaj, kada je u pitanju demokratska tranzicija u Centralnoj, Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, iz razloga što su uspjele izdržati **“communism and the early years of transition as a single federal state, a fact that invalidates the many hypotheses that depend on legacies of communism or modes of transition to explain regime outcomes. A snapshot of democratic development in the two states of the former Czechoslovakia in the year 1997/1998 would capture two very different pictures. Whereas the Czech Republic established itself a front runner among the region’s ‘successful’ reformers, earning early invitations to join first the Organization for Economic Cooperation and Development, then NATO and the European Union, Slovakia became known in the years following independence as quite the opposite: a ‘laggard’ among the Visegrad states.”**¹⁰² (Podvukao: Z.J.) (Verderosa, 60/2007: 3–4).

Pitanje sankcionisanja lidera vrlo često se postavljalo. Mađarska je težila da sve zaboravi, jednostavno da sve oprost, dok je u Češkoj (slučaj Havel), kao i u Poljskoj (slučaj Mazovjecki) pitanje kažnjavanja jedno vrijeme bilo aktuelno. Međutim, mnogi bivši lideri “iznosili su dokaze protiv optužbi za kriminal.” (Hantington, 2004: 179).

Opišimo ukratko ekonomsku i političku situaciju u Češkoj i Slovačkoj nakon završene demokratske tranzicije i zvaničnog plišanog razvoda (period od 1993. do

¹⁰² “(...) komunizam i prve godine tranzicije kao jedinstvena federalna država, činjenica koja mnoge poništava hipoteze koje zavise od nasleđa komunizma ili načina tranzicije kako bi se objasnili ishodi režima. Fotografski snimak demokratskog razvoja u dvjema državama Čehoslovačke 1997/1998. snimio bi dvije vrlo različite slike. Dok je Češka Republika postala vodeća zemlja među ‘uspješnim’ reformatorima u regionu, koja je zavrijedila odmah pozive da se pridruži Organizaciji Ekonomske saradnje i razvoja, zatim NATO-u i Evropskoj Uniji, Slovačka je postala poznata u godinama nakon nezavisnosti upravo suprotno: ‘troma’ među Višegradskim državama.” (Verderosa, 60/2007: 3–4). (Prevod: Z.J.).

2006). Već pred sam kraj 1993. godine, prema Ivanu Berendu (2001), oko 60% privrede u češkom društvu uspjelo je da se sa lakoćom privatizuje. Njene dionice, sa lakoćom su se preobrazile u investicione fondove, a vaučerske knjižice uspjelo je da proda nevjerovatnih pet i po miliona pojedinaca. Sve je to “rezultiralo akumulacijom od dve trećine ukupnih vaučerskih bonova u rukama 420 privatnih investicionih fondova. Druga runda vaučerske privatizacije započeta je početkom 1994. i privukla je 5,6 miliona građana koji su planirali da kupe otprilike sedamsto sedamdeset državnih kompanija. Sredinom 1994. polovina populacije radila je u privatnom sektoru koji je proizvodio šezdeset pet posto BDP-a zemlje.” (isto, s. 380). Nadalje, korupcija, kao društveni fenomen u postkomunističkim društvima, u češkom društvu koje je imalo ovako razvijenu ekonomiju bila je na niskom nivou, da bi se kasnije pojavio niz optužbi na račun Klausove vlade u smislu davanja i uticaja novca na sferu politike. Svakako, da je to, pošto je odjeknulo putem sredstava javnog informisanja i van češkog društva značajno usporilo i značajno otežalo politički i „društveni” rad vlade na čijem čelu je bio Klaus. U slovačkom društvu, postojali su osnovani razlozi koji su izazvali sumnju u stvarna zalaganja Mečijarove vlade za „demokratska pravila”. Najčešće se ističe da je slovačko društvo (u to vrijeme bilo) krenulo autoritarnim putem, koji je i na kraju u skladu sa njegovom istorijom i političkom kulturom. Slovačka ekonomija solidno je funkcionisala do sredine 1990-ih godina. Uspjela je među bivšim komunističkim društvima u Centralnoj, Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi da postigne solidne makroekonomske pokazatelje, da bi 1998. godine, usljed postojanja korupcije u društvu počela da slabi (Džon S. Dražek & Lesli Templman Holms, 2003). Pojedini segmenti u ekonomskom sistemu 1998. godine dvadesetog vijeka, bankrotirali su, penzije su smanjene, mnogi pojedinci su ostali bez posla, to jest nezaposlenost je dosta porasla. Tek krajem 1990-ih i početkom 2000-ih ekonomski podsistem slovačkog društvenog sistema počinje da se stabilizuje, tačnije – od strane društveno-političkih aktera djeluje se u pravcu privrednog rasta i razvoja.

Na parlamentarnim izborima u češkom društvu 1996. godine, pobijedila je Građanska demokratska partija sa osvojenih 29,7 posto glasova. Drugoplasirana je ČSDP, sa 26,3 posto glasova. Slijede – Koalicija za republiku sa osam posto,

Hrišćanska demokratska unija sa osvojenih, takode osam posto i Gradanski demokratski savez sa 6,3 posto. Na izborima 2002. godine, pobijedila je ČSDP (Češka socijaldemokratska partija). Dobila je 30,5 posto glasova. Drugoplasirana politička partija je Gradanski demokratski savez sa osvojenih 24,6 posto glasova. Trećeplasirana je KPČM sa 18,4 posto i, posljednja politička partija „Koalicija” sa osvojenih 14 posto glasova. Iste godine (2002) održani su parlamentarni izbori u slovačkom društvu. Pobijedio je, kao i na izborima 1998. godine HDZS. Dobio je 19,6 posto glasova. Demokratska unija, dobila je 15,8 posto glasova. „Smjer” je dobio 13,45 posto glasova, „Mađarska koalicijska stranka 11,17%, Kršćansko-demokratski pokret 8,25%, Savez novih građana 8,01%, Komunistička partija Slovačke 6,33% itd.” (rezultati prema: Milardović, 2006: 157–158). Ove političke stranke, dominirale su slovačkom politikom do 2006. godine.

I češko i slovačko društvo, prema istraživanjima Housea (u Milardović, 2006), rangiraju se kao slobodna društva. U oba društva, „politička prava vrednovana su s 1, a građanska s 2.” (isto, s. 158). Takode, u oba društva, demokratski transfer vlasti, danas, uobičajena je stvar, što je na kraju i osnova svakog demokratski, uredenog društva. Članovi su Evropske unije i NATO-a (isto).

5. REFORME IZNUTRA: SLUČAJ – MAĐARSKO DRUŠTVO¹⁰³

U odnosu na Čehoslovačku i politički režim u toj državi, koji se definisao kao “zamrznuto” posttotalitaran, tokom 1980-ih godina, mađarsko društvo je imalo “meki” posttotalitaran politički režim (Linc & Stepan, 1998, Jovović, 2019). “Kao takav, on je omogućio da se proces demokratske tranzicije odvija mirno i brzo, a nadasve putem pregovora (za Okruglim stolom). Takođe, ovaj politički režim bio je, u poređenju sa ostalim komunističkim režimima u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, najliberalniji. Svakako da se postavlja pitanje: kako je on mogao biti takav, s obzirom na činjenicu da je u mađarskom društvu, u periodu od 1948. do 1953. godine 20. vijeka, dominirala izuzetno totalitarna vladavina ‘Staljinovog učenika’ Mačaća Rakošija? Odgovor na ovo pitanje nalazi se u popularnom i čuvenom mađarskom nazivu ‘duhovi iz 1956. godine,’ a koji se odnosi na anti-staljinističku revoluciju, koja je ugušena od strane sovjetske vojne intervencije. To je sjećanje koje nije uspjelo da izbledi već godinama i decenijama. Od tog događaja, mađarsko društvo, to jest postojeći mađarski politički režim ulagao je velike napore da se taj nemili događaj više nikada ne ponovi. Nakon procesa učvršćivanja komunističke vlasti, koje je uslijedilo posle nemilog događaja iz 1956. godine, novo državno i stranačko rukovodstvo u mađarskom društvu, na čijem se čelu nalazio Janoš Kadar, koji je bio izuzetno harizmatična ličnost, djelovalo je u pravcu procesa detotalitarizacije svih segmenata mađarskog društvenog sistema (Darmanović, 2002: 151). Djelovanje je bilo decidno i jasno. Sasvim je logično da će takvo biti s obzirom na prethodno

¹⁰³Tokom doktorskog istraživanja “Reforme iznutra – slučaj: mađarsko društvo,” rad je publikovan u časopisu “Politički život: časopis za analizu politike” sa nazivom DEMOKRATSKA TRANZICIJA U MAĐARSKOJ, “Politički život: časopis za analizu politike,” br. 17-2019, Centar za demokratiju, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2019, str. 47-65.

iskustvo, to jest na sjećanje koje ne može da izbljedi. Usmjeren na novi obrazac socijalističke privrede, Kadarov politički režim na jedan vješt i lucidan način polako se povlači iz onih esencijalnih segmenata institucionalizovanog državnog socijalizma, s jedne strane i struktura same politike, s druge strane. Slično kao i u čehoslovačkom društvu, 1968. godina u mađarskom društvu bila je godina postepenog i preciznog usmjeravanja na diferencirane reforme. Obzirom da su im ekonomske reforme slične, ova dva društva čehoslovačko i mađarsko uticala su jedno na drugo u smislu priprema za reforme sredinom 1960-ih godina 20. vijeka (Berend, 2001).” (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2019: 55).

U oblasti hijerarhije diferenciranih prava, takođe otpočinje se sa izmjenama. U oblasti (male) privrede, 1982. godine, sa nizom propisa, omogućava se pravo na svojinu – što ranije, što i implicira, nikako nije bio slučaj (Jovović, 2019). „Ta promjena imala je veliki politički značaj, značenje i smisao, a ogledala se u tome što je redukovana vlast partijske države u mađarskom društvu, omogućeno je povećanje individualnih i kolektivnih prava, a s tim i, možemo reći, ‘konsolidovanje’ vladavine prava, s jedne strane i, s druge strane omogućeno je namještenicima partijske države da slobodno djeluju u pravcu promjene ‘portfelja’ i samim tim slobodno participiraju u funkcionisanju neke druge, manje privrede. Ovim se postiglo da svi mogu da napreduju i privrednici i oni pojedinci koji su članovi činovničkog aparata i postavljeni su oni osnovi, koji će omogućiti da šest, sedam godina prije potpunog napuštanja komunizma, dođe do ‘pražnjenja’ državnog sektora, s jedne strane i ‘otkupa nomenklature,’ s druge strane (Linc & Stepan, 1998). Sa svim ovim promjenama uspjelo se sa proširenjem granica posttotalitarnog režima. Kadarov režim nije dovodio u pitanje ulogu koju komunistička partija ima u mađarskom društvu, a ona je još uvijek glavna. Takođe, nije ni dovodio u pitanje postojanje jedne organizovane političke opozicije, što znači da je omogućeno postojanje ograničenog političkog pluralizma. Sve je ovo više ličilo na autoritarni, nego na posttotalitarni (politički) režim (Darmanović, 2002). Jer, samo postojanje organizovane političke opozicije, znači da je u ukupnom političkom sistemu, kao i u društvenom sistemu prisutan određen stepen liberalizacije.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2019: 56).

Diferenciranim pritiscima, tokom 1980-ih godina, biva izložen politički režim u Mađarskoj, osobito njegov ekonomski dio, a zatim i država. Problemi Kadarovog režima, posljedica su maloprije opisanih izmjena u sistemu (Jovović, 2019). „Spoljni dug mađarskog društva znatno je porastao, reformsko krilo počelo je sve više sumnjati u Janoša Kadara i počelo je tražiti saveznike, kako u partiji, tako i van nje. Takode, samostalne skupine u društvu postale su sve više kritički nastrojene prema politici Janoša Kadara i imale su bespoštednu, ali dosta skrivenu od javnosti, podršku reformatorskog krila u partiji. Sve je išlo ka tome da se u mađarskom društvu postepeno formirao generalni stav da Kadar mora da ode sa vlasti, tako da je 1987. godine došlo do konstituisanja Mađarskog demokratskog foruma, ujedno prve protopartije u Mađarskoj, a na sastanku povodom njegovog formiranja pojavljuje se i jedan od vodećih reformatora Imre Požgaj (Linc & Stepan, 1998). Reformska opozicija sve više je jačala, tako da je maja 1988. godine, kada je ‘održana (...) svenarodna partijska konferencija’, uklonjena ‘kompletna *stara garda*, među kojima Janoš Kadar, čitavu trećinu veka neprikosnoveni generalni sekretar, kao i veći deo njegovog Politbiroa. U Politbirou su ih zamenili vodeći reformatori Reže Njerš i,’ (Berend, 2001: 319) malo prije pomenuti ‘Imre Požgaj, a promenjena je i trećina Centralnog komiteta, što je upadljivo ojačalo reformski trend. Ipak, pobjeda reformskog krila nije bila kompletna: na ključnoj poziciji generalnog sekretara našao se pragmatični konzervativac Karolj Gros (*Karoly Grosz*). Neizbežni su bili dvosmislenost i konfuzija. Na partijskoj konferenciji ipak je proglašen novi program i objavljena potreba da se učini veliki korak napred: cilj je bio da se ostvari privreda mešovitog tržišta i iznet je zahtev da se izvrši radikalna politička reforma kojom bi se stvorio demokratski politički pluralizam (mada bez objašnjenja njegovog karaktera) i *Rechtsstaat*.’ (Berend, 2001: 319–320).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2019: 56-57).

Prije nego što se povukao sa mjesta generalnog sekretara, u periodu od 1956. godine do 1988/1989. godine, Kadarova vladavina podsjećala je, ni više ni manje, „na benignu autoritarnu vladavinu španskog kaudilja F. Franka, to jest diktaturu koja je pokazivala znake neodrživosti, dezintegracije, urušavanja, dok je Imre Požgaj podsjećao na španskog princa Huana Karlosa. Uslijed velike promjene, Požgaj i

Karlos predstavljali su, ni manje ni više nego simbol kontinuiteta usljed velike promjene u društvu. Novoformirana preduzetnička elita i ekonomski stručnjaci, koji su liberalno usmjereni, a koji su povezani sa ranijim establišmentom uspjeli su formirati jednu kompaktnu tehnokratsku elitu za demokratsku tranziciju na isti način, kao što je to učinila buržoaska elita u španskom društvu, koja je bila u vezi sa *Opus Dei*. U mađarskom društvu pojavile su se opozicione grupe, a iz njih proizišle brojne opozicione političke partije, na skoro isti način kao u španskom društvu prognanici. Opozicionari u Mađarskoj, kao i prognanici u Španiji imaju glavnu ulogu u trasiranju puta ka demokratiji, kao jednoj igri u društvu (Jacques Rupnik, 1989, parafrazirano prema: Hantington, 2004: 104). Put ka demokratiji nije ništa drugo, nego tranzicija i svi naponi koji se čine da bi se ona završila. Prema Darmanoviću (2002), demokratska tranzicija u mađarskom društvu, u periodu od 1988. do 1990. godine, bila je igra između tri ključna politička činioca, mada se povremeno pojavljivao četvrti: (1) režimskih konzervativca, (2) režimskih reformista, (3) ujedinjene političke opozicije i (povremeni) (4) radikalne političke opozicije. Za režimske konzervativce možda je adekvatniji naziv umjereni režimski konzervativci, iz razloga što su oni svojom politikom dozvoljavali izvjesnu slobodu štampanih medija, postojanje i razvoj različitih interesnih grupa, kao što su seljačke, omladinske i sindikalne grupe, kao i jačanje uloge istih u društvu i zalagali su se za smanjenje direktnog uticaja partije na sferu ekonomije. Oni jesu bili za proces liberalizacije, što se i da vidjeti, ali ne i za demokratizaciju. MSRP, koji je imao glavnu, vodeću ulogu, kao i njen novi sekretar, pragmatični konzervativac, Karolj Gros (*Karoly Grosz*), zalagali su se za uključivanje novonastalih organizacija, kao što su opozicione organizacije i nestranačke u strukturu vlasti, na taj način što će se decidno znati ko je vođa i raniji, to jest stariji, a ko novi, to jest mlađi partner. Ovdje je riječ o paternalističkom obrascu podjele vlasti, u kome glavnu, vodeću ulogu ima MSRP, a druge političke snage u skladu sa političkim interesima i htjenjima MSRP imaju sporednu, pomoćnu ulogu. S druge strane, režimski konzervativci ili umjereni konzervativci pokazali su izvjesnu savitljivost kada su u pitanju novija događanja na mađarskoj političkoj pozornici. Oni su, nakon što su konačno shvatili da neće moći da ignorišu novonastale opozicione organizacije, februara 1989. godine, kada je

održana sjednica CK MSRP na kojoj se raspravljalo o daljim koracima ka demokratskoj tranziciji, morali prihvatiti postojanje višestranačkog demokratskog sistema (S. Darmanović, 2002: 152–153). Dakle, pojedinačni i grupni interes bio je presudan. To je ujedno značilo da se po prvi put u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi uvodi višestranački sistem i izbori, na kojima će svi slobodno participirati, te se omogućava takmičenje sa drugim političkim subjektima, to jest političkim strankama ‘bez ikakve vrste (poljskog tipa) prethodnih priprema (Soos, 1993).’ (I. Berend, 2001: 321). Završetkom takmičenja sve veze sa prethodnim sistemom se prekidaju, dakle – tranzicija je okončana. Kao rezultat priprema za takmičenje i kao rezultat samog takmičenja imamo pobjednika. Taj pobjednik, iz razloga što je pobijedio na poštenom takmičenju, demokratski je pobjednik.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2019: 57-58).

Dominantno i ozbiljno pitanje i istovremeno aktualno i o kome se raspravljalo na „sjednici Centralnog komiteta... bilo je... da li da se usvoji zaključak da je čuvena 1956. godina ‘bila pravi narodni ustanak i borba za nezavisnost od mađarskog staljinizma i sovjetske dominacije, a ne kontrarevolucija. Prihvatanje ovakvog gledanja na pomenuti događaj’ (I. Berend, 2001: 320) uticalo je na to da ‘glavna tema opozicionih napada (...) postane partijska rezolucija. Ovakva ocena predstavljala je otvoren izazov – smenjenom – Kadarovom režimu koji je sebe definisao kao čuvara od buržoaske kontrarevolucije. Ukoliko je ugušeni narodni ustanak postavio prave demokratske i nacionalne zahteve, utoliko je Kadarov režim bio konzervativna *kontrarevolucija*.’ (isto, s. 320). Nakon odluka koje su donešene na sjednici CK, koja je održana februara 1989. godine odmah je uslijedio prijedlog skupštini Mađarske da donese novi ustav, po kome će postojeće opozicione grupe moći slobodno da djeluju, ali ne nelegalno, već potpuno legalno (Darmanović, 2002), a samim tim one mogu da legalno djeluju u pravcu formiranja novih političkih partija. ‘Socijaldemokratska partija’ i ‘Partija malih posjednika,’ dvije stare predratne političke partije obnovljene su, s druge strane tu je ‘Mađarski demokratski forum,’ zatim, ‘Savez slobodnih demokrata’ i na kraju ‘Federacija mladih demokrata’ (Berend, 2001: 321). Pod velikim pritiskom svih ovih političkih partija, koje počinju da igraju važnu ulogu u političkom životu mađarskog društva, vladajuća partija

morala je da započne ozbiljne razgovore sa njima. Samim početkom juna 1989. godine otpočeti su razgovori za ‘Okruglim stolom (političke) opozicije,’ da bi bili završeni osamnaestog septembra iste godine. Opozicione grupe, koje su važile za najdominantnije i najorganizovanije, slično kao u poljskom društvu, u potpunosti su bile raspoložene za dijalog i kompromis. U mađarskom društvu nije korišćeno dobro poznato ‘etiketiranje’ kao ‘mi’ i ‘oni’, što je bio slučaj u poljskom društvu (Berend, 2001: 321). Dakle, ovim je omogućeno svim političkim snagama ili subjektima da, kao i vladajuća partija slobodno djeluju u političkom i društvenom prostoru. To je ono što podrazumijeva demokratija, tačnije– to je samo jedan od elemenata iz *mnoštva različitosti*, koje demokratija sama po sebi implicira.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2019: 58-59).

Politička opozicija se sastala i ozbiljno razgovarala za čuvenim Okruglim stolom. Za njim su se sučeljavale sve političke strane. Septembra 1989., razgovori su svečano okončani. Razgovori i sučeljavanja, dali su željene rezultate. „Prema Darmanoviću (2002), unutar MSRP uspjela se formirati većina, koja želi da eliminiše strategiju koja se odnosi na konzervativce i njihovu intenciju da pokušaju ‘onesposobiti’ političku opoziciju. Unutar MSRP reformski krugovi, pošto su se bojali da jezgro rukovodstva partije iz Budimpešte ne prizove duhove iz prošlosti, to jest iz čuvene 1956. godine, prvo su počeli da djeluju sa opštinskog nivoa, a opštinski nivo je imao Požgaja, člana jezgra partije u Budimpešti, koji ih je zastupao u istom jezgru. Međutim, veoma brzo se ispostavilo da on nije jedini koji je na njihovoj strani, jer se unutar parlamenta pojavio veći broj pojedinaca-poslanika, koji je uspio formirati samostalnu, to jest (tačan naziv) ‘Nezavisnu grupu’. Osnovni cilj ove grupe jeste da se da podrška izmjenama unutar same političke partije. Na kraju su konzervativci koji su bili okupljeni oko Karolja Grosa (*Karoly Grosz*), sekretara shvatili da su izgubili moć, to jest da više nemaju potrebnu većinu i da više ne mogu rigidno da vrše kontrolu nad partijom. Partija je donijela odluku, što je i bio pokazatelj u kom su položaju konzervativci, da se parafira sporazum sa pripadnicima EKA (odnosi se na Okrugli sto političke opozicije), a koji se odnosi (sporazum) na formiranje i konsolidovanje različitih institucija liberalne demokratije. Važno je napomenuti, da je bilo neophodno zadovoljiti dva ključna uslova da bi razgovori

mogli da otpočnu: da u svom vlastitom taboru režimski reformisti budu snaga koja će biti dominantna i da značajna društvena snaga bude sama politička opozicija, s tim da u političkoj opoziciji bitnu ulogu ima umjerenija struja... Od samog početka, prema Darmanoviću (2002), pregovori su bili usmjereni na pronalaženje adekvatnog obrasca liberalne demokratije i formiranje nove političke elite. Ovo posljednje se uzima sa rezervom. U razgovorima za Okruglim stolom (EKA – Ellenzeki Kerekasztal) participirali su svi predstavnici političkih stranaka, to jest onih koje će participirati na prvim, slobodnim višestranačkim demokratskim izborima i oni su ti koji trebaju tačno da odrede pravila, koja se odnose na stranački sistem, 'igru' za prve i sve naredne parlamentarne izbore i na kraju cjelokupnu stranačku politiku u mađarskom društvu. Svi akteri, što je i logično, vodili su računa o svojim diferenciranim interesima, a ponajviše o svom budućem položaju u novom političkom sistemu, tako da je vladajuća partija MSRP tražila da se konstituiše jaka institucija predsjednika. Bila je ubijedena da će Požgaj (njen kandidat) biti izabran. Uglavnom, finalni rezultat pregovora za Okruglim stolom, koji je parafiran osamnaestog septembra 1989. godine jeste – da se u mađarskom društvu konstituiše parlamentarni sistem, uvede funkcija predsjednika, koji će se birati na slobodnim izborima (predsjedničkim izborima), apsolutno zaštite ljudska prava i slobode, javno i privatno vlasništvo i garantuje sloboda svih medija. Ovaj sporazum jedino nije htio da parafira Savez slobodnih demokrata (povremeni, četvrti igrač– radikalna politička opozicija), a razlog je uvođenje funkcije predsjednika. Uspjelo se sa organizovanjem referenduma, koji se odnosi na zabranu uvođenja ove funkcije, a Savezu slobodnih demokrata (organizatoru) priključuje se Federacija mladih demokrata. Epilog referenduma jeste – ne uvodi se funkcija predsjednika, koji se bira na izborima (Darmanović, 2002). S druge strane, politička opozicija koja je putem izbora participirala u donošenju ove odluke, uspjela je, unaprijed, da sazna kako će se od prilike plasirati na parlamentarnim izborima, kakav će biti njen položaj u novoj politici, dok je MSRP, još uvijek vladajuća politička partija, mnogo šta izgubila. Bila je uvjerena da će za sebe osigurati funkciju jakog predsjednika, ali se to nije desilo. Umjesto da djeluje u pravcu pripremanja i obogaćivanja programa za predstojeće parlamentarne izbore, ispitivanju javnog mnjenja (stavova pojedinaca i društvenih

grupa), ona se prepustila uvjerenju da je njen lider izuzetno harizmatičan i da kao takav ne može imati konkurenciju na nivou cijelog mađarskog društva. Na kraju, što ćemo i kasnije vidjeti, ništa nije dobila i to je morala prihvatiti kao realnost u novom političkom društvu.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2019: 59-60).

Istorijsku ulogu u mađarskom društvu i mađarskoj državi imali su niko drugi no pripadnici „Reforme iznutra“ (u: Jovović, 2019: 60) – „odnosi se na opozicioni blok.“ „Postali su veoma popularni kako u svom društvu, tako i van njega– na Zapadu. Jedino je od njih bila popularnija Solidarnost u poljskom društvu. Demokratski reformatori istinski su željeli da zamijene statični državni socijalizam novim, kreativnijim, liberalnijim demokratskim socijalizmom ‘zapadnog tipa, sa višepartijskim sistemom, slobodnim izborima, institucionalizacijom ljudskih prava i društvenom tržišnom ekonomijom, utemeljenoj na mešovitoj svojini, kao i na ekonomskoj politici orijentisanom ka izvozu, prilagođenoj svetskom tržištu i integrisanoj u njega, ali sa još uvek jakim socijalnom orijentacijom. Neki od vodećih reformatora, kao što su Požgaj i Suroš, koketirali su sa mađarskim nacionalizmom. Požgaj je konačno računao na savez sa Demokratskim forumom, koji je, naročito sa svojim jakim populističkim osnivačkim nukleusom, imao priličan broj istih ciljeva i principa. Prvi kongres Foruma marta 1989. proglašava za cilj *treći put*, između kapitalizma i socijalizma, i izjavljuje da će *strogo tržišno bazirana privreda samo obogatiti malu grupu ljudi, a osiromašiti većinu*. Čak je i Drugi kongres oktobra 1989. nastavio u istom (...) pravcu kao i (...) Prvi kongres, zaključio je analitičar *Radija slobodna Evropa*. *Forum nije usvojio kompletnu privatizaciju a pod privatizacijom nije podrazumevao svojinu građanina pojedinca (...) preduzimači (...) ne bi bili pojedinci veće grupe* (*Radio slobodna Evropa*, 1989b, 23–24).’ (I. Berend, 2001: 322–333).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2019: 60).

Mađarsko društvo, u odnosu na druga društva i države na podneblju Istočne i Jugoistočne Evrope, prvo je izvršilo tranziciju na demokratski, višepartijski sistem (Hantington, 2004, Jovović, 2019). „Prvi parlamentarni izbori u mađarskom društvu održani su, kada su i predviđeni, aprila mjeseca 1990. godine. Nikakvih problema nije bilo, mirno su završeni. Mađarski demokratski forum je pobijedio, to jest uspio je da osvoji najviše glasova na izborima – 24,73 posto, zatim slijedi Savez slobodnih

demokrata, koji je osvojio 21,39 posto glasova, zatim – Nezavisni, koji su uspjeli osvojiti 11,73 posto glasova, MSRP (MSS) sa osvojenih 10,89 posto glasova, Savez mladih demokrata osvojio je 8,95 posto glasova, a posljednji su Hrišćanski demokrati sa osvojenih 6,46 posto glasova (rezultati izbora prema: A. Milardović, 2006: 152). Održavanjem parlamentarnih izbora, na kojima je (komunistička) politička partija MSRP izgubila, u potpunosti je završena demokratska tranzicija u mađarskom društvu. Državni socijalizam je nestao, srušio se. Građani su od samog početka, od započinjanja reformi u sistemu, željeli napredak, demokratiju, željeli su istinske promjene i na kraju su ih dobili. Nekadašnja vladajuća MSRP shvatila je da je izgubila onaj položaj koji je ranije imala u strukturi vlasti mađarskog društva, jednostavno– bila je ponižena i više nije vjerovala u svoj osnovni cilj, bila je istrošena i potpuno razočarana i kao takva povukla se. Na pitanje da li su komunisti bili u strahu što moraju da izvrše transfer vlasti, Jaruzelski je pokušao da da odgovor: nijesu, oni su to učinili mirno, pa čak i sa zadovoljstvom. Veliki teret koji su nosili na leđima uspjeli su da odbace. Sistem je bio u raspadu, potpuno istrošen. Komunisti, što je i prirodno, nijesu imali u planu da potpuno odustanu od vlasti, oni su htjeli da je podijele, a na kraju su jednostavno prihvatili realnost. Sve u svemu, mirna tranzicija putem pregovora završena je u roku od dvije godine (Jaruzelski, 1992, parafrazirano prema: Berend, 2001). Na drugim parlamentarnim izborima u mađarskom društvu, održanim 1994. godine uspjela je pobijediti MSS (Mađarska socijalistička stranka). Nasljednica MSRP. Osvojila je 32,99 posto glasova. ‘Savez liberalnih demokrata’ dobio je 19,74 posto birača, ‘Mađarski demokratski forum’ osvojio je 11,73 posto birača, ‘Nezavisni’ su dobili 8,82 posto glasova, ‘Hrišćanski demokrati’ dobili su 7,02 posto i, posljednji ‘FIDES’ sa 7,01 posto. Na parlamentarnim izborima 1998. godine, ponovo je pobijedila MSS – osvojila je 32,93 posto. Slijede: ‘FIDES’, dobio je 29,48 posto glasova, trećeplasirana politička stranka ‘Nezavisni’ sa 13,15 posto glasova, ‘Liberalni demokrati’ sa 7,57 posto glasova i, posljednja politička ‘partija mađarske pravice i života’ sa 5,46 posto osvojenih glasova. MSS, uspjela je pobijediti i na izborima 2002. godine. Dobila je, više nego na prethodnim izborima 1998. i 1994. godine – 43,1 posto glasova. Slijede – ‘Mađarska građanska unija 41,1%, Unija liberalnih demokrata 5,6% itd.’ (rezultati

izbora prema: Milardović, 2006: 152). Mađarska socijalistička stranka (MSS), bila je ‘dominantna’ politička stranka u političkom i stranačkom sistemu mađarskog društvenog sistema do 2006. godine.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2019: 61). Ishod demokratske tranzicije u mađarskom društvu i mađarskoj državi, ogleda se u konstituisanju jednog klasičnog parlamentarnog sistema „sa jakom vladom i ceremonijalnim predsjednikom Republike koji se bira u parlamentu (...) U zemlji je uveden mješoviti izborni sistem, čime nije uspostavljen dvopartizam vestminsterskog tipa, ali je partijski sistem sličniji vestminsterskom nego fragmentiranom parlamentarnom sistemu.” (Darmanović, 2002: 156 u: Jovović, 2019: 61).

Pet je arena učvršćene demokratije-demokratskog političkog režima i sistema u slučaju mađarske države. I to: „(1) autonomno civilno društvo formiralo se 1988. godine, dvije godine prije održavanja prvih slobodnih parlamentarnih izbora; (2) političko društvo – Mađarska je, kao što smo i istakli, izabrala klasični parlamentarni sistem, a političke stranke u višestranačkom sistemu konsolidovane su; (3) ekonomsko društvo – ‘zakoni u oblasti svojine i ugovora, a zatim tržište kapitala i struktura banaka već su, u odnosu na sve druge zemlje Istočne Evrope, imali svoj raniji predtranzicioni start. Veliki deo okvira za ono što smo nazvali institucionalizovano ekonomsko društvo, već je bio postavljen na svoje mesto pre no što je predsednik novoizabrane demokratske vlade Antal preuzeo dužnost.’ (Linc, Stepan, 1998: 376). Institucionalizovano ekonomsko društvo uspjelo je privući mnoge strane investitore, pa se po tome mađarsko društvo razlikuje od svih drugih društava u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi; (4) mađarsko društvo, kao što smo mogli vidjeti, u toku izrade Ustava nije imalo formulu koja bi bila optimalna, s obzirom na činjenicu da demokratski Ustav nije donijela ustavotvorna skupština, koji bi potom bio prihvaćen ili odbačen na izborima, to jest na referendumu; i posljednja arena konsolidovane demokratije (5) državnost– mađarsko društvo ostalo je bez velikog dijela teritorije (dvije trećine). Na osnovu ugovora u ‘Trijanonu iz 1920. godine (...) Mađari koji žive pod nacionalističkim vladama u Rumuniji, Slovačkoj i Vojvodini (pod kontrolom Srba) predstavljaju stalan predmet rasprava u mađarskoj politici.’ (Linc & Stepan, 1998: 379).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2019: 62).

Mađarska je danas ništa drugo no liberalno i simultano demokratsko društvo. U ovom društvu i u ovoj državi, demokratska se tranzicija, „kao i u poljskom društvu odvijala mirno i brzo, putem pregovora/sporazuma– potpuno je završena, a demokratija je konsolidovana.“ (Jovović, 2019: 62). Mađarsko društvo sve ovo čini posebnim među svim društvima u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi, a najpoznatijim po postojanju opozicionog bloka– Reforme iznutra (I. Berend, 2001). Uspjelo je da izađe iz mekog posttotalitarizma, da prebrodi manje političke krize, završi proces reformi i na kraju da konstituiše demokratski višestranački sistem. Uskoro je postalo član NATO-a, a zatim i punopravni član Evropske unije.

6.

TRANZICIJA IZ RANOG POSTTOTALITARIZMA POD STROGOM KONTROLOM NEDEMOKRATSKOG REŽIMA: SLUČAJ – BUGARSKO DRUŠTVO¹⁰⁴

Tranziciju iz nedemokratskog u demokratski politički režim, u bugarskom društvu, otpočeo je i kontrolisao je niko drugi no posttotalitarni politički režim. Politički lideri tog političkog režima, na prvim izborima, uspjeli su pobijediti, odnosno dobili su najviši broj glasova na izborima. Oni su sebi obezbjedili čelno mjesto u strukturi vlasti. U komparaciji sa Mađarskom i sa Čehoslovačkom – države koje su 1988/1989. izašle iz totalitarizma, Bugarska je 1988/1989. još uvijek bila u totalitarnoj fazi. (Jovović, 2021).

Osobine političkog režima, kao i karakteristike rađanja političke opozicije u Bugarskoj, opisao je Dejan Kjuranov. Bio je dominantniji vođa grupe *Ekoglasnost* – opoziciona i veoma uticajna snaga u bugarskom društvu i bugarskoj državi. „Prema ovom vođi i ujedno autoru u bugarskom društvu prije 1988. godine postojale su određene manje društvene i političke snage, koje su davale otpor, ali, na žalost bez nekog većeg uspjeha. Nešto ozbiljnija grupa bila je skupina koja je bila usmjerena na zaštitu ljudskih prava i sloboda, a čiji je osnivač bio E. Genov, koji je zbog sukoba i svojih političkih stavova dugo bio u pritvoru. Grupa nije puno egzistirala, iz razloga što su svi njeni pripadnici, zajedno sa njenim osnivačem morali napustiti Bugarsku,

¹⁰⁴U toku doktorskog istraživanja „Tranzicija iz ranog posttotalitarizma pod strogom kontrolom nedemokratskog režima – slučaj: bugarsko društvo,“ rad je publikovan u časopisu „Politički život: časopis za analizu politike,“ sa naslovom TRANZICIJA U SJENCI NASLJEĐA POST-TOTALITARIZMA I PROBLEMI DEMOKRATSKE KONSOLIDACIJE – SLUČAJ: BUGARSKO DRUŠTVO, „Politički život: časopis za analizu politike,“ br. 20-2021, Centar za demokratiju, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2021, str. 73-86.

to jest bili su protjerani. Zbog ovakvog poteza od strane vlasti mnogi pojedinci u bugarskom društvu su se pobunili, počele su da nastaju određene grupe, međutim njihovo djelovanje bilo je potpuno ograničeno. S druge strane, zahvaljujući određenim medijima, koji su ih podržavali za razliku od pripadnika prve grupe, čiji su pripadnici bili protjerani iz zemlje, glas pripadnika ovih drugih grupa nadaleko se čuo. U vrijeme kada je prva grupa, koja je bila usmjerena na zaštitu ljudskih prava i sloboda ugušena, kada su njeni pripadnici protjerani, određen broj pojedinaca u mjestu Ruse oformio je grupu za zaštitu životne sredine, koja je nakon svih ovih nemilih događaja počela davati bespoštednu podršku svim ovim grupama (i prvoj i drugim grupama). Imala je oko trista članova, ali prema riječima Linca i Stepana (1998), koji parafraziraju Kjuranova, ova grupa nakon sastanka, koji je bio organizovan u čast njenog osnivanja, još sa tim brojem članova prosto je nestala sa društvene pozornice. U Sofiji je jedan određeni broj grupa ljudi imao priliku da odgleda film o protestima u mjestu Ruse, tako da je oko trideset javnih ličnosti, među njima je bilo i pripadnika KP (Komunističke partije) oformilo udruženje, čiji je osnovni cilj bio da se pruži podrška Ruseu. Udruženje je postojalo samo jedan dan. Sve javne ličnosti, koje su participirale u formiranju udruženja bile su izvedene pred sud i osuđene. Zvanično– *'stvaraju strukture paralelne već postojećim.'* (Kiuranov, cit. prema: Linc & Stepan, 1998: 408). Dakle, nikakve strukture pored postojećih nijesu bile dozvoljene, a ako su i pokušale da postoje, jednostavno su bile ugušene. 'Tirani prema građanima gaje potpuno nepoverenje i zbog toga su spremni da ih zlostavljaju. Pribegavaju progonu (...) Na njihovom udaru su najistaknutiji i najbolji ljudi.' (Čupić, 2002a: 150).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2021: 79).

Po ovome se da zaključiti da je 1988/1989. Bugarska još uvijek bila u totalitarizmu. „U bugarskom društvu, prema Lincu i Stepanu (1998), situacija se mijenja nakon pojave samostalne grupe *Ekoglasnost*. Ova skupina uspjela je da sve svoje proteste strogo politički kontroliše. Bila je veoma obazriva iz razloga što je znala da se, kao i prethodne grupe, nalazi u velikoj opasnosti. Nakon što je Todor Hristov Živkov, koji je bio na čelu KP (Komunističke partije), novembra 1989.

godine smijenjen, Kjuranov¹⁰⁵ (koji je imao jednu od najbitnijih uloga u Ekoglasnosti) dao je izjavu da je 'totalitarni' režim do kraja 1989. godine strogo kontrolisao sve segmente bugarskog društva. Postojao je i pokret koji je bio usmjeren na zaštitu prava radnika, a jedan od vođa ovog pokreta dao je izjavu: 'Desetog novembra 1989. došlo je do državnog udara u okviru same partije. Tokom novembra i do pretkraj decembra partija je još uvek imala punu kontrolu u zemlji. Mi smo uputili svoj prvi javni poziv za štrajk tek mesec dana posle tog puča.' (Intervju Alfreda Stepana s Bojkom Projčevim, 1992, citat preuzet iz: Linc & Stepan, 1998: 410). Petar Mladenov, jedan od inicijatora puča protiv Todora Hristova Živkova, postao je najprije sekretar KP, da bi kasnije vršio funkciju predsjednika Bugarske. Mladenov, u periodu od 1989. (sredina decembra) do sredine februara 1990. godine, započeo je sa procesom liberalizacije i uspio je ukinuti član jedan iz ustava Bugarske, po kome se KP (Komunističkoj partiji) garantuje vodeća uloga u društvu, to jest u društveno-političkom životu Bugarske. Glavnu ulogu u organizaciji sastanaka, prije Okruglog stola, imao je Andrej Lukanov, koji je, takode kao i Petar Mladenov bio jedan od glavnih lidera, koji su participirali u smjeni Todora Hristova Živkova. S druge strane umjesto da politička opozicija jača, ona je, prema riječima Linca i Stepana (1998), sve više slabila. Brojni aktivisti opozicionih snaga dobrovoljno su pristupili Komunističkoj partiji, tako da su se za bugarskim okruglim stolom 1990. godine našli, velikim dijelom, samo pripadnici KP. Aleksandar Lilov izabran je za lidera Komunističke partije. On je držao vlast u svojim rukama i činio je one ustupke koji su se posmatrali kao dokaz postojanja demokratizacije. '(...) *Svemu tome bio je dat veliki publicitet* (Kolarova i Dimitrov). Bugarska komunistička partija, pošto je imala kontrolu u parlamentu, bila je u stanju i da odredi datum izbora (jun 1990.) ranije no što je to odgovaralo tek *izleženoj* opoziciji. U još jednu pobjedu Bugarske komunističke partije treba ubrojiti i činjenicu da je mnoge potencijalne glasače uspela da ubedi kako je Živkov, a ne Komunistička partija (...), bio glavni krivac za bugarske nevolje.' (Linc & Stepan, 1998: 413).“ (Jovović, 2021: 81).

¹⁰⁵ Kiuranov, "Political Establishment of the Bulgarian Opposition", 7. u Huan Linc & Alfred Stepan, DEMOKRATSKA TRANZICIJA I KONSOLIDACIJA, 1998, s. 409.

Dominantna i vladajuća Komunistička partija u Bugarskoj „uspjela je da promijeni ‘ime u Socijalistička partija’ (BSP) i da uspostavi ‘kontrolu nad velikom narodnom skupštinom.’ (Huntington, 2004: 143). Ona je uspjela da svali svu krivicu na Todora Hristova Živkova (bivšeg generalnog sekretara Bugarske Komunističke partije i bivšeg predsjednika Državnog savjeta Narodne Republike Bugarske), takođe da samu sebe posmatra kao ključnog faktora, koji je sa lakoćom srušio jednu diktaturu; da sebe proglasi i pored neorganizovane političke opozicije (a ona je za to kriva) za zaštitnika demokratske tranzicije; da svojim cjelokupnim djelovanjem učini da se Sovjetski Savez ne posmatra kao neprijatelj i, na kraju da pošteno i pored ‘strukturnih prednosti’ (Linc & Stepan, 1998: 413), ubjedljivo pobijedi na izborima za veliku narodnu skupštinu (S. Huntington, 2004). Nakon što je Socijalistička partija pobijedila (1990. godine), mislilo se da će se nastaviti sa reformama u društvu, međutim – desilo se ono što se nije očekivalo – reforme su stale. Nadalje, politička opozicija je postala nešto dinamičnija, pojavili su se dosta mladi demonstranti, a u skupštini Bugarske najmilitantnije krilo napuštalo je sjednice, prevashodno, da bi se spriječilo da nekadašnje pristalice ili obožavaoci ideologije prethodnog komunističkog režima (bivši aktivni komunisti), a koji su u skupštini, učestvuju u izradi novog demokratskog ustava. S druge strane, pored raznih problema u parlamentu i van parlamenta, demokratski politički sistem u Bugarskoj ipak je funkcionisao (up. Linc & Stepan, 1998: 416), iako je na samom početku, prema Huntingtonu, proces demokratizacije bio spor (S. Huntington, 2004). Kada je riječ o reformama u bugarskom društvu, treba istaći da se sa istim (reformama) nastavilo 1992. godine. Cijene za sve proizvode, kako navodi I. Berend (2001), apsolutno su liberalizovane kao i vanjska trgovina, što je omogućilo da sam proces marketizacije bude čvršći i brži. Takođe, država nije više imala potpunu kontrolu nad spoljnom trgovinom, a često adaptiranje cijena vanjskom tržištu rezultiralo je znatnim povećanjem inflacije, tako da je njena stopa od samog početka reformi u sferi ekonomije, prema Berendu (isto), iznosila 1400 posto. Doneseni su novi zakoni, pa su i oni znatno ubrzali proces privatizacije, tako da je bugarsko društvo, iako ne svojom voljom, prihvatilo određene oštrije mjere, pa je, na primjer, ‘restitucioni zakon garantovao vraćanje prethodnim vlasnicima rezidencijalne, industrijske,

komercijalne i zemljišne imovine koja je bila nacionalizovana ili konfiskovana posle 1947. (...) Godine 1993. prihvaćena je neka vrsta plana vaučerske privatizacije, kao i da se proda pet stotina kompanija građanima starijim od dvadeset godina koji su imali pravo na dobijanje državnog kredita i zajma i pravo da se priključe jednom od deset postojećih državnih investicionih fondova. Kao rezultat žurbe vlade Ljubena Berova da se obavi privatizacija procentualni udeo privatnog sektora u Bugarskoj privredi dostigao je četrdeset posto sredinom 1994, što je uglavnom bio rezultat privatizacije, korenite i male privatizacije.' (I. Berend, 2001: 383).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2021: 81).

Reforme u svakom društvu same po sebi impliciraju i dobitke i gubitke. Otuda je takav slučaj bio u bugarskom društvu. Promjene u ekonomskom sistemu, kao podsistemu društvenog sistema, a osobito ako se teži napretku koji stavlja pojedinca u prvi plan, sa svim njegovim pravima, potrebama i interesima, jednostavno zahtijevaju prekid sa svim što je pripadalo nedemokratskom režimu i sistemu, kao i konstituisanje novih demokratskih pravila. Ta pravila, trebalo bi da svako uvažava. Trebala bi da budu osnova prosperiteta i, sa druge strane, integriteta. Država ne bi smjela da ima monopol. Ne bi smjela da se izjednačava sa društvom iz razloga što je to karakteristika totalitarizma. Država¹⁰⁶ bi trebalo da bude čuvar sistema i njenih liberalnih i demokratskih institucija i organizacija (Jovović, 2021).

Tranzicija iz nedemokratskog u demokratski politički režim u bugarskom društvu, „esencijalno se razlikuje od demokratske tranzicije u poljskom, čehoslovačkom i mađarskom društvu. 'Djelimično' transformisanoj komunističkoj eliti u Bugarskoj (KP–BSP), na početku se niko nije mogao suprotstaviti, a politička opozicija jeste postojala, ali je (1990.) bila dosta slaba, nije bila organizovana i, možemo reći, nije imala stav. Takođe, kako navode Dražek i Holms (2003), nije se ni djelovalo, a i nije se moglo u pravcu da se nacionalizam okrene u anti-sovjetskom

¹⁰⁶ „Savremena država, liberalna je država i ona kao takva se nalazi u odnosu međuzavisnosti sa demokratskom državom– ‘u pravcu koji ide od liberalizma ka demokratiji međuzavisne su u tom smislu da su potrebne izvesne slobode za pravilno vršenje demokratske vlasti i u suprotnom pravcu, koji ide od demokratije ka liberalizmu, u tom smislu da je neophodna demokratska vlast u cilju obezbeđivanja postojanja i trajanja osnovnih sloboda.’ (N. Bobio, BUDUĆNOST DEMOKRATIJE, 1990, s. 17).“ (Jovović, 2021: 81).

smjeru. Razlog je što mnogi građani bugarskog društva nijesu uspješni da zaborave da je postojanje Bugarske države posljedica 1878. godine, kada su Rusi uspješni da poraze moćne Osmanlije. Stara Komunistička partija (KP), to jest Bugarska socijalistička partija (BSP) jeste pobijedila na izborima 1990. godine, da bi na parlamentarnim izborima 1991. godine bila poražena od strane UDF (Unije demokratskih snaga). 1994. godine uspjela je da ponovo osvoji vlast, da bi nakon najveće ekonomske krize koja je zadesila bugarsko društvo u njegovoj istoriji (1996–1997. godine), kada su održani vanredni parlamentarni izbori, pretrpjela veliki poraz (isto). Otpočinjanje procesa demokratske tranzicije u bugarskom društvu, ističu Dražek i Holms (isto, s. 201), ne može se čvrsto vezati za 1989. godinu kada se odigrala i 'revolucija odozgo' (Munk i Lef, 1997: 356 u Dražek i Holms, 2003: 201), a ne 'samo državni udar', ali se njen završetak može povezati sa 1994. godinom, iz razloga što su održani izbori bili 'slobodni' i 'poštjeni' (Huntington, 2004: 27) i iz razloga što se Socijalistička partija (nekadašnja Komunistička partija) izmijenila, to jest 'korigovala' je svoje cjelokupno političko djelovanje.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2021: 81-82).

Tranziciju iz nedemokratskog u demokratski poredak u Bugarskoj, odnosno samo otpočinjanje ovog procesa u Bugarskoj, Rossi (2012/10: 5 u: Jovović, 2021: 82) određuje na sljedeći način: „**The transition to democracy in Bulgaria is commonly defined as a coup carried by Bulgarian Communist Party (BCP) elites against the long-standing dictator Todor Zhivkov (Linz and Stepan, 1997: 338-339). The role of mobilizations prior to the coup was irrelevant and almost non-existent, with the exception of conflicts with the Turkish ethnic minority (Spirova, 2010: 403). As Dimitrov (2001: 35) states: ‘Bulgaria’s transition to democracy began not as a result of internal evolution but rather as a part of an attempt by some Zhivkov’s colleagues to save their power at a time when the communist bloc was collapsing around them.’ In other words, the key feature in the transition was the collapse of the USSR and how this affected Bulgaria.**“¹⁰⁷ (Podvukao: Z.J.).

¹⁰⁷ „Prelazak na demokratiju u Bugarskoj se uglavnom definiše kao državni udar koji je izvela elita Bugarske Komunističke Partije (BKP) protiv dugogodišnjeg diktatora Todora Živkova (Linz and Stepan, 1997: 338-339). Uloga mobilizacije prije državnog udara je bila irelevantna i gotovo nepostojeća, sa izuzetkom konflikta sa

Za razliku od društava i država u okruženju, Bugarska je uspjela da izbjegne konflikte etničke prirode. „Do sredine 1990-ih godina 20. vijeka funkcioneri u Bugarskoj posjedovali su dosta dokaza da mogu da kažu, da djeluju u pravcu politike koja je demokratska i koja je pod direktnom vladavinom jednog demokratskog ustava, koji je donesen na svečanoj sjednici parlamenta Bugarske 1991. godine. Velika ekonomska kriza iz 1997. godine posmatrana je kao veliko iskušenje za bugarsku demokratiju, a ne sukobi između etničkih grupa što se, na primjer, desilo na prostoru bivše Jugoslavije. Na vanrednim parlamentarnim izborima 1997. godine pobijedila je politička koalicija, predvođena Unijom demokratskih snaga, pa je nova konstituisana vlada, na čelu sa Ivanom Kostovim u cilju prevazilaženja teške ekonomske krize otpočela proces ozbiljnijih promjena u sferi ekonomije i to na način što su cijene liberalizovane, a sam proces privatizacije znatno ubrzan (Džon S. Dražek & Lesli Templman Holms, 2003). Izbori se redovno održavaju, stranački sistem je utemeljen, transfer vlasti je uobičajena stvar, što znači da pored nekih problema u društvu, što je i normalna stvar da oni postoje, i da se na adekvatan način nastoje riješiti, demokratski politički sistem u bugarskom društvenom sistemu, tokom 1990-ih i samim početkom 2000-ih, ipak je uspješno funkcionisao.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2021: 82).

Nakon prvih i prije svega slobodnih i poštenih izbora (1990-te godine – za narodnu skupštinu), demokratski Ustav, koji je usvojen od strane parlamenta, poštovali su „svi bugarski političari, iako je isti na početku kada je donesen bio 'osporavan'. Ovo, prema Dražeku i Holmsu (2003), opet esencijalno razlikuje Bugarsku od Slovačke, Rumunije i Rusije u kojima su političari dali sebi previše slobode i prava da mogu da 'zloupotrebjavaju' pojedine članove ustava, kao najvišeg pravnog akta. Kako i kad njima to odgovara. U bugarskom društvu, novim ustavom 1991. konstituisan je novi Ustavni sud. Zahvaljujući ovoj samostalnoj instituciji transparentna podjela vlasti na izvršnu, zakonodavnu i sudsku postoji i

turskom manjinom (Spirova, 2010: 403). **Kako Dimitrov (2001: 35) navodi: 'Prelazak Bugarske na demokratiju nije započeo kao rezultat unutrašnje evolucije, već kao dio pokušaja pojedinih Živkovih saradnika da sačuvaju svoju moć u vrijeme kada se komunistički blok rušio oko njih'. Drugim riječima, ključna karakteristika tranzicije bio je pad SSSR-a i način kako je ovo uticalo na Bugarsku.**" (Rossi, 2012/10: 5 u: Jovović, 2021: 82) (Prevod: Z.J.).

apsolutno se poštuje, a politika etničkih grupa pod rigidnom je kontrolom. Takođe, konstituisanje i slobodno djelovanje MRF (Pokret za prava i slobode) predstavljalo je jednu dobru etničku provjeru za novo bugarsko društvo, pošto je po novom ustavu, po članu 11., postojanje političkih stranaka na etničkoj osnovi onemogućeno. MRF (Pokret za prava i slobode) je taj, koji omogućava manjinskim grupama u društvu, to jest turskoj manjini u Bugarskoj da izrazi svoje nezadovoljstvo i da čuva svoja diferencirana prava. Ovim se stvaraju esencijalni uslovi, koji omogućavaju širenje tolerancije između većine (Bugari) i manjine (Turci), a Pokret za prava i slobode, koji pretežno osvaja od šest do osam posto glasova na parlamentarnim izborima par puta je imao glavnu ulogu u onim situacijama kada je potrebno dati podršku nekom od političkih subjekata, pa je tako 1992. godine značajno pomogao postavljanju vlade Berova, na način što je 'odigrao' glavnu ulogu u redukovanju glasova, a samim tim i neizglasavanje povjerenja vladi Dimitrova (Unije demokratskih snaga)¹⁰⁸ (Drajzek & Holms, 2003).“ (Jovović, 2021: 83).

Parlamentarni izbori u bugarskom društvu, održali su se 2001. godine. Izlaznost je bila 66,77 posto. Pobjedio je „Nacionalni pokret Simeon II“. Dobio je 42,74 posto birača, to jest glasova. 'Ujedinjene demokratske snage' dobile su 18,17 posto glasova, 'Koalicija za Bugarsku' dobila je 17,15 posto, a 'Liberalna unija' 7,45 posto birača. Na izborima održanim 2005. godine, pobjedila je 'Koalicija za Bugarsku'. Uspjela je dobiti 34,2 posto glasova. Slijede – 'Nacionalni pokret Simeon II (21,9%), Ujedinjene demokratske snage (8,4%), Demokracija za jaku Bugarsku

¹⁰⁸ „Drajzek i Holms (2003) ističu da demokratija u bugarskom društvu 1990-ih nije bila lišena 'nedostataka. Korupcija je bila veliki problem. U birokratiji su sprovedene stalne čistke što ukazuje na pokušaje svake vlade od 1989, pa nadalje, da postavi svoje ljude na visokim i srednjim pozicijama u administraciji. Ovo je u početku bila reakcija na ubacivanje ljudi iz bivših državnih i partijskih prokomunističkih struktura, što je učinilo da ilustracija izgleda primamljivo kao način da se osigura da administracija bude odvojena od struktura koje je bivša komunistička partija osnovala (...) Do sada je promena vlade uvek donosila novu metlu kojom su članovi i simpatizeri poražene partije očišćeni sa administrativnih pozicija, čak i na nivoima na kojima ne bi imali nikakve političke funkcije (vidjeti Kolarova, 1999, str. 159). Ovo je često vodilo do paralize u procesu donošenja odluka, do opstrukcije u primeni zakona i, uopšte, do sprečavanja razvoja efektivne birokratije, što je jedan od glavnih uslova za uspješno konsolidovanje demokratije (videti Linc, Stepan, 1996, str. 7, 11). Uprkos ovim nedostacima, bugarski uspeh u rešavanju problema, nastalih iz etničkih podela tako i iz ekonomskog kolapsa, na ustavnim osnovama ne može se osporiti.' (Drajzek & Holms, POST KOMUNISTIČKA DEMOKRATIZACIJA, 2003, s. 203–204).“ (u: Jovović, 2021: 83).

(7%), Bugarska narodna partija (5,7%) i ostali.’ (Milardović, 2006: 153–154). MRF je dobio nešto manje glasova u odnosu na sve prethodne izbore. Oko pet posto. Ove političke stranke, a naročito prve dvije dominirale su bugarskom politikom do 2010. godine.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2021: 83).

Konstituisanje i postojanost demokratskih ustanova u bugarskom društvenom i političkom sistemu, kao i uspješno djelovanje „Pokreta za prava i slobode (MRF),“ „znači da je Bugarska ispunjena demokratskim ’sadržajem,’ a da li će se demokratija apsolutno konsolidovati, zavisi od pojedinaca koji su na vlasti (političkih lidera u Bugarskoj), ali i s druge strane od cjelokupne ekonomske situacije u društvu, kao i od manjina koje se kao i u nekim drugim društvima šire i teže većim pravima koja prevazilaze ona koja su im zagantovana demokratskim ustavom. Danas je Unitarna parlamentarna Republika Bugarska, kao i mnoge države u Jugoistočnoj i Istočnoj Evropi, punopravni član Evropske unije i NATO-a.“ (Jovović, 2021: 84).

7.

ISKUSTVA DEMOKRATSKE TRANZICIJE I PROBLEMI ORGANIZACIJE DRŽAVE

Organizacija države, to jest državnost, jedan je od najvažnijih okvira demokratske tranzicije. Iskustva demokratske tranzicije, jasno su pokazala da su društva, koja nijesu imala problem sa organizacijom države bila u nespornoj prednosti u odnosu na ostala (koja su imala taj problem). Društva u Istočnoj, Jugoistočnoj, pa i Centralnoj Evropi, koja nijesu imala problem sa državnošću su: poljsko, mađarsko i bugarsko društvo. Sovjetski Savez, čehoslovačko, rumunsko i jugoslovensko (u okviru njega crnogorsko) društvo, kada je u pitanju organizacija države imala su problem. U rumunskom društvu, problem sa mađarskim manjinama, uspješno je riješen sredinom 1990-ih godina, pa je i problem organizacije države tih godina uspješno riješen i “nenasilno”. U čehoslovačkom društvu – “nenasilno (...), nasilno/nenasilno (SSSR) i nasilno (Jugoslavija). Raspadom složenih država nastale su nove koje su bile zauzete s definiranjem državnosti i problemom dvostruke tranzicijske strategije: **stvaranja države i demokracije**.” (Milardović, 2006: 161). Ovo potonje se ponajviše odnosi na crnogorsko društvo. O tome detaljnije govorimo u sljedećem (8) segmentu rada.

U tabeli br. 8, prikazaćemo oblike smjenjivanja nedemokratskih političkih režima u trećem talasu demokratizacije u društvima Južne Evrope, to jest u španskom, portugalskom i grčkom društvu i društvima Istočne i Jugoistočne Evrope, kao i u društvima Južne Amerike i Istočne Azije.

Tabela 8: Oblici smjenjivanja autokratskih režima u trećem demokratizacijskom valu u Južnoj Europi, Istočnoj Europi, Latinskoj Americi i Istočnoj Aziji

Regija	Južna Europa	Istočna Europa	Latinska Amerika	Istočna Azija
Dogovorena tranzicija	Španjolska	Mađarska Poljska	Urugvaj	Južna Koreja
Tranzicija usmjeravana od elita staroga režima		Albanija Rumunjska Bugarska	Brazil Čile Salvador Gvatemala Honduras Nikaragva Paragvaj Peru	Tajvan
Tranzicija iznuđena odozdo	Portugal	DDR Čehoslovačka		Filipini Tajland
Kolaps	Grčka		Argentina	
Osnivanje		Bjelorusija		

„novih“ država		Slovačka Estonija Slovenija Hrvatska Češka Litva Ukrajina Latvija Rusija ostatak Jugoslavije (Crna Gora – dodao: Z.J.)		
---------------------------	--	--	--	--

Izvor: Markel, Wolfgang (1999): Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung. Opladen: Leske & Budrich, s. 135. u Milardović, 2006, s. 162.

8. IZ PRVE U DRUGU DEMOKRATSKU TRANZICIJU

SLUČAJ: CRNOGORSKO DRUŠTVO

U okviru ovog dijela istražujemo demokratsku tranziciju u crnogorskom društvu. Ona je otpočeta 1989. godine („Crnogorski januar“), ili tačnije (druga, *istinska* tranzicija) 1997. godine, a završena je 2006. godine. Najprije ćemo razmotriti početke političkog pluralizma u Crnoj Gori – sociološko-istorijske aspekte, a zatim ćemo podrobno sa sociološko-politikološkog aspekta analizirati sve ključne elemente, koji se odnose na složen proces prve i druge demokratske tranzicije u Crnoj Gori. Takođe, ukazaćemo koji su to osnovni, ali ključni elementi koji karakterišu dugu vladavinu jedne partije (DPS) i koji su to elementi koji „otežavaju“ proces demokratske konsolidacije u Crnoj Gori. Bitno je istaći da, u okviru ovog segmenta, nećemo akribično razmatrati demokratsku tranziciju u Srbiji, već ćemo je samo pominjati u smislu uticaja političkog režima iz Srbije, to jest Slobodana Miloševića na politički sistem u Crnoj Gori u toku „tranzicije“ na demokratiju.

8.1. ZAČECI POLITIČKOG PLURALIZMA

- *SOCIOLOŠKO–ISTORIJSKI ASPEKTI* -

Ono što crnogorsko društvo čini posebnim u poređenju sa drugim društvima u Jugoistočnoj Evropi, jeste to što se u periodu kada je bilo dozvoljeno političko udruživanje – nastanak i razvoj stranačkog sistema, vrlo često dovodio u pitanje pojedinačni i grupni identitet u njemu, a s tim, s druge strane i sudbina same države Crne Gore. Upravo je to razlog, a prevashodno zahvaljujući nosiocima diferenciranih ideja, koje su često bile u konfrontaciji, što se stranački kolorit političke scene u crnogorskom društvu posmatrao i svodio „na odnos tzv. 'zelenasha' i 'bjelasha' (*'Zelenaši' – pristalice i pripadnici pokreta koji se protivio ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom poslije I svjetskog rata; suprotno – 'Bjelashi'*). Međutim, pokušaji koji su činjeni, u više navrata i na različite načine, da se ovaj crnogorski usud potisne iz života zajednice, zabranom djelovanja političkih stranaka koje su se borile za jednu ili drugu, ili pak, obje krajnje varijante njegovog razrješenja, nijesu davali rezultata, tako da se on svojom 'istorijskom dubinom' proteže i do današnjih dana.“ (Pavićević, 2012: 145).

Nastojanje da se zabrani političko udruživanje, to jest stopira razvoj stranačkog života, naročito zbog konfrontacije između vladara u Crnoj Gori i srpske dinastije, prema Pavićeviću (isto, s. 145), decidno je prokomentarisao i napisao, izuzetno obrazovani podanik u Kraljevini Crnoj Gori, *Jovan S. Plamenac*¹⁰⁹:

Nakon svih događanja, prevashodno ratnih, „poslije znatnog razmaknuća državnih granica, koje su nas dovele u neposredni dodir sa kulturnijim zemljama,

¹⁰⁹ Jovan S. Plamenac u V. Pavićević, *IZBORNI SISTEMI*, Ekonomski fakultet Univerziteta Crne Gore, Podgorica, 2012, s. 145.

kada se puls političkog života tih naroda sam nameće i poslije jasno obojenog našeg unutrašnjeg partijskog života – teži ipak, da se upravlja zemljom bez unutrašnjeg političkog obilježja– bez političkih stranaka. (...) Zašto zemlju s ovakvim postupcima dovesti ponovo u zabunu, u stanje političko-partijske neodređenosti i u stanje potajnog vrenja, iz kojeg se opet mora kad – tad izaći, ali, kad se izlazi – izlazi se uvijek sa izvjesnim unutrašnjim opasnim potresima, a koje je naša zemlja jedva već jednom srećno preboljela!? (...) Razvoj naših unutrašnjih prilika, od Ustava (1905.) na ovamo, jasno je pokazao, da u Crnoj Gori postoje dvije političke grupe, koje su svojim životnim djelanjem potpuno obilježile svoj politički karakter prema državi. Ta dva politička pravca oličena su u Narodnu (klubašku) i Pravu Narodnu (pravašku) stranku. One su tu. Preko njih se ne može tako lako prelaziti, pa ma kakva imena docnije uzele, jer su i jedna i druga, na osnovu svojih političkih ideja, imale borca i stradalnika za svoja načela, i obije su, bile posredno ili neposredno, znatno uticale na tok našeg državnog života (...) Ko smije potpomagati političke krpljevine, koje očito vrijeđaju interese krunine i narodne? Samo oni smiju, koji ubarenom političkom stanju vide samo svoje lične interese i oni, pak, koji misle, kad iza munje grom odmah ne sljeduje, da groma neće ni biti.¹¹⁰

Na sjednici Podgoričke skupštine, navodi Pavićević (2012), koja je održana 26. novembra 1918. godine, donijete su one odluke koje su značile ništa drugo, no onemogućavanje bilo kakve individualnosti Crne Gore i njenih građana (Crnogoraca) i njihovo inkorporiranje sa centralističkom državom. To je period kada se stranački život u Crnoj Gori odvijao pod direktnim uticajem političkih partija (ponajviše onih) iz Srbije, što je „odgovaralo“ bjelaškom pokretu. Izbori za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) održani su 28. novembra 1920. godine i oni su označili ništa drugo, nego stranačku diferencijaciju unutar samog bjelaškog pokreta. Nakon što je oformljena KP (Komunistička partija) 1919. godine, u Crnoj Gori nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu oformljene su i organizacije poput: Saveza zemljoradnika, Narodne organizacije, Demokratske organizacije, Jugoslovenske republikanske stranke. Iako, oformljene političke stranke, kako ističe Pavićević, čuveni bjelaški pokret i dalje nastavlja da slobodno djeluje, iz razloga što

¹¹⁰ Isto, s. 145.

stranački diferencirani interesi nijesu mogli uticati na postojanost jake „vjernosti,“ koja se odnosi na odluke koje je donijela Podgorička skupština. To naročito dolazi do izražaja u toku prve decenije postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), kada se legalizuje Crnogorska stranka i kada slobodno djeluje sedam političkih partija, ali je „neprijateljstvo“ između bjelaškog i zelenaškog pokreta i dalje osnovno obilježje crnogorskog političkog života. Ovakvo stanje će biti sve do nestanka Prve, velike Jugoslavije (isto, s. 146).

Tokom boravka u Francuskoj, to jest u Parizu Živković (u: Pavićević, 2012: 146–147) je pratio burna dešavanja u crnogorskom društvu. Analizirao je osobenosti Crnogoraca, naročito njihove borilačke i vojničke vještine. Pored njih usmjerio se i na akribičnu analizu onih esencijalnih osobina, a to su mentalne osobenosti Crnogoraca. On je akribično, a nadasve lijepo napisao:

U crnogorskom društvu, koga se boje – toga i slušaju. Najbolji uslov poslušnosti, pa i reda jeste da postignete da vas se boje. U tom patrijarhalnom društvu, „javna vlast nije eksponent cjeline. Ona je samo rezultanta utakmice plemena i njihovih glavara. Ovi potonji, da bi ih se okolina bojala, laćaju se vještačkih sredstava za pravljenje respekta prema sebi: moraju mnogo da se razmeću i razmahuju. Za taj cilj valja da su i tijelom voluminozni! Tiha je skromnost prezrena. Označena je plašljivošću. Organi državne uprave, osim vojnih i policijskih, nemaju dovoljno respektovanja. Na prosvjetne se radnike, koji sasvim prirodno ne mogu imati spoljašnje atribute zora i maha, gleda gotovo sa sažaljenjem. Zato se iz njihovih kola često i rado vrši uskakivanje u policijsku i administrativnu službu, okruženu žandarmima.”¹¹¹ Prema Živkoviću, ukoliko je pojedinac na nekoj poziciji u strukturi vlasti, a pritom ga se svi boje uspio je postići da ga svi poštuju i uvažavaju. Nadalje, to je simultano garancija poslušnosti, reda, mira i prosperiteta.

Seljaku u crnogorskom društvu, saplemenik je bliži, nego istomišljenik – konstatuje savremeni, objektivni, eminentni istoričar Šerbo Rastoder.¹¹² Crnogorski seljak, ističe Rastoder, ima razvijen kolektivistički duh i ima snažnu potrebu da bude

¹¹¹ Živković u V. Pavićević, IZBORNI SISTEMI, Ekonomski fakultet Univerziteta Crne Gore, Podgorica, 2012, s. 146–147.

¹¹² Š. Rastoder, 1995, s. 178 u V. Pavićević, IZBORNI SISTEMI, Ekonomski fakultet Univerziteta Crne Gore, Podgorica, 2012, s. 147.

vođa. Ona ratnička hrabrost, koja je tradicionalna, vrlo često nije saglasna sa neprisutnošću hrabrosti koja je građanska. Razvijen grupni ili kolektivistički duh svakako da je uticao na to da crnogorski seljak državu doživljava kao moćnog zaštitnika, pa i staratelja. Kroz poluge moći i kroz pokazatelje šta je ona u mogućnosti da uradi on je sagledavao njen autoritet. On je radikalnim mjerama ili tačnije rečeno kategorijama iskazivao odanost, pa i odbojnost prema državi. Nije je doživljavao kao društveni mehanizam koji je apstraktan, već kao jednu „personalizovanu, hijerarhijski organizovanu instituciju. Kompleks svoje veličine i snage premošćavao je naglašenom potrebom za uzdizanjem većih i moćnijih. Lako je prihvatao sve ideje i bio sklon njihovoj operacionalizaciji. Nije bio naklonjen postupnim, već korijenitim promjenama. U tom smislu rede se iskazivao kao kalkulator, koji nema šta da izgubi, a više kao reformator koji nije znao šta dobija. Istovremeno njegova spoljašnja gordost u odnosu prema drugima, često je prelazila u jedan oblik podaništva prema vlastima i njihovim predstavnicima. Zato je kod njega put od oduševljenja do rezignacije bio veoma kratak, a sklonost ka radikalnijim rješenjima naglašen”¹¹³ ili bolje reći prenaglašen.

U zapažanjima Živkovića i eminentnog historičara Šerba Rastodera ima dosta sličnosti. Živković je opisao mentalne karakteristike pojedinca u Crnoj Gori, ali u periodu od 1915. do 1916. godine, dok Rastoder opisuje, po nama, možemo slobodno reći, savremenog pojedinca-građanina-podanika-seljaka u crnogorskom društvu.

Čini nam se da na ovoj teritoriji brdovitog Balkana, politička pozicija, to jest vlast, „nije imala” (prvo) adresu, već isključivo (prvo) ime i prezime. To je i razlog što je sama zamjena „stare politike”, „novom politikom” zauzela prilično visok položaj u onoj vrijednosnoj ljestvici povelikog broja glasača koji ideju o političkom pluralizmu na ovom području nijesu podržavali. Sve ideje o hitnim promjenama u sistemu vlasti „transponovane su pod pritiskom vladajuće političke elite i padale su na heterogeno društveno tlo koje je trebalo da obezbijedi njihov legitimitet i realizaciju.” (Pavićević, 2012: 147).

¹¹³Navedeni citat Š. Rastodera preuzet je iz V. Pavićević, IZBORNII SISTEMI, Ekonomski fakultet Univerziteta Crne Gore, Podgorica, 2012, s. 147.

8.2. DUGA TRANZICIJA:

PROBLEM DRŽAVNOSTI I “STVARANJE” DEMOKRATIJE

“Rušenjem socijalističkog društva srušen je – začuđujuće brzo i čini se temeljno – njegov idol nad idolima – Komunizam. Na njegovo mjesto uspeo se novi idol – Demokratija.” (Risto Kilibarda, 2013a: 6).

Crna Gora, kao i susjedna Srbija bila je jedna od republika u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (skraćeno SFRJ). Antibirokratskom revolucijom (skraćeno AB revolucija) smijenjena je komunistička garnitura u Crnoj Gori, a jedna od osnovnih karakteristika ove revolucije jesu velika okupljanja građana u glavnom gradu Crne Gore, Podgorici. Slobodan Milošević upravo je preko ovih protesta izvršio smjenu komunističke garniture i, ne samo u Crnoj Gori, već i na sjeveru i jugu Srbije (autonomna pokrajina Vojvodina i autonomna pokrajina Kosovo), a uticaj koji je on vršio preko svojih ljudi na politički život crnogorskog društva bio je ogroman. Posmatrano s tog aspekta, otpočinjanje procesa demokratske tranzicije u Srbiji i demokratske tranzicije u Crnoj Gori ima dosta sličnosti.

U srbijanskom i crnogorskom društvu, ističe Kilibarda (2013a), uspelo se sa stvaranjem predstave da je komunistička ideologija velika opasnost po srpski narod. „Ali ne kao opasnost po srpstvo od jednog izopačenog, neprirodnog, protivprirodnog sistema, nego kao o opasnosti po srpstvo od katoličke religije, od katoličkog svijeta,

od katoličkih nacija. Dakle, stvarana je predstava da je komunizam opasnost koja prijeti srpstvu od nepravoslavnih nacija.“ (isto, s. 23).

Na pitanje da li se aktuelno rukovodstvo, koje je smijenjeno 10. januara 1989. godine plašilo naroda prof. dr Risto Kilibarda, koji je bio u Predsjedništvu SKCG¹¹⁴, dao je odgovor: „Nije se ondašnje crnogorsko rukovodstvo plašilo naroda, 'ulice', zapravo nije se plašilo nimalo više nego što se nje plaše aktuelni politički lideri – misli se na lidere nove vlasti – Miting nije mjesto gdje se vodi, odnosno, gdje se može voditi rasprava, dijalog.“ (Kilibarda, 1999: 153). Komunističko rukovodstvo Crne Gore smijenjeno je „i na saveznom i na republičkom i na lokalnom nivou.“ (Kilibarda, 2013a: 49). Prije januara 1989. godine građanima Crne Gore dijeljena su razna obećanja (Kilibarda, 2013a). Svakako, da je to podsticalo narod na pobunu, to jest organizovanje mitinga u glavnom gradu Podgorici.

Glavni akteri „Crnogorskog januara“ nijesu bili protiv komunističkog režima, pa ni za uvođenje višestranačkog demokratskog sistema. Unutar „Crnogorskog januara“, to jest društveno-političkog pokreta postojala je grupa, koja je htjela da samu smjenu komunističke garniture iskoristi za uvođenje višestranačke demokratije, tako da se već na sjednici Desetog vanrednog kongresa SKCG (april 1989. godine) uveliko potenciralo pitanje o stvaranju uslova za politički pluralizam. Iako je nova vlada prihvatila pitanje o uvođenju demokratije, višestranačkog demokratskog sistema, tranzicija u Crnoj Gori više se odvijala u znaku „Crnogorskog januara“, nego u znaku prave, „istinske demokratije“. Takođe novi politički režim, koji je uspostavljen nakon čuvenog „Crnogorskog januara“ bio je politički režim u kome su preovladavale totalitarno-autoritarnе karakteristike nad demokratskim karakteristikama (Darmanović, 2002). Podjela prve Jugoslavije na demokratske republike, kao što su Hrvatska i Slovenija i nedemokratske republike, kao što su Srbija i Crna Gora, ističe Popović (1996), svakako da nije bila nimalo ispravna. Po ovom autoru, jedna od osnovnih osobenosti svih republika prve Jugoslavije bila je mješavina i demokratskih i totalitarnih karakteristika. I to nije jednostavna mješavina, već je riječ o izuzetno konfliktnoj mješavini. Pojedinačna i grupna prava

¹¹⁴ **Prije događanja u januaru 1989. godine, unutar SKCG, prema Kilibardi, postojali su zaoštreni odnosi, to jest sukobi.**

bila su potpuno ugušena, takođe ugušeni su sami začeci građanskog društva, osnovi same demokratije. To je posebno bilo izraženo u Crnoj Gori i susjednoj Srbiji, a potom i u Sloveniji i Hrvatskoj. U Crnoj Gori i Srbiji, ističe Popović (isto), kolektivizam je bio pravdan socijalizmom, dok je u Hrvatskoj i Sloveniji bio pravdan nacijom, kao i nacionalizmom. Međutim, esencija ovih političkih režima bila je apsolutno ista (Popović, 1996).

Novi politički režim u Crnoj Gori još uvijek nije imao harizmatičnog lidera, što će kasnije biti slučaj, već je imao jednu veliku političku partiju– Demokratsku partiju socijalista (nastala iz SKCG). Ova partija, prema Darmanoviću (2002), uspjela je da dođe na vlast tako što je iskoristila moć, koju je ranije posjedovala, to jest kontrolu nad državnom upravom i potpunu kontrolu nad postojećim resursima u državi. Svakako, da joj „opozicija“ (nove, mlade političke stranke) nije mogla parirati. Dakle, čuvenim januarskim događajem otpočet je izlazak iz jednostranačja, zamjena stare garniture novom garniturom, ali je sve rezultiralo time da demokratska tranzicija u crnogorskom društvu bude „stopirana“. Savezništvo novog političkog režima sa Miloševićem u esenciji je zaustavilo taj proces. Bitno je istaći– da je u odnosu na Miloševićev politički režim (u Srbiji), koji je bio oštar u crnogorskom društvu režim bio znatno fleksibilniji. Ova dva politička režima ne treba poistovjetiti, pa čak i ako je njihov pakt bio kompaktan. Posljedice pakta bile su: uključenost u ratove na teritoriji bivše Jugoslavije, ekonomska izolovanost (stagnacija u sferi ekonomije), koja je dolazila od strane drugih razvijenih društava i slično. Najosjetljivije pitanje u Crnoj Gori bilo je pitanje državnosti, a Slobodan Milošević uticao je na politički život crnogorskog društva, putem političke skupine (elite), koja mu je bila krajnje odana. Politička skupina, to jest politička elita u Crnoj Gori trudila se da ne padne u iskušenje kao ona iz 1918. (Podgorička skupština), kada je Crna Gora ukinuta kao država, ali i da se ne odrekne „poluga“ vlasti, koje joj pripadaju na osnovu ustava iz 1974. godine. 1992. godine donijet je novi ustav SR Jugoslavije, a njegov sadržaj nam dovoljno govori o tadašnjem razmišljanju političke elite u Crnoj Gori. S jedne strane imali smo „pakt“ sa Slobodanom Miloševićem, a s druge strane očuvanje određenog nivoa autonomije i autonomne kontrole nad političkim životom u crnogorskom društvu. Činjenica je da, crnogorski politički režim, isto kao i

srbijski nije bio demokratski, pa je sasvim logično što je bilo neophodno započeti novu demokratsku tranziciju (Darmanović, 2002).

U crnogorskom društvu, na prvim višestranačkim izborima participirale su dvadeset i tri političke stranke, a izborni sistem bio je proporcionalan. Od svih tih političkih stranaka, samo su dvije političke stranke i dvije stranačke koalicije uspjele da osvoje poslanička mjesta. Većina partija nakon ovih izbora jednostavno je nestala sa političke pozornice crnogorskog društva (Goati, 2013). Neke od tih partija su: Demokratska stranka, Demokratski socijalistički savez, Nezavisna organizacija komunista, Stranka nacionalne ravnopravnosti, Udruženje za unapređivanje demokratskih procesa i sl. (Đurić, Koprivica, Miličić, 1990).

Na prostoru bivše velike Jugoslavije na prvim višestranačkim izborima, *bivše* komunističke partije imale su različite rezultate. One se mogu podijeliti u tri ključne skupine: Prvoj skupini pripadaju crnogorsko i srbijansko društvo. U njima su bivše komunističke partije kao što su Savez Komunista Crne Gore i Socijalistička partija Srbije uspjele da osvoje najviše glasova i da ponovo dođu na vlast. Drugoj skupini pripadaju makedonsko društvo, hrvatsko i slovenačko društvo. U njima su bivše komunističke političke stranke dobile podršku „od jedne šestine do jedne četvrtine biračkog tela što je sličan ili nešto bolji rezultat od rezultata komunista u DR Njemačkoj (16,4%), **Čehoslovačkoj** (13,5%), **Poljskoj** (12%) i **Mađarskoj** (8,5%)“ (Podvukao: Z.J.) (Goati, 2013: 27). Na kraju, posljednjoj trećoj skupini pripada BiH (Bosna i Hercegovina). U njoj su političke stranke, koje su nacionalistički orijentisane uspjele pobijediti na izborima. Riječ je o sljedećim političkim strankama: „Stranka demokratske akcije (SDA), Srpska demokratska stranka (SDS) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), dok je samo šest odsto birača dalo svoj glas reformisanim komunistima“ (isto, s. 27). U crnogorskom i srbijanskom društvu Savez komunista Crne Gore i Socijalistička partija Srbije „nisu, na primer, insistirale, poput većine reformisanih ekskomunističkih partija u ovom regionu na slabostima i manama starog režima, nego su ga prikazivale kao jednu od neizbežnih etapa političko-ekonomskog razvoja (...) SPS i SKCG se u svojim novim programima usvojenim 1990. nisu zalagale za brzu i obaveznu privatizaciju kao što su to, primera radi, učinile SK Slovenije – partija društvenih promena i SK Hrvatske

– partija društvenih promena (...) SPS i SKCG su insistirale na socijalnoj pravdi i sigurnosti za najšire slojeve zaposlenih.“ (isto, s. 27–28).

U crnogorskoj višestranačkoj demokratiji samim početkom devedesetih godina, ističe Kilibarda (2013a), postojala je samo podjela– na one koji su obilježeni ili, da se izrazimo riječima Kilibarde (isto, s. 14–15), oni koji su „bačeni u smetlište istorije (...) i na sve ostale“. Pored ove osnovne podjele, postoji samo jedan važeći kriterijum– na one pojedince, koji su se trenutno našli u komunističkom rukovodstvu i na one koji nijesu. Neki pripadnici tadašnje komunističke vlasti uspjeli su da prežive brodolom. Oni su, prema Kilibardi (isto, s. 15), „iskočili iz broda koji tone i uskočili u valove koji su jurišali na nasukani brod.“ Narednih godina u crnogorskom političkom sistemu bile su dozvoljene sve političke opcije. Naravno, ne za one pojedince koji su „bačeni u smetlište istorije“ (isto), koji su obilježeni, nego za one „sve ostale“. Zašto nijesu dopuštene sve političke opcije za obilježene? Zato što se „novo, postjanuarsko rukovodstvo zavjetovalo da nikome iz predjanuarskog rukovodstva neće dopustiti da se ikad povrati na političku scenu.“ (isto, s. 15). Kilibardi, koji je bio u Predsjedništvu Centralnog komiteta SKCG i, istovremeno, dugogodišnji redovni profesor Univerziteta Crne Gore niko, ama baš niko nije upućivao kritike (barem ne javno) zbog njegovih stavova (isto).

Razgovarajući dugo sa profesorom Kilibardom, koji nam je bio mentor za izradu doktorske disertacije (odbranu polaznih istraživanja), ali nas je iznenada napustio (2013.), saznali smo je da je bio kolega sa studija dr Mire Marković, da su zajedno radili na Univerzitetu „Đuro Salaj“, kao i da kasnije ona i njen suprug Slobodan Milošević nijesu ciljali na njega u smislu da mu dodijele neku od uloga u novoj vlasti, kao što su to učinili sa M. Bulatovićem i ostalim „oko“ njega. Istina, „novo“ rukovodstvo u Crnoj Gori, novo rukovodstvo na Ekonomskom fakultetu, krajem 1990-ih i početkom 2000-ih težilo je da ga ostavi bez posla, ali nije uspjelo– „bio sam redovni profesor Ekonomskog fakulteta u Podgorici...“ (oktobar, novembar 2011).

U drugu demokratsku tranziciju, kako kaže Darmanović (2002), crnogorski politički režim ušao je potpuno iznenadno i to sukobom unutar vladajuće Demokratske partije socijalista (DPS). Za razliku od sukoba ili obračuna u

Komunističkoj partiji prije dešavanja u januaru 1989. godine, sukob se dogodio između dvije ključne figure partije, to jest u samom vrhu dominantne partije– Demokratske partije socijalista. To je bio sukob na relaciji predsjednik Crne Gore i predsjednik vlade Crne Gore i to potpuno neočekivano i to nakon pobjede DPS-a nad inkorporiranom opozicijom na izborima 1996. godine (Darmanović, 2002). Na parlamentarnim izborima koji su održani, novembra 1996. godine, prema Goatiju (2013), Demokratska partija socijalista (DPS) uspjela je osvojiti 51,2 posto glasova ili dobiti 63,4 posto poslaničkih mjesta. **„Ovom pobjedom DPS je na trećim uzastopnim izborima,¹¹⁵ održanim u razdoblju višepartizma, osvojila apsolutnu većinu glasova i mandata, što je bio rezultat bez premca među drugim ekskomunističkim partijama Centralne i Jugoistočne Evrope.“** (Goati, 2013: 115).

Demokratska partija socijalista Crne Gore, prije sukoba i zvaničnog razvoda ili razlaza, navodi Darmanović (2002), bila je jedna izuzetno složena politička stranka u političkom sistemu Crne Gore. U okviru nje, što je i logično, postojali su individualni i kolektivni interesi, koji su bili krajnje isprepletani. Bili su i u sukobu. Postojala su i strujanja, koja nijesu bila homogena, već krajnje heterogena. Postojanje i jednih i drugih, i interesa i heterogenih strujanja, nije bilo vidno, to jest „nije izbijalo na površinu, kako zbog činjenice da oni nikada nijesu proizveli takve unutrašnje političke različitosti koje bi ugrozile funkcionisanje stranke, tako i zbog svijesti o vrhunskom zajedničkom interesu koji stoji iznad svih drugih – očuvanje apsolutne vlasti. DPS je, shodno tome, bila mnogo više *partija vlasti* (...), nego

¹¹⁵Prvi izbori održani su 1990. godine, a drugi parlamentarni izbori održani su 1992. godine. “Rezultati izbora za Crnogorski parlament 1992 – na kojima je sudelovalo 68.9 odsto građana – nisu doveli do suštinske promene odnosa snaga između partija u poređenju sa izborima 1990. Na izborima 1992. pobjedila je, kao i na prethodnim izborima, DPS, iako je u odnosu na prve izbore izgubila veliki broj glasova (125.578 prema 171.316). Međutim, nadmoć DPS još uvek je bila dovoljna da osvoji apsolutnu većinu u Parlamentu (46 od ukupno 85 mandata). Zanimljivo je da je poslanička lista ove stranke privukla na decembarskim republičkim izborima 1992, kao i na prvim višestranačkim izborima 1990, više birača nego liste svih drugih partija predstavljenih u Crnogorskom parlamentu.” (V. Goati, IZBORI U SRBIJI I CRNOJ GORI OD 1990. DO 2013. I U SRJ OD 1992. DO 2003, 2013, s. 37–38).

ideološka partija.“¹¹⁶ (isto, s. 190). Demokratskom partijom socijalista Crne Gore rukovodilo se na jedan „*oligarhijski način*, pri čemu je vladajući trijumvirat, spontano ili na neki drugi način, vršio podjelu moći i 'plena' nastalog na osnovu monopolskog posjedovanja državne vlasti.“ (isto, s. 190).

Svaka politička stranka teži da sačuva svoj postojeći položaj u političkom sistemu. Ne želi da nazaduje. Takode, svaka želi da napreduje, da ostvari što bolji rezultat na demokratskim izborima. U esenciji, cilj svake političke stranke jeste da bude na vlasti– da njen lider bude ili predsjednik ili premijer. Ako ne lider, onda neko ko pripada toj partiji (politički direktor partije, aktivista partije, ministar i slično). Politička partija, koja je dugo na vlasti ima kontrolu nad državnim aparatom i resursima, pa samim tim i lakše u odnosu na ostale političke stranke, obezbjeđuje sebi ponovno pravo na vlast. Pored ovih elemenata, važan je još jedan– političke partije putem demokratskih izbora obezbjeđuju sebi mjesto u parlamentu, a parlament je najbitnija institucija u društvu– zakonodavna vlast. Sukobi u političkoj partiji nijesu neuobičajena stvar. To je sastavni dio svake organizacije u društvu. Interesi preovladavaju nad međuljudskim odnosima, pa je tako bilo i u Demokratskoj partiji socijalista.

Unutar nove političke elite u Crnoj Gori (DPS), udružili su se „*homo politicus* i *homo oeconomicus* u istom čovjeku (ili grupi ljudi) kada su u pitanju (...) moćnici u društvu.“ (R. R. Božović, 1999: 26). Svakako da to u postojećoj mreži socijalnih odnosa izaziva jednu borbu i to težu borbu oko osnovnog interesa, a to je težnja ka vlasti. U toj borbi dozvoljeno je sve– jedan prati drugoga, drugi prati trećega i tako redom, love se greške, pretežno se ističu neke nelegalne radnje, a u suštini svi su umiješani u iste (R. R. Božović, 1999).

Postjanuarska (prva) Demokratska partija socijalista jednostavno nije mogla da funkcioniše. Prema Kilibardi (1999), ona nije napravila neke veće demokratske iskorake. Jedino što je postigla (jedini demokratski iskorak), bili su „višestranački izbori i višestranački politički sistem.“ (isto, s. 102). U poređenju sa jednostranačkim sistemom, koji je postojao prije Crnogorskog januara to i jeste iskorak. I nesporno

¹¹⁶Srđan Darmanović, CRNOGORSKI POSTKOMUNISTIČKI REŽIM, *Monitor*, 6. mart 1998 u Darmanović, 2002, s. 190.

„je da su oba ova demokratska instituta iskustvene datosti.“ (isto). S druge strane, Kilibarda ističe i da je nesporno da su iz „demokratskog sjemena (...) iznikli i birokratski jednopartijski politički sistem i birokratska partijska država (...) iznikli su antidemokratski izdanci.“ (isto, s. 102). Sasvim je očigledno da su, pored sukoba unutar partije, postojali i drugi, ozbiljniji problemi. Upravo smo ih naveli. U tim uslovima nije bilo moguće govoriti o istinskoj demokratskoj tranziciji, a naročito ne o njenom završetku. Prvi DPS i pored sukoba unutar njega, svakako je morao da se iz temelja reformiše. Ipak, je on bio vlast u postjanuarskoj Crnoj Gori.

Sukobom unutar Demokratske partije socijalista nastale su dvije političke stranke, koje će postati dominantne i imati najbitniju ulogu u političkom životu crnogorskog društva. Jedna je zadržala isti naziv (DPS), na njenom čelu je Milo Đukanović i danas je na toj poziciji, a druga je Socijalistička narodna partija, na čijem čelu je bio Momir Bulatović, koji će se kasnije povući iz politike. Saradnja sa Slobodanom Miloševićem, zatim intencija ovog lidera da bude federalni predsjednik (a za to mu je bila neophodna velika podrška crnogorske političke garniture), drmanje temelja Miloševićevog autoritarnog režima, koji je pokazivao tendencije ka sultanizmu, politički stavovi i programi glavnih lidera unutar dominantnog DPS-a – sve su to mogući razlozi, a najprije ovaj potonji, zbog čega je došlo da sukoba, a potom rascjepa u velikoj, dominantnoj Demokratskoj partiji socijalista Crne Gore, koja je uspjela sa lakoćom da pobijedi na prvim parlamentarnim izborima u postjanuarskoj Crnoj Gori. 1997. godine uspjelo se sa parafiranjem dobro poznatog Sporazuma o minimumu principa za razvoj demokratije, to jest demokratske infrastrukture u crnogorskom društvu. Sporazum se može posmatrati kao okrugli sto za kojim su politički akteri razgovarali i za kojim su se dogovarali o daljem toku, to jest okončanju demokratske tranzicije u Crnoj Gori. Sporazumom¹¹⁷ su se „garantovali“ „regularni“ izbori, što je osnova svakog demokratskog političkog

¹¹⁷ “Sporazum su potpisali 1. septembra 1997. premijer republičke vlade i predsednici 7 od 9 partija i organizacija zastupljenih u Parlamentu. Svoj potpis na taj dokument nisu stavili predsednici SNP i Srpske narodne stranke /SrNS/ koja je nastala (1997) izdvajanjem iz NS.” (V. Goati, IZBORI U SRBIJI I CRNOJ GORI OD 1990. DO 2013. I U SRJ OD 1992. DO 2003, 2013, s. 117).

sistema, koji će se redovno održavati i s druge strane isti (sporazum) se posmatrao kao jedna vrsta anti-SNP (up. Darmanović, 2002: 190–191; Goati, 2013: 117).

1997. godine, održani su predsjednički izbori u Crnoj Gori. Dva najdominantnija lidera Milo Đukanović i Momir Bulatović, navodi Goati (2013), imala su dva potpuno različita politička programa, koji su se odnosili na razvoj crnogorskog društva i SRJ. Prvi je, nesporno bio za demokratiju, njen razvoj, privredu koja će biti tržišna i otvaranje crnogorskog društvenog sistema prema svijetu, dok je drugi težio očuvanju integriteta SRJ. U prvom krugu uspio je pobijediti Momir Bulatović (SNP), da bi u drugom krugu pobijedio Milo Đukanović (DPS). Prema Goatiju (isto), postavlja se jedno osnovno pitanje: da li su ovi predsjednički izbori koji su održani petog i devetnaestog oktobra bili slobodni i poštteni? Pri ocjeni da li su bili ili nijesu bili, treba imati u vidu dva osnovna elementa. Kao prvo, oba kandidata imala su jednake uslove da mogu da značajno povećaju svoje mogućnosti za pobjedu na izborima, iz razloga što su na čelne pozicije, naročito u medijima, postavljali njima odane pojedince. Tako su Milu Đukanoviću prije izbora i tokom samih izbora vidno bili naklonjeni dominantni crnogorski mediji, tačnije– javni servis Radio Televizija Crne Gore. Kao drugo, u lokalnim samoupravama na *vlasti* bili su oni pojedinci koji su bili aktivisti Demokratske partije socijalista. U pitanju je šesnaest crnogorskih opština. Obzirom da je Demokratska partija socijalista Milu Đukanoviću pružila veliku podršku, isti (Milo Đukanović) je bio u nespornoj prednosti u odnosu na sve ostale, tačnije – u odnosu na Momira Bulatovića, koji je imao podršku samo pet crnogorskih opština. S druge strane, Momir Bulatović je imao veliku podršku i materijalnu i nematerijalnu Srbije, to jest Slobodana Miloševića. Kada se sve sabere i oduzme, dolazimo do zaključka da su oba kandidata (Milo Đukanović i Momir Bulatović) bila u istoj poziciji. „To je bio razlog što je Posmatračka misija OEBS-a zaključila da su predsjednički izbori u Crnoj Gori poštovali minimalne demokratske standarde. Ovde je, međutim, reč o izbornoj ravnopravnosti kandidata koja je uspostavljena *via facti*, kao rezultanta delovanja suprostavljenih političkih snaga koje su nastojale da po svaku cenu ostvare pobjedu određenog kandidata, a ne o ravnopravnosti koja je u

svim sferama izbornog nadmetanja unapred obezbeđena predsedničkim kandidatima.“ (Goati, 2013: 140).

1998. godine, održani su vanredni parlamentarni izbori u Crnoj Gori. Rascjep koji smo maloprije pominjali potpuno je izmijenio odnos političkih snaga u parlamentu Crne Gore, koji je izabran 1996. godine. Novom DPS-u na čelu sa Milom Đukanovićem ostalo je samo 28 poslaničkih mjesta u parlamentu, dok je manjinskom DPS-u, koji se transformisao u SNP na čelu sa Momikom Bulatovićem ostalo samo 17 poslaničkih mjesta. DPS na čelu sa Milom Đukanovićem morao je formirati koalicionu Vladu sa Narodnom strankom, DS i DUA (albanske stranke), a potom se pristalo na održavanje vanrednih parlamentarnih izbora, što je bio zahtjev političke opozicije. Takođe, uvedeni su i novi propisi izbora. Konačno, na izbore, koji su održani kada su i zakazani (31. maja 1998), izlaznost građana bila je 75,6 posto. To je manje u odnosu na prve izbore (1990. godine) na koje je izašlo 75,7 posto, a više u odnosu na izbore, koji su održani 1996. godine. Proevropska koalicija, koja je bila sastavljena od Demokratske partije socijalista, NS i Socijaldemokratske partije pobijedila je SNP, koja je bila *odana* Slobodanu Miloševiću i koja se zalagala za održavanje postojećeg stanja u društvu. Pomenuta koalicija uspjela je osvojiti 49,5 posto glasova i dobiti 53,8 posto poslaničkih mjesta ili mandata u parlamentu Crne Gore, dok je poražena Socijalistička narodna partija osvojila, što je bilo iznenađenje za nju, 36,1 posto glasova i dobila 37,2 posto poslaničkih mjesta u parlamentu Crne Gore. S druge strane, Liberalna stranka uspjela je osvojiti 6,3 posto glasova i dobiti 6,4 posto poslaničkih mjesta ili mandata u parlamentu Crne Gore. Manjinske političke partije kao što su DUA, DS uspjele su osvojiti, svega po jedan mandat u parlamentu. Ovim je postojeći „triopartijski sistem“ (Goati, 2013: 118) u crnogorskom društvu 1998. godine preobražen u polipartijski sistem. Poraz Socijalističke narodne partije, sasvim je jasno, tipičan je rezultat intenzivne saradnje sa Slobodanom Miloševićem. Demokratska partija socijalista Crne Gore uspjela je da se kvantitativno i kvalitativno izmijeni i kao takva je pobijedila (Goati, 2013).

Istinska demokratska tranzicija u crnogorskom društvu nije otpočeta 1989. godine, nakon „Crnogorskog januara“, kada je smijenjena komunistička garnitura i kada je na vlast došla prva Demokratska partija socijalista. Ona je, prema

Darmanoviću (2002: 192), otpočeta 1997. godine, nakon sukoba, a zatim rascjepa u DPS-u. Posle toga slijedi formiranje Socijalističke narodne partije (SNP), „reformisanje“ (druge) Demokratske partije socijalista (DPS) i parafiranje pomenutog Sporazuma, kojim se „garantuju“ „regularni“ izbori. Da li možemo reći da je ona i tada okončana? Ne možemo, iz razloga što je Slobodan Milošević bio konzistentan u svojoj namjeri da se svim raspoloživim sredstvima održi na vlasti u Srbiji (što znači da će i dalje, ukoliko se održi na vlasti, vršiti veliki uticaj na Crnu Goru preko njemu odane političke skupine), takođe, zato što nije htio da „prizna“ rezultate *relativno* slobodnih i fer izbora (1998. godina), kao i zbog bombardovanja SRJ od strane Amerike (NATO-a). Pored ovih nabrojanih elemenata bitan je i još jedan, a to je nezakonita „izmjena saveznog ustava amandmanima od 6. jula 2000. godine.“ (isto, s. 192). Slobodan Milošević, što je opšte poznato, konačno je smijenjen sa vlasti u Srbiji 2000. godine, petog oktobra (Orlović, 2002). Samim odlaskom ovog vlastodržca, Crna Gora mogla je da „predahne“. I ne samo ona, već i Srbija. SNP više nije imala (jaku) podršku Miloševića, mada je težila istu da „*obnovi*“ dolaskom na vlast Vojislava Koštunice.

Na osnovu prethodne analize i istraživanja, a u cilju razumijevanja, tumačenja i objašnjenja razmatrane problematike – demokratska tranzicija u Crnoj Gori – možemo izdvojiti četiri ključna elementa, koja su uticala na oblikovanje stranačkog sistema, a s tim i na „razvoj“ političkog života u crnogorskom društvu: 1) tip političkog poretka; 2) rascjep: relacija– indipendisti (proevropska politička struja) i federalisti (tradicionalistička politička struja); 3) podjele na etničkoj osnovi i 4) rascjep: relacija– ljevica i desnica (Goati, 2008: 295–301). U nastavku ćemo podrobno razmotriti sve nabrojane elemente.

U crnogorskom društvu je „do napuštanja autoritarnog režima (‘samoupravni socijalizam’) 1990. godine došlo bez izrazitih pritisaka ‘od dole’, pod uticajem nezadrživog procesa pluralizacije koji je 1989/1990. zahvatio centralnu i jugoistočnu Evropu, uključujući SFRJ, u čijem je sastavu bila Crna Gora.” (V. Goati, 2008: 295). Dakle, kako navodi Vladimir Goati (isto, s. 295), *društveni* pritisci (pritisak „od dolje“) nijesu bili izraženi, a oni su (postojanje intenzivnijeg pritiska) neophodni da bi se dogodile one esencijalne promjene. Upravo nam to objašnjava zašto novi

pluralistički sistem u crnogorskom društvu, kao i u srbijanskom nije označio jasan i precizan prekid sa autoritarnim režimom, to jest samoupravnim socijalizmom. Tako su u crnogorskom i srbijanskom društvu, slično kao u bugarskom i rumunskom društvu (koja su bila predmet naše analize i istraživanja) stare komunističke političke partije, bez nekih većih reformi u njima uspjele da na prvim višestranačkim izborima obezbijede sebi dosta glasova, a s tim i ponovno pravo na vlast. Obje partije, politička stranka u crnogorskom društvu (SKCG–DPS) i politička stranka u srbijanskom društvu (Socijalistička partija Srbije) nijesu imale jedan kompaktni stav prema privatizaciji i marketizaciji, već je on bio ambivalentan. To je i razlog što je tokom početka devedesetih godina 20. vijeka Demokratska partija socijalista Crne Gore (DPS) svrstana u tzv. proevropsku-tradicionalističku kategoriju (desni pol). Na izborima koji su održani 1990, 1992, i 1996. godine tradicionalistička politička opcija imala je skoro, pa potpunu dominaciju nad proevropskom političkom opcijom ili političkom strujom. Upravo je zbog ove dvije opcije, 1997. godine, kao što smo i ranije istakli, došlo do *zaoštavanja odnosa* unutar Demokratske partije socijalista (prvi DPS), razvoda, rascjepa, tako da je tradicionalističko krilo napustilo partiju i oformilo Socijalističku narodnu partiju (SNP). Nakon razlaza, Demokratska partija socijalista (DPS) uspjela je formirati predizbornu koaliciju sa Narodnom strankom (NS) i Socijaldemokratskom partijom (SDP). Riječ je o koaliciji “Da živimo bolje–Milo Đukanović” i ona je na izborima, koji su održani u maju 1998. godine uspjela pobijediti. Dobila je 49,5 posto birača, a s tim i 53,8 posto poslaničkih mjesta u Parlamentu. Sve političke stranke, u političkom sistemu Crne Gore, koje su bile proevropski usmjerene dobile su skupa 58,3 posto birača i 62,8 posto poslaničkih mjesta, dok je tradicionalistička politička opcija u kojoj je Socijalistička narodna partija (SNP) bila dominantna dobila svega 36,1 posto birača, a s tim i mnogo manje poslaničkih mjesta od proevropske opcije – osvojila je 37,2 posto. Takođe, ove dvije političke opcije ili struje imale su suprotstavljene političke stavove, povodom političkog režima u Srbiji, koji je bio oličen u lideru, vlastodržcu Slobodanu Miloševiću. DPS, to jest cijela proevropska struja u kojoj je dominirao Milo Đukanović smatrala je da je taj politički režim i njegov *nedodirljivi* lider kriv zbog neispunjenosti Srbije demokratskim sadržajem, kao i izolacije Savezne Republike

Jugoslavije (SRJ), dok je tradicionalistička politička struja, na čelu sa SNP i liderom M. Bulatovićem hvalila taj autoritarni politički režim i njegovog lidera, Slobodana Miloševića. Radilo se o interesima. Upravo je zbog toga i SNP imala bespoštednu podršku Slobodana Miloševića, koji je „neprijateljski” bio usmjeren na proevropsku političku struju, to jest Demokratsku partiju socijalista i njenog lidera Mila Đukanovića. Takvi odnosi trajali su sve do sloma autoritarnog režima u Srbiji, koji je pokazivao i sultanističke tendencije, na čijem je čelu bio Slobodan Milošević, dakle do petog oktobra 2000. godine (Goati, 2008: 296).

Na predsjedničkim izborima u Srbiji Slobodan Milošević je izgubio, a pobijedio je Vojislav Koštunica, kandidat Demokratske opozicije. Iako je, Milošević eksplicitno odbijao da prizna rezultate predsjedničkih izbora velike demonstracije u Beogradu natjerale su ga da preda vlast. Takođe, pored pritiska od strane društva postojao je i međunarodni pritisak.

Nakon smjene Slobodana Miloševića, sloma njegovog političkog režima, u crnogorskom društvu početkom 2000-ih godina, prema Goatiju (2008), glavno političko pitanje jeste da li treba djelovati u pravcu održavanja SRJ, konstituisati državnu zajednicu (Srbija i Crna Gora) ili djelovati u pravcu održavanja referendumu i proglašenja nezavisnosti Crne Gore. Savez „Pobjeda je Crne Gore – Demokratska koalicija Milo Đukanović“ (Demokratska partija socijalista i Socijaldemokratska partija) skupa sa Liberalnom strankom i dvije albanske partije (DUA, DC) na izborima, koji su održani 2001. godine uspio je pobijediti. Pobjeda ove indpendističke političke opcije ili struje bila je znak dominacije ove društveno-političke struje na političkoj pozornici u crnogorskom društvu, iz razloga što je Narodna stranka, koja je takođe proevropski usmjerena participirala na izborima u okviru koalicije, koju su činile partije koje su pripadnici tradicionalističke struje (SNP i SRNS). Naziv političke koalicije bio je „Zajedno za Jugoslaviju“. Takođe, na parlamentarnim izborima koji su održani oktobra 2002. godine indpendistička politička struja ili opcija Demokratska partija socijalista (DPS) i Socijaldemokratska partija (SDP) skupa sa LSCG, DUA i DC uspjela je pobijediti (osvojila je 56 posto glasova), da bi na izborima 2006. godine koalicija DPS i SDP uspjela ubjedljivo pobijediti (od ukupno 81 uspjela je dobiti 41 poslaničko mjesto u Skupštini Crne

Gore). Rascjep indipendisti (proevropska politička struja) i federalisti (tradicionalistička politička struja), samim početkom 1990-ih godina u crnogorskom političkom sistemu nije imao neku relevantnost. Najprije su dominirali federalisti, da bi u drugoj polovini 1990-ih i samim početkom 2000-ih godina ovaj rascjep dobio društveno-političku relevantnost, a razlog je što je indipendistička ili društveno-politička struja koja se zalaže za pristupanje Crne Gore Evropskoj uniji, u odnosu na federaliste postala predominantna. Konačno, težnja društveno-političke struje koja se zalaže za pristupanje Crne Gore EU – ostvarena je. Nakon što je održan referendum o nezavisnosti (21. maj 2006. godine) na kojem se 55 posto građana odlučilo za samostalnost Crna Gora se udaljila od Srbije (Goati, 2008: 297–298).

Postala je nezavisna država, i kao takva je priznata od strane Evropske unije, Amerike i šire.

Za nas naročitu relevantnost imaju prvi parlamentarni izbori u **nezavisnoj Crnoj Gori**, pa ćemo ih i razmotriti. Najbitniji zadatak crnogorskog parlamenta, koji je izabran 2006. godine bio je donošenje novog demokratskog ustava. Ustav je donesen i usvojen na svečanoj sjednici parlamenta 2007. godine. Pošto je Crna Gora zvanično postala samostalna, referendum je bio legalan, politička opozicija svoja posmatranja, koja su se ranije odnosila na državni oblik Crne Gore usmjerila je na sljedeća dva problema ili pitanja: prvi problem ili pitanje odnosi se na postojanje jednog ozbiljnog društvenog problema – korupcije u crnogorskom društvenom sistemu, dok se drugi odnosi na nezaposlenost, mala primanja, male penzije u Crnoj Gori. Kada je riječ o prvom problemu ili pitanju pripadnici političke opozicije smatrali su, to jest bili su uvjereni da su u korupciju, kao jednom od glavnih društvenih problema umiješani pripadnici vladajuće garniture, ponajviše su isticali korupciju u sudskoj vlasti i da je u istu umješan lider DPS-a Milo Đukanović i njegovi najbliži članovi familije. Pozicija je, naravno, eksplicitno odbacila te tvrdnje. Povodom tvrdnje koja se odnosi na veliku nezaposlenost, mala primanja, penzije i slično, pozicija, to jest vlast dala je jasan odgovor: crnogorsko društvo, u odnosu na sva ostala društva koja su nastala raspadom velike Jugoslavije ima najviši porast „bruto nacionalnog dohotka.“ (Goati, 2013: 136). Po mišljenju političke pozicije, to jest vladajuće garniture (DPS) ne treba raspravljati o prošlosti, već se usresrediti na

sadašnjost i budućnost, misleći na pristupanje Evropskoj uniji. Na kraju, da ukratko napravimo pregled rezultata izbora 2006. godine. Pobjedila je, što smo i ranije istakli, koalicija DPS/SDP, a osvojila je 48,6 posto glasova ili birača, što znači da je imala 41 mjesto od ukupno 81 mjesto u crnogorskom parlamentu. Iza nje slijedi, dakle druga politička stranka Srpska lista, koja je osvojila dvanaest poslaničkih mjesta ili 49,730 glasova na izborima, zatim slijede: koalicija– SNP, NS, DSS, koja je osvojila jedanaest poslaničkih mjesta, PP, sa osvojenih, takođe jedanaest poslaničkih mjesta u parlamentu Crne Gore i posljednja koalicija– Bošnjačka i Liberalna stranka sa osvojenih svega tri poslanička mjesta. Takođe, albanske stranke, kao što su DUA i Albanska alternativa uspjele su dobiti po jedno poslaničko mjesto (up. Goati, 2013: 136).

Treći element– sukob između etničkih grupa, koje imaju svoj identitet i koje nastoje isti da očuvaju može se posmatrati, prema Goatiju (2008), kao sukob između jezgra i periferije. Uticaj etničkih grupa na oblikovanje stranačkog sistema, a s tim i na „razvoj“ političkog života u crnogorskom društvu, početkom devedesetih godina nije bio izražen. U susjednim društvima, kao što su– hrvatsko, makedonsko i bosansko hercegovačko društvo, taj uticaj bio je veoma izražen. Za razliku od srbijanskog društva, u kome albanske manjine nijesu uspjele da se integrišu sa stranačkim sistemom (period od 1990. do 1999.) u crnogorskom društvu bošnjačko-muslimanske i albanske manjine od samog početka, od uvođenja višestranačja participirale su u političkom životu. U crnogorskom društvu, kao i u srbijanskom postojala je ideja da se Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija treba etnički razgraničiti. Tako je najbolje za sve– mogu da se izbjegnu veliki sukobi (a nijesu se mogli izbjeći). Ova ideja naišla je na velika osporavanja u srbijanskom društvu, dok je u crnogorskom društvu podržana, naročito od DPS. Takođe, podržana je i od strane NS (Goati, 2008).

Na oblikovanje stranačkog sistema, a s tim i na „razvoj“ političkog života u crnogorskom društvu, pored elemenata koje smo razmotrili veliki uticaj, prema Goatiju (isto, s. 300), imala je podjela na relaciji: skupina koja želi da sačuva neke vrijednosti prethodnog nedemokratskog komunističkog režima i skupina koja želi potpunu, tačnije korijenitu promjenu režima (uspostavljanje demokratije). Samim

početkom 1990-ih godina, ova podjela bila je „oličena u relaciji“: Demokratska partija socijalista (prvi DPS), koja je htjela da sačuva neke vrijednosti starog režima i Liberalna stranka (LS), koja je težila potpunijoj promjeni režima (uspostavljanje demokratije). U drugoj polovini 1990-ih, tačnije 1997. godine situacija se mijenja. Podjela više nije bila „oličena u relaciji“ DPS – LS, već (novi) DPS – SNP. Uslijedio je, kao što smo i ranije istakli, sukob unutar (prvog) DPS-a, potom formiranje SNP-a, zatim pobjeda (drugog, novog) DPS-a (u koaliciji) na izborima 1998. godine. Sve ovo nije značilo umanjivanje značaja podjele: očuvanje nekih vrijednosti starog režima/promjena (demokratija), iz razloga što je Socijalistička narodna partija (SNP), koja predstavlja tradicionalističku političku struju (federalisti) uspjela zadržati 29 poslaničkih mjesta u skupštini Crne Gore (bila je druga partija po jačini). Ova politička partija imala je podršku iz Srbije (Socijalističke partije Srbije), kočila je reforme da bi, kao što smo već istakli, nakon smjene Miloševića svoje stavove pokušala promijeniti (odnose se na antievropske i antidemokratske programe), ali bez nekog većeg uspjeha. Nakon konstituisanja državne zajednice Srbija i Crna Gora (2003. godine), zatim proglašenja nezavisnosti Crne Gore 2006. godine podrška, koju je ta politička partija imala od Srbije značajno se smanjila, dok s druge strane na izborima gubi značajan broj birača-glasača. Tek tada pomenuta podjela ili rascjep gubi na značaju, a Crna Gora se približava fazi u kojoj je demokratija jedina igra u društvu (V. Goati, 2008). Nadalje, sukob između rada (ljevice) i kapitala (desnica), navodi Goati (isto, s. 300), imao je veliku relevantnost u procesu oblikovanja stranačkog sistema (a s tim i u procesu „razvoja“ političkog života) u crnogorskom društvu. Samim početkom devedesetih godina 20. vijeka prvi DPS, tada vladajuća stranka napustila je zalaganja za državnu ili društvenu svojinu, dok se s druge strane sam proces privatizacije odvijao dosta sporo. To je i razlog zašto se DPS, prema Goati (isto), svrstava na lijevi položaj. Ubjedljivo najbolji program ekonomije koja će biti strogo tržišna ponudio je Liberalni savez Crne Gore, a po njemu (programu) država je dobila manje bitnu ulogu u ekonomskom životu crnogorskog društva. Upravo je i to razlog zašto je Liberalna stranka (pa i NS) smještena na desni položaj „političkog spektra“. Nakon sukoba i rascjepa u Demokratskoj partiji socijalista (DPS) 1997. godine i konstituisanja Socijalističke narodne partije (SNP), novi DPS

na čelu sa Milom Đukanovićem djelovao je u pravcu promjene svojih političkih stavova, promjene političkih programa, to jest prihvatio je demokratiju, tržišnu, kompetitivnu privredu i EU (pridruživanje Evropskoj uniji). Posle izbora 1998. godine, formirana je koaliciona vlada (DPS, NS, SDP) i od tada počinje brži proces privatizacije. Time se, prema Goatiju (isto), DPS približava centru, dok SNP na „obrascu“: lijevo – desno ostaje na krajnje lijevom položaju. Nakon što je izgubila podršku iz Srbije, to jest Slobodana Miloševića SNP postala je fleksibilnija po pitanju privatizacije, tako da više nije bila na krajnje lijevom, već na umjereno lijevom položaju „političkog spektra“ (Goati, 2008: 301).

Svi ovi elementi koje smo razmotrili, popunili su našu analizu i naše istraživanje. Jeste bilo manjih ponavljanja, ali ona su neophodna da bi u cjelini oblikovali sliku crnogorskog političkog života. Kao što smo vidjeli „svaka“ promjena podrazumijeva probleme u strukturi postojeće vlasti, koji se nastavljaju i u novoj vlasti, kao što su sukobi, zatim, rasjepi i slično. To je realnost političkog života svakog društva. Bitno je da se problemi nastoje riješiti, da se u mreži društvenih odnosa konstituišu demokratski odnosi. To je esencija demokratije. Na kraju, to je cilj demokratske tranzicije, a zatim i demokratske konsolidacije.

Iako, postoje različita mišljenja po pitanju demokratske tranzicije u crnogorskom društvu, to jest po pitanju da li je ona završena ili nije, a po mišljenju „nekih“ domaćih autora, koji se bave ili su se bavili problemom demokratske tranzicije ili „demokratske transformacije“ ona nije završena (na primjer: Vukićević¹¹⁸ i sl.), kao i po mišljenju laika, mi, na osnovu odrednice demokratske tranzicije, koju su nam ponudili eminentni svjetski istraživači „tranzitologije“ (Linc i Stepan), možemo reći da je demokratska tranzicija u crnogorskom društvu potpuno završena 2006. godine. Te godine, kao što smo i istakli, održan je referendum, a prema njegovim rezultatima Crna Gora je postala nezavisna država. Takođe, održani su i parlamentarni izbori, koji su bili slobodni i pošteni u razumnim okvirima.

¹¹⁸ S. Vukićević (2003) ističe da je transformacija u Crnoj Gori “ostala na nivou simuliranja promjene, lutanja od socijalizma ka kapitalizmu, od liberalnog ka državnom kapitalizmu i slično, a ne usmjerena u pravcu stvarne društvene promjene esencijalnog i egzistencijalnog karaktera u skladu sa progresivnim kretanjima savremenog društva i sopstvenim mogućnostima.” (S. Vukićević, CRNA GORA NA PRELAZU MILENIJUMA, 2003, s. 308).

Postignuta je „dovoljna saglasnost o političkim postupcima za dolaženje do jedne izabrane vlade (...) Vlada dolazi na vlast neposredno na osnovu slobodnih i sveopštih izbora (...) Vlada ima faktičku vlast da stvara novu politiku (...) Izvršna, zakonodavna i sudska vlast koju je stvorila nova demokratija ne mora de jure da deli vlast sa drugim organima.“ (Linc & Stepan, 1998: 15).

Sve političke stranke u Crnoj Gori, a naročito njeni lideri, moraju neprestano imati u vidu da su tu gdje su, zahvaljujući zajednici građana. Jer da nema zajednice građana, a isti oni su dio zajednice građana, ne bi ni njih bilo na političkoj pozornici, to jest ne bi ih bilo u strukturi vlasti– u parlamentu, vladi i slično. Danas se često postavlja pitanje: Da li političke stranke štite zajednicu građana ili štite svoje interese? Čini nam se da je ovo potonje tačno. Doći do položaja poslanika, ili imati većinu mjesta u parlamentu, a „ćutati“ i „slušati“ u parlamentu– ozbiljna je stvar. Shodno tome, zajednica građana trebala bi da se zapita koga je birala. Nadalje, ako postoji uticaj na biračko tijelo putem novca onda se postavlja još jedno pitanje: Da li je u sistemu prisutna korupcija? Opozicija krivi poziciju, a obje su „upetljane“ u to. A „upetljani“ su i građani, *koji* su pristali na korupciju (naravno, ne svi). Na kraju ispada da je kriva i pozicija i opozicija i građani. Onda je u problemu cijelo društvo. Postavlja se pitanje: Kuda dalje? Vraćamo se na ono što smo malo prije istakli– konstituisani demokratski društveni odnosi. Postavlja se pitanje– gdje su oni? Čini nam se da su ispali iz mreže društvenih odnosa. Sve nas ovo upućuje na krizu demokratije. I ne samo u Crnoj Gori, nego i u svijetu.

U crnogorskom društvu danas egzistira „parlamentarni sistem sa predsjednikom.“ (Darmanović, 2002: 193). Nadalje, višestranački sistem u Crnoj Gori se određuje i kao višestranački „sistem sa dominantnom partijom (po Blondelu), ili kao višepartijski sistem sa predominantnom partijom (po Sartoriju).“ (Komar, 2012: 65). U crnogorskom stranačkom sistemu dominantna ili predominantna politička stranka jeste DPS (Demokratska partija socijalista). Ova politička stranka nastala je, kao što smo i ranije istakli, iz SKCG. Demokratska partija socijalista, kao dominantna ili predominantna politička stranka „predstavlja kontinuum sveobuhvatne partije iz prethodnog jednopartijskog socijalističkog uređenja, što ima bar dvije važne posljedice: 1) kontinuum upravljanja i pristupa javnim resursima i 2)

kontinuum *partijske vlasti* u percepciji stanovništva (...) Mogućnost korišćenja javnih resursa dodatno olakšava činjenica da je Crna Gora, s obzirom na svoju geografsku veličinu, prilično centralizovana država. Istina, lokalna autonomija postoji u određenom obimu kada je u pitanju upravljanje lokalnim budžetima.“ (Komar, 2012: 68).

Prema Komar (2012), u ovom sistemu, u kome je jedna partija dominantna ili predominantna, glasači nemaju „osjećaj“ da participiraju u jednoj bitnoj odluci, a to je – ko će pobijediti na parlamentarnim ili predsjedničkim izborima, ko će biti vlast u Crnoj Gori. Takođe, prema istraživanju¹¹⁹ O. Komar (isto), i oni koji glasaju za Demokratsku partiju socijalista Crne Gore (pozicija) i oni koji glasaju za neku od opozicionih političkih stranaka u crnogorskom društvu, kao pobjednika na izborima označavaju Demokratsku partiju socijalista. Kako god da glasaju, ona će pobijediti. Na parlamentarnim izborima, koji su održani 1990, Demokratska partija socijalista koja je još uvijek nosila naziv SKCG osvojila je „’83 od 125 mandata, sa 66.4% dobijenih glasova; 1992. godine – 46 od 85 mandata sa 43.8% dobijenih glasova; 1996. godine – 45 od 71 mandata, sa 51.2% dobijenih glasova“ (Darmanović, 2007: 86). Na izborima nakon 1996. godine DPS je osvojila relativnu većinu mandata; 1998. godine – 32 od 75 mandata.“ (Komar, 2012: 71). Na parlamentarnim izborima, prvim parlamentarnim izborima u nezavisnoj Crnoj Gori, koji su održani 2006. godine, Demokratska partija socijalista je osvojila „32 od 81 mandata; 2009. godine – 35 od 81 mandata.“ (isto). Demokratska partija socijalista, što je bitno istaći, od parlamentarnih izbora 1996. (do 2016. godine) nastupa u koaliciji sa SDP (Socijaldemokratskom partijom). Takođe, nastupa i sa ostalim (manjinskim) političkim strankama (Komar, 2012).

Istražujući „harizmatički prediktorski model glasanja“¹²⁰ u Crnoj Gori Komar (2012: 161) verifikuje svoju pretpostavku da „na političko opredjeljenje birača u Crnoj Gori dominantno utiče harizmatička privlačnost lidera partije.“ U slučaju vladajuće političke stranke Demokratske partije socijalista, kao najintenzivniji

¹¹⁹Olivera Komar, BIRAČI U CRNOJ GORI: faktori partijske i izborne preferencije (doktorska disertacija), Fakultet Političkih nauka, Podgorica, 2012. g.

¹²⁰Olivera Komar, BIRAČI U CRNOJ GORI: faktori partijske i izborne preferencije (doktorska disertacija), Fakultet Političkih nauka, Podgorica, 2012. g.

prediktor glasanja za ovu dominantnu političku stranku ističe „se pozitivna ocjena lidera ove partije, Mila Đukanovića (...) Slijedi prediktor lider kao ključni razlog glasanja (...) i energičnost kao nevažna liderska osobina.“ (isto, s. 162). U slučaju Socijaldemokratske partije, ova politička partija, prema Komar (isto), „bi bila na dobitku promjenom lidera“, ističe se „inteligencija kao važna liderska osobina (...) i upornost.“ SNP – Socijalistička narodna partija– „kao prediktori glasanja“, za ovu partiju, „javljaju se 'Partija mi je važnija od lidera' (...), odlučnost kao liderska osobina (...) i obrazovanost kao nevažna liderska osobina.“ (isto, s. 163). U slučaju Pokreta za promjene, „kao pozitivni prediktori su pozitivna prosječna ocjena za Nebojšu Medojevića, lidera Pokreta (...) inteligencija (...) i dosljednost (...) kao nevažne karakteristike lidera, energičnost kao važna karakteristika lidera.“ (isto). Kada je u pitanju Nova srpska demokratija– “kao najbolji pozitivni prediktori glasanja javljaju se *energičnost kao liderska osobina* (...) i pozitivna prosječna ocjena za Andriju Mandića, lidera Nove srpske demokratije.” (isto). Istraživanje, koje je sprovedla dr Olivera Komar, jasno i precizno nam govori da kod pojedinaca koji glasaju za Demokratsku partiju socijalista CG “postoji najčvršća vezanost za lidera (...) Time se potvrđuje hipoteza, dominantna i u naučnim, i laičkim krugovima, da je harizma lidera jedan od značajnijih elemenata objašnjenja duge dominacije” (Komar, 2012: 164) Demokratske partije socijalista na političkoj pozornici u crnogorskom društvu. Opozicionim političkim strankama u Crnoj Gori nedostaje lider, to jest lideru nedostaje harizma.

Komar¹²¹ je svoje istraživanje sprovedla prije parlamentarnih izbora 2012. godine. Na tim izborima (2012. godine) pobijedila je “*Koalicija Evropska Crna Gora – Milo Đukanović*”¹²² Isto je bilo i na parlamentarnim izborima koji su održani 2016.

¹²¹Olivera Komar, BIRAČI U CRNOJ GORI: faktori partijske i izborne preferencije (doktorska disertacija), Fakultet Političkih nauka, Podgorica, 2012.

¹²²Rezultati parlamentarnih izbora 2012. godine: “Ukupno je glasalo 362.714 birača (70%). Na biračkim mjestima glasalo je 347.424 birača, a putem pisma 15.290 birača. Bilo je 5.764 nevažećih glasačkih listića • *Hrvatska građanska inicijativa* 1 mandat (1.470 glasova) • *Pozitivna Crna Gora – Darko Pajović* 7 mandata (29.881 glas) • *SNP – Socijalistička narodna partija CG – I riječ i djelo* 9 mandata (40.131 glas) • *Demokratski front – Miodrag Lekić* 20 mandata (82.773 glasa) • *Bošnjačka stranka – Rafet Husović* 3 mandata (15.124 glasa) • ***Koalicija Evropska Crna Gora – Milo Đukanović* 39 mandata (165.380 glasova)** • *Albanska koalicija* 1 mandata (3.824 glasa) • *Forca za jedinstvo* 1

godine (pobijedila je Demokratska partija socijalista, ali bez koalicije sa Socijaldemokratskom partijom).¹²³ Uz to treba dodati da je i na predsjedničkim izborima 2013. godine pobijedio kandidat Demokratske partije socijalista, Filip Vujanović.¹²⁴ Na predsjedničkim izborima, koji su održani 2018. godine, opet je pobijedio kandidat DPS-a, ali ovog puta kandidat je bio Milo Đukanović¹²⁵ (lider partije). Kada se sve sabere i oduzme, Demokratska partija socijalista i dalje suvereno vlada, na čelu sa Milom Đukanovićem. To znači da je nalaz do kojeg je došla Komar u svom istraživanju i dalje konzistentan. “Harizma lidera” (Komar, 2012: 164) Mila Đukanovića ključ je uspjeha Demokratske partije socijalista Crne Gore.

Na pitanje da li je demokratija u crnogorskom društvu konsolidovana ne možemo dati precizan odgovor. Ako kažemo da jeste, u potpunosti, taj odgovor može biti „sporan“. Ono što je realno– jeste da se u crnogorskom društvu redovno održavaju predsjednički i parlamentarni izbori. Da su izbori relativno slobodni i poštteni. Takođe, Crna Gora riješila je jedan veoma bitan problem– problem državnosti. Postala je nezavisna država 2006. godine i kao takva je priznata od strane država, koje su punopravne članice Evropske unije i šire. 2007. godine, godinu dana od proglašenja nezavisnosti, parafiran je SSP¹²⁶ između Crne Gore i Evropske unije, da bi nakon tri godine, 2010. godine Crnoj Gori bio dodijeljen status kandidata za članstvo u Evropskoj uniji, da bi do danas (2018) uspjela da otpočne pregovore u

mandat (5.244 glasa) • *Albanska omladinska alijansa* bez mandata (531 glas) • *Srpska sloga* bez mandata (5.275 glasova) • *Demokratska unija Albanaca* bez mandata (2.848 glasova) • *Zajedno* bez mandata (1.384 glasa) • *Srpski nacionalni savez – dr Ranko Kadić* bez mandata (3.085 glasova).” (Podvukao: Z.J.) (dostupno na sljedećem linku: <https://www.cdtmn.org/2016/09/23/rezultati-izbora-2006-2009-i-2012/>) (pristup ostvaren: 03. 02. 2019).

¹²³ Rezultati parlamentarnih izbora 2016. godine: “HGI – jedan mandate; SDP – četiri mandata; **DPS – 36 mandata**; Demokrate – 8 mandata; Ključ – 9 mandata; Demokratski front – 18 mandata; Bošnjačka stranka – dva mandata; SD – dva mandata; Albanci Odlučno – jedan mandat.” (Podvukao: Z.J.) (dostupno na sljedećem linku: <https://www.cdtmn.org/2016/11/02/konacni-rezultati-izbora/>) (pristup ostvaren: 03. 02. 2019).

¹²⁴ Vidjeti link: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/vujanovic-pobjednik-izbora-u-crnoj-gori> (pristup ostvaren: 03. 02. 2019).

¹²⁵ Vidjeti link: <http://dik.co.me/wp-content/uploads/2018/04/konacni-za-objavu.pdf> (pristup ostvaren: 03. 02. 2019).

¹²⁶ Sprovođenje *Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju*.

Dostupno na sljedećem linku: <https://www.eu.me/mn/psp/sprovođenje-sporazuma-o-stabilizaciji-i-pridruživanju> (pristup ostvaren: 28. 10. 2018).

trideset pregovaračkih poglavlja, od čega su neka zatvorena. Nadalje, Crna Gora je članica NATO-a. Sve ovo što smo nabrojali upućuje nas na zaključak da je demokratija u Crnoj Gori učvršćena – demokratija je postala jedina igra u crnogorskom društvu.

Međutim, sporan je jedan jako bitan elemenat, a to je transfer vlasti. On u Crnoj Gori ne postoji. Kao što smo mogli vidjeti u istraživanju „nekih,“ ali ključnih parlamentarnih izbora do 2016. godine, Demokratska partija socijalista, istina– u koalicijama, na vlasti je od uvođenja višestranačja (1990.), pa sve do danas (2018.), što je čini interesantnom za sociološka istraživanja. Za razliku od država u okruženju, u kojima su partije koje su bile na vlasti nakon smjene komunističke garniture vrlo brzo smijenjene ili zauzele neke niže pozicije u stranačkom i političkom sistemu, DPS u Crnoj Gori i dalje suvereno vlada. Istraživanja (na primjer: Komar) to pripisuju harizmi njenog lidera Mila Đukanovića, ali i činjenici da je Crna Gora malo društvo i da se u takvim društvima teže dolazi do „kvalitativnih“ promjena. Takođe, s druge strane, duga vladavina jedne partije nije neuobičajena stvar. Imamo primjer u Japanu sa „Liberalnom demokratskom partijom“ i u Meksiku sa „PRI“ (Komar, 2012). U pitanju su, kao i u Crnoj Gori, sistemi sa dominantnom ili predominantnom ili u krajnjem slučaju sa hegemonijskom političkom strankom. Pri tome ne treba zaboraviti da su, za razliku od crnogorskog, u pitanju velika, velika društva.

GLAVA V

KRIZA LIBERALNE DEMOKRATIJE *SVJETSKI SISTEM: CENTAR, POLUPERIFERIJA I PERIFERIJA*¹²⁷

¹²⁷ Tokom doktorskog istraživanja “Krizna liberalne demokratije – svjetski sistem: centar, poluperiferija i periferija,” rad je publikovan u časopisu “Medijski dijalozi: časopis za istraživanje medija i društva” sa nazivom SVJETSKI SISTEM: KRIZA LIBERALNE DEMOKRATIJE, “Medijski dijalozi: časopis za istraživanje medija i društva,” br. 36-2020, Istraživački medijski centar – Podgorica, 2020, str. 37-49.

„Demokratija nije postliminij – kuća kojoj se vraća, Vlast, rodno mjesto kojem Vlast prirodno teži. Postliminij Vlasti je totalitarizam. Zato se za Demokratiju mora boriti, i izboriti. Zato se demokratija mora osvajati, i braniti.“
(Risto Kilibarda, 2013a: 6 u: Jovović, 2020: 39).

Demokratija mora da se temelji eksplicitno na vrijednostima. Ako se ne temelji, onda se sa njom i manipuliše i ona je samim tim u opasnosti (Jovović, 2020). „Vrijednosti, kao što su: pravda, društvena promjena, sloboda i tolerancija ne bi smjele nikako da se dovode u pitanje, jer one omogućavaju razvoj individualnog i kolektivnog života u savremenom demokratskom društvu. Takođe, odgovornost pojedinaca-lidera, grupa-političkih stranaka, institucija vlasti i slično implicira odgovorno djelovanje, kao i ponašanje i prema samima sebi i prema društvu u cjelini. Odgovornost prema društvu podrazumijeva da pojedinac nikako ne bi smio da bude pasivan, jer time omogućava da društvom rukovode sumnjive osobe– tirani, diktatori, a samim tim i demokratija biva ozbiljno ugrožena. U pojedinim društvima Istočne i Jugoistočne Evrope, u kojima je proces demokratske tranzicije bio dug, dominirali su oni pojedinci koji su mentalno bili u nekom prošlom vremenu, daleko od savremenih civilizacijskih tokova, pa su samim tim bili i jako opasni. Neodgovornost lidera na globalnom nivou može se prepoznati po tome što ne posjeduju odgovornost prema životu stotinama i milijardama pojedinaca. Uski i sebični interesi, političko neznanje, politička nekultura, nepostojanje osjećanja određuju cilj pojedinačnog i grupnog života. Za njih su svi živi ljudi samo brojke, sa lakoćom uspijevaju da izazivaju sukobe, sve dok ne dođe do rata. Na primjer, kada su Holandani bili pomorska sila, oni su sa lakoćom ušli u rat sa Englezima, koji su bili veoma moćna pomorska sila. I

ne samo sa njima, već i sa Špancima. U toj borbi, naravno, oni su najviše izgubili– izgubili su čak 80 posto nacije Holandije. Naučili su glavnu lekciju– sa jačim više nikad se ne upuštati u bilo kakvu borbu. Veća društva ulaze u sukob sa većim (SAD, Rusija, Španija), a manja društva ulaze u sukob sa manjim društvima (Srbija, Grčka, Portugalija). To je pravilo (up. Čupić, 2010: 214–221).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 38).

Politički lideri moraju da budu odgovorni. I prema sebi i prema drugim pojedincima. Ako nijesu odgovorni, onda je zajednica u opasnosti, a samim tim i demokratija. Politički lideri moraju biti aktivni u životu društvene zajednice. Lideri bi morali aktivno i dinamično učestvovati u političkom životu društva i države. Sa druge strane – to se očekuje i od građana. Oni bi morali da biraju one koji će da upravljaju društvom. Demokratija implicira i da se oni (građani) mogu birati. (Jovović, 2020: 39).

Politikolog Samjuel P. Hantington, davne 1984. godine, postavio je kvalitetno i originalno pitanje: „Da li na globalnom nivou, nakon hladnog rata, ima više ili manje demokratije? (Popović, 1996) Ovo pitanje je značajno, kako sa sociološkog i politikološkog aspekta, tako i sa aspekta razmatrane problematike – Demokratska tranzicija u Južnoj i Istočnoj Evropi. Nadalje, ovo pitanje, danas je veoma aktuelno, a odgovor na njega nije lak. Pojedina društva u Istočnoj i Centralnoj Evropi devedesetih godina 20. vijeka, koja su bila predmet naše analize i istraživanja, kao što su: poljsko, čehoslovačko (zvanično odvajanje 1. januara 1993. godine: češko i slovačko), mađarsko društvo i slično veoma brzo su postigla dobre rezultate u sferi privrede, prava, obrazovanja i demokratije, dok su, s druge strane pojedina društva u Jugoistočnoj Evropi, kao što su srbijansko, crnogorsko, hrvatsko i slično polako 'tonula'. U pojedinim segmentima ona su nazadovala. U njima je još uvijek postojala, napominje Popović (isto), komandna, statična, privreda, a postojeći politički režim bio je, kao što smo i ranije istakli, mješavina autoritarno-totalitarnih karakteristika. Prve godine, nakon hladnog rata, prema istraživanjima F. Housea, karakteriše progres u svim sferama društva, što znači i progres na polju slobode, tolerancije, pravde, ljudskih potreba i sl., dok s druge strane koliko je prisutan progres, toliko je i prisutan regres. M. Popović (1996: 24), parafrazirajući F. Housea,

ističe: 'od 1989-e do 1992-e, osetno je pao i procenat svetskog stanovništva koje živi u *slobodnim* zemljama (sa 38,86% na 25,29%), i procenat stanovništva koje živi u *neslobodnim* zemljama (sa 41,09% na 31,79%), dok je značajnije (sa 20,05% na 42,92%) porastao jedino procenat svetskog stanovništva koje živi u *delimično slobodnim* zemljama, dakle upravo u onim zemljama u kojima je sudbina slobode i demokratije, prema samoj definiciji (klasifikaciji), još uvek krajnje neizvesna.'" (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 39-40).

Najpopularniji i najdinamičniji politički fenomen jeste demokratija. To je realnost. „Od nje, kao što kaže Entoni Gidens (2007), očekivalo se ništa drugo, nego da će uspješno funkcionisati. Istina, funkcionisala je i još uvijek funkcioniše. S druge strane, istina je i da ona nailazi na razne probleme. Gidens (isto) ističe da postoji jedan paradoks demokratije, koji nas sve zbunjuje– ona (demokratija) se širi svuda po svijetu, dok se u društvima u kojima je nastala, koja se smatraju kolijevkom demokratije, koja imaju dugu demokratsku tradiciju, pojavljuje veliko razočaranje i individualno i grupno u demokratske procese. Tako, na primjer, u Sjedinjenim Američkim Državama i Zapadnoj Evropi istraživanja jasno pokazuju da je ogroman broj onih koji su potpuno ravnodušni prema demokratskom političkom sistemu. Najčešće se ističe da je uzrok te indiferentnosti, pa i razočaranja globalizacija socijalnog života (Gidens, 2007). Tako jedan od najistaknutijih sociologa u Americi, Danijel Bel (parafrazirano u: Gidens, 2007: 434) ističe da su vlade u nacionalnim društvima, kao zajednicama građana postale 'suviše male da se izbore s velikim problemima' i istovremeno 'suviše velike da bi se uhvatile u koštac sa malim problemima pojedinih gradova ili oblasti.' (Bel, citat preuzet iz: Gidens, 2007: 434–435).“ (preuzeto iz: Jovović, 2020: 40). Pojedinci su postali ništa drugo no cinični kada su pitanju lideri. A osobito kada je riječ o njihovim tvrdnjama da mogu da utiču na probleme koji se ne tiču samo jednog društva i jedne države već više njih. Otuda neka istraživanja u Sjedinjenim Američkim Državama, jasno pokazuju da politički lideri imaju problema prilikom predstavljanja javnosti, odnosno društvu i pretežno se napominje da su lideri fokusirani na svoje interese – zanemaruju interese i potrebe zajednice. Takođe, ne drže se obećanja – koja su dali građanima (prije izbora i nakon

izbora). Pojedinci-građani su postali krajnje indiferentni, odnosno – kod njih se redukovalo interesovanje za zbivanja u političkoj sferi (Jovović, 2020).

Dvije ideologije, koje jesu u konfrontaciji i koje govore o svijetu, kao što su liberalizam – sa jedne strane i sa druge strane – socijalizam, saglasne su po pitanju tvrdnje da je nizabležan progres. „Za prve je nosilac progressa niko drugi, nego građanska klasa, a za druge je to proleterijat, ali ono što im je zajedničko, jeste progres. Po njima se on ne može izbjeći. Njihov odgovor po pitanju demokratije, nakon hladnog rata, pozitivan je. Ako se u odgovor koji su nam oni dali ne uklapa mnoštvo činjenica, a jedna je da je u dvadesetom vijeku dominirala nesloboda, politička nekultura, nepoštovanje ljudskih prava i sloboda, kao i da smo imali povećanu smrtnost, više nego ikada, to je onda problem mnoštva činjenica. Po pitanju centra (jezgra), poluperiferije i periferije svjetskog sistema najčešće se ističe da su za demokratiju veće šanse u centru (jezgru) svjetskog sistema, nego u periferiji ili poluperiferiji. Jedna od esencijalnih razlika između liberalne i svjetsko systemske interpretacije jeste to da liberalna ovu razliku (centar, periferija, poluperiferija) predviđa, dok je svjetsko systemska poštuje, pa su i njena predviđanja tačnija, to jest realnija (M. Popović, 1996).” (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 40-41).

Djovani Arigi, blizak saradnik Imanuelu Volerstinu, svjetski poznatom sociologu, uopšte – svjetsko-systemskom analitičaru i teoretičaru „upravo zahvaljujući analitičkom uvažavanju specifične svetsko-systemske pozicije poluperiferije, još 1990-e, dok je euforija nerealnog optimizma vladajućeg liberalizma još uvek kulminirala, bio u stanju da realistički predvidi i upozori: ‘Sasvim je moguće da će tekuća kriza prosistemskih i antisistemskih autoritarnih režima poluperiferije postati rodno tlo novih vrsta ekstremnih etnonacionalističkih demokratskih režima (...) Nemoćan bilo da zadovolji bilo da suzbije narodne zahteve za standardom i demokratijom, sve veći broj režima poluperiferije može doći u iskušenje da izlaz iz ovog političkog bespuća potraži u zadovoljavanju tih zahteva selektivno, na bazi rasne, etničke ili verske diskriminacije (...) ljudska mržnja i patnja mogle bi da eskaliraju iznad bilo čije moći kontrole.’“ (Popović, 1996: 25–26 u: Jovović, 2020: 41).

Iskustva demokratske tranzicije na svijetu, diferenciraju se. Otuda je ono takvo i u slučaju Južne, Istočne, Jugoistočne Evrope i Južne Amerike. Kada se porede iskustva demokratske tranzicije u društvima i državama Južne Evrope i iskustva demokratske tranzicije u društvima i državama Južne Amerike, da se uočiti – da se demokratska tranzicija u Španiji, Portugaliji i Grčkoj, odnosno u Južnoj Evropi posmatra, to jest može se posmatrati kao progres: tranzicija od nedemokratije do demokratije – demokratskog političkog režima i sistema. Ovaj proces, u ovim društvima i državama, okončan je sredinom 1970-ih i početkom 1980-ih godina (Jovović, 2020). „To je rezultat našeg istraživanja, do kojeg smo došli komparativnom metodom i analizom sadržaja, kao i rezultat istraživanja, u kome su participirali istraživači iz Portugalije, Španije, Grčke, to jest Djovani Arigi i njegovi najbliži pomoćnici (istraživanje u: M. Popović, 1996). Glavni nalaz, do koga se došlo ovim njihovim istraživanjem, može se različito razumijevati, tumačiti i objašnjavati. Društva u Južnoj Americi krenula su sa procesom demokratske tranzicije od poluperiferije svjetskog sistema, isto kao i društva u Južnoj Evropi. Dakle, početak im je bio identičan. Međutim, ono što ih u esenciji diferencira, jeste to što su sva društva u Južnoj Americi tu i ostala (poluperiferija) – složen proces demokratske tranzicije bio je neuspješan, dok su društva u Južnoj Evropi odmah prešla u centar svjetskog sistema (demokratija) – demokratska tranzicija bila je veoma uspješna. I ne samo što je bila uspješna, ona je i brzo završena. U poređenju sa procesom demokratske tranzicije u društvima Južne Amerike i demokratske tranzicije u društvima Južne Evrope, demokratska tranzicija u društvima Jugoistočne Evrope, to jest Balkana nije akribično i šire izučavana. To su paušalna istraživanja, sa izuzetkom istraživanja Darmanovića, a jedan od razloga jeste što je u pitanju izuzetno kompleksan i izuzetno spor proces. Kao što i sami znamo, Balkan ima samo iskustvo zaoštrenih društvenih odnosa i iskustvo iz rata, te je i stoga krajem osamdesetih i početkom devedestih godina bio blizu neuspješnog procesa demokratske tranzicije u društvima Južne Amerike, a delako od uspješnog procesa demokratske tranzicije u Južnoj Evropi, to jest u Španiji, Portugaliji i Grčkoj. Do sličnih rezultata došli su strani istraživači, kao što su: Ivan Berend i Đeređ Ranki, ekonomisti, veoma bliski svjetsko-sistemske analitičarima. Oni su istraživali

(istraživanje u: M. Popović, 1996) evropsku periferiju došli do sljedećeg zaključka: čak i kada se govori o jednoj periferiji, evropskoj periferiji i u njoj o privrednom razvoju, ne može se govoriti o jednom iskustvu tranzicije, već o najmanje dva, koja nijesu identična, već se diferenciraju. Prvo je uspješan proces ili iskustvo tranzicije u društvima Južne Evrope– prelaz iz polu-periferije u centar svjetskog sistema (demokratija), a drugo je neuspješan proces ili iskustvo tranzicije na Jugoistoku Evrope. Jugoistočna Evropa je dugo bila na periferiji svjetskog sistema i upravo zbog toga je (krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina dvadesetog vijeka) ostala blizu iskustva demokratske tranzicije u društvima Južne Amerike, a istovremeno daleko od uspješnog procesa demokratske tranzicije u društvima Južne Evrope.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 41-42).

Okončanjem hladnog rata, došlo je do nestanka nedemokratskih režima i sistema i dogodili su se veliki uspjesi. Imali smo uspješnu demokratsku tranziciju i konsolidaciju u Južnoj Evropi, ali, sa druge strane i krize (početkom 1990-ih godina) u postsocijalističkim društvima sa njihovim totalitarno-autoritarnim političkim režimima (Jovović, 2020). Sve što se dogodilo na Balkanskom poluostrvu, može se najjednostavnije staviti u sintagmi „izmišljanje pluralizma“ (Jovović, 2020: 42). „On je izmišljen, ’on nije, na način na koji se razvijao u devetnaestom stoljeću u Velikoj Britaniji i čak i nešto ranije u SAD, Francuskoj i drugdje, bio politička konzekvencija socijalno već postojećih razlika, socijalnih razlika koje su se uz savladavanje prepreka uspinjale do razine političke legitimnosti i prihvaćenosti, nego je došao kao jedna vrsta političke odluke da se promijeni način na koji se igra politička igra, da se uvede ono što je, koliko je politički moguće, različito od starog modela koji je, načelno gledano, bio model u kojemu je monolitnost bila zaštićena vrijednost.’ (Puhovski, 2005: 16).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 42-43). Pojedinci koji su pripadali komunizmu, samim uspostavljanjem pluralizma, mislili su da će njihov život postati kvalitetniji, ali, na žalost – nije. Došlo je vrijeme siromaštva i rdavih odnosa, kao i ratova i mnogih konfrontacija, koje nijesu trajale godinu, dvije, već čitavu jednu deceniju. Misleći da je došao kraj patnjama, nastali su novi problemi, „a sve zbog onih koji su ’izmislili pluralizam,’ kako bi djelovali u pravcu zadovoljenja svojih sebičnih interesa. I kada su nestali ti

koji su 'izmislili pluralizam' došli su neki novi. I ti novi su nastavili da izmišljaju da je u društvu potpuno uspostavljena liberalna demokratija, a svjesni su da se nalaze na poluperiferiji ili periferiji svjetskog sistema, daleko od samog centra (SAD, a zatim Francuska i Velika Britanija).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 43).

Izučiti F. Fukujamin „trijumf demokratije“ (u: Jovović, 2020: 43), osobito sa sociološkog aspekta, čini nam se značajnim. „Trijumf demokratije“, postao je predmet brojnih rasprava, kao i, sa druge strane, predmet naučne polemike. Naučna polemika, po pitanju „trijumfa demokratije,“ (Jovović, 2020: 43) vodi se decenijama. Koncept kraja istorije nalazi podlogu u kapitalističkom sistemu, sa jedne strane i usponu liberalne demokratije u svijetu, sa druge strane. Društveni i politički događaji, kao što su: demokratske tranzicije u društvima i državama Južne Evrope, uopšte – raspad Sovjetskog Saveza Socijalističkih Republika, uspostavljanje višepartijskog sistema u mnogim državama svijeta i slično, završeni su. Konstituisana liberalna demokratija, tako popularna na globalnom nivou, nema ozbiljnog protivnika, dok, sa druge strane, monarhiju, zatim – komunizam i, kao treće – fašizam niko ne podržava. „Stigli smo, kako kaže Fransis Fukujama, do kraja, do 'krajnje tačke ideološke evolucije čovečanstva, u kojoj je zapadna demokratija uspostavljena kao konačni oblik vladavine (1989). Fukujamina teza bila je povod za kritičke reakcije, ali je on, ipak, skrenuo pažnju na ključni fenomen našeg vremena. U ovom trenutku, ne postoji biračko telo ili masovni pokret koji su u stanju da zamisle oblik ekonomske i političke organizacije koji bi mogao biti alternativa tržišnoj privredi i liberalnoj demokratiji.’ (Gidens, 2007: 433). Sasvim je očigledno da je za Fukujamu liberalna demokratija nedodirljiva i da joj kao takvoj niko ne može parirati. Ona je posljednja i poslije nje neće biti nikakve ideologije ili sistema.“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 43-44) To je za, sa jedne strane, naučnu elitu, kao i za laike, sa druge strane, prosto nezamislivo. (Jovović, 2020).

Fokusirajmo se sada na poluperiferiju, odnosno na nedemokratske režime (diktaturu) i centar svjetskog sistema, to jest na demokratiju. „Liberalna i svjetsko-sistemska škola ili teorija na dosta sličan način opisuju redosljed diktature i demokratije na globalnom nivou. Diktature postoje, to jest ova vladavina, uglavnom,

je bila, ili je još uvijek učvršćena na periferiji i poluperiferiji, a demokratija je učvršćena u centru (jezgru) svjetskog sistema. Za vladajuću, liberalnu školu ili teoriju, ovaj redosljed je rezultat onih faktora, kao što su privredni, društveni, politički i slično, dok je za svjetsko-sistemska školu ili teoriju taj redosljed slika i prilika jednog svjetskog sistema. Dosta različita razumijevanja, tumačenja i objašnjenja upravo su ta koja proizvode i dosta različite konstatacije. Pa je konstatacija vladajuće, liberalne interpretacije, ističe M. Popović, u novije vrijeme i 'kvaziliberalne interpretacije', nastajanje jednog sasvim novog oblika rasizma. Taj oblik rasizma 'je manje eksplicitan, biološki i rasni, a više latentan, takozvani civilizacijski i kulturni rasizam. Kod ovog novog rasizma, opet, nije toliko sporna sama deskripcija relativne necivilizovanosti/nekulture (autoritarne političke kulture) kao faktora reprodukcije diktature na periferiji/poluperiferiji svjetskog sistema, koliko je sporna, površna i netačna njena interpretacija, to jest njeno odbijanje da prizna bitnu materijalističku vezu koja postoji između relativne nerazvijenosti, siromaštva i podređenosti periferije/poluperiferije u jedinstvenoj svjetskoj privredi, na jednoj, i relativne necivilizovanosti/nekulture/autoritarnosti ovih zona svjetskog sistema, na drugoj strani. Zbog toga je vladajuća/liberalna interpretacija, u krajnjoj liniji, i politički konzervativna.' (Popović, 1996: 29). S druge strane, analizira Popović (isto), za razliku od generalne konstatacije koju su nam ponudili liberalisti, konstatacija svjetsko-sistemske škole ili interpretacije ili teorije jeste, ni manje ni više, postojanje jednog svjetskog političkog sistema. Ovaj sistem jedna je realnost, a ko neće da ga prihvati, na kraju, moraće da ga prihvati. A čini nam se da su ga skoro svi, latentno, prihvatili. Svjetski politički sistem uspijeva da demoralizira političke sisteme u društvima, kao zajednicama građana. Oni su manji i slabiji, pa mu to i uspijeva ili ako još uvijek nije– uspijeće. Mnogi svjetsko-sistemska teoretičari i analitičari ističu da postojanje jednog kompaktnog svjetskog političkog sistema dokazuje postojanje ukupno tri reda činjenica koje su i 'integrisane.'“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 44). I to (Jovović, 2020: 45):

1) „Pomenuti redosljed diktature (periferija, poluperiferija) i demokratije (centar). Ovaj redosljed ne osporava ni jedna, ni druga škola ili interpretacija, to jest liberalna i svjetsko-sistemska“;

2) „Ona bitna materijalistička veza koja postoji između privredne i ukupne nerazvijenosti i podređenosti periferije/poluperiferije u jedinstvenoj svjetskoj privredi i političke autoritarnosti ovih zona svetskog sistema (koju uporno previda vladajuća/liberalna interpretacija)“ (Popović, 1996: 29 u: Jovović, 2020: 45) i

3) „Razgranate, moćne institucije – vidljive (Ujedinjene nacije i sl.) i nevidljive – koje efikasno upravljaju diferenciranim 'procesima svetske privrede, društva i politike, i koje zbog toga sve više i funkcionišu kao neka vrsta kompleksne i komplikovane, ali ipak jedinstvene SVETSKE VLADE.' (Popović, 1996: 29–30).“ (Jovović, 2020: 45).

Sjedinjene Američke Države, Francuska i Velika Britanija, zemlje centra svjetskog sistema čine svjetsku vladu. Samim okončanjem „hladnog rata, ‘Amerika je ostala sama na svjetskoj areni: ni jedna država, ili više njih zajedno, ne čine nikakvu efektanu protivtežu.’ (Pečujlić, 2002: 93). Koliko je postojanje svjetske vlade dobro, toliko je i loše. Zašto loše? Postojanje svjetske vlade guši identitet vlada u nacionalnim društvima, kao zajednicama građana, a bez identiteta gubi se značaj, značenje i smisao, kako pojedinaca, vlada, tako i nacionalnih društava, kao zajednica građana. Postojanje svjetske vlade znači ništa drugo, nego konstituisanje totalitarizma i dovršenost (Vukićević, 2005). Ako centar (SAD, Francuska, Velika Britanija), koji predstavlja kolijevku demokratije, konstituiše totalitarizam, šta onda reći za polu–periferiju svjetskog sistema? Vrlo često se postavlja pitanje, da li će demokratija nastaviti da raste, u smislu preobražaja u neki drugi oblik, ili će postepeno nestajati? Vučina Vasović (2002) pokušava dati odgovor. Činjenica je da nikada, ali nikada nijesu postojali bolji uslovi za razvoj demokratije, kao što danas postoje. Naročito u onim segmentima društva, kao što su kultura, obrazovanje, turizam i privreda. Takođe, s druge strane, pored ovih uslova, svijetom kruži jedan proces, koji degradira demokratiju. I ne samo što je degradira, on je i ograničava ili, na kraju i uništava. Riječ je o fenomenu globalizacije. Globalizacija, postaje jedna realnost i društvenog i globalnog poretka. 'Da li je i kakvo mesto vulkanska mašinerija i energija savremenog golijata globalizacije *nametnula* demokratiji i pojedinim državama nije još sasvim jasno. Demokratija, sa svoje strane, nema količinu moći kojom može presudno uticati na svoju sudbinu i zato će morati da se

prilagođava' (isto, s. 40) globalizaciji. 'A dokle i dokad?' (Vasović, 2002: 40).“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 45-46).

Milan Popović (1996), slično Vučini Vasoviću, u svojim izučavanjima i analizama, dva pitanja razmatra: „Da li je liberalna demokratija jedna norma koja je prije svega univerzalna? Da li je liberalna demokratija ograničena, kako u vremenu, tako i u prostoru? To da je liberalna demokratija norma koja je prije svega univerzalna pripada liberalnoj školi mišljenja, dok to da je ograničena i prostorno i vremenski pripada svjetsko-sistemske škole mišljenja. Prema Popoviću, istina je da je liberalna demokratija norma, koja je univerzalna i da je liberalna demokratija ograničena. Dakle, i jedno i drugo. Demokratija na Zapadu (centar– svjetski sistem) norma je i uzor za polu-periferiju ('nerazvijena društva'), takođe, s druge strane ona je ograničena (samo je za Zapadni svijet).

Politički sistem je 'piramida, pod pretpostavkom da u jednom društvu postoje različiti stupnjevi moći, tako da u demokratskom društvu vlast ide od baze ka vrhu a u birokratskom društvu suprotno, od vrha do baze' (Bobio, 1990: 33). Ovdje je savremeno 'demokratsko društvo' (isto, s. 33) – centar svjetskog sistema, dok je 'birokratsko društvo' (isto, s. 33) – polu–periferija svjetskog sistema.“ (Jovović, 2020: 46).

Diferenciramo, prema Popoviću (u: Jovović, 2020: 46-47), „političke sisteme koji pripadaju centru svjetskog sistema, političke sisteme koji pripadaju poluperiferiji svjetskog sistema i političke sisteme koji pripadaju periferiji svjetskog sistema. Političke sisteme koji pripadaju centru karakteriše: razvijena politička kultura, krajnje poštenu i slobodni izbori, razvijena ekonomija, apsolutno poštovanje ljudskih prava i sloboda, stabilna demokratija, politički konsenzus i slično. Političke sisteme, koji pripadaju periferiji i/ili poluperiferiji karakteriše: nedemokratska politička kultura, nerazvijena ekonomija, tranzicija u tranziciji, 'političke neslobode', autoritarni i totalitarni režimi i slično. Politički sistemi, koji pripadaju centru svjetskog sistema... su: Politički sistem u razvijenoj Velikoj Britaniji (liberalno-demokratski sistem, čist parlamentarni sistem); zatim, politički sistem najdominantnije svjetske sile Sjedinjenih Američkih Država (liberalno-demokratski sistem, predsjednički sistem); politički sistem na Zapadu Evrope– Francuska

(liberalno-demokratski sistem, mješavina: parlamentarno-predsjednički). Politički sistemi, koji pripadaju poluperiferiji svjetskog sistema su politički sistemi u društvima, to jest republikama nastalim raspadom velike Jugoslavije– u Hrvatskoj, Srbiji i slično. Oni su 'fasadno-demokratski, i mešoviti. (...) Pomoću alternative svetsko-sistemske tipologije savremenih političkih sistema moguće je' (Popović, 1996: 24) razumijevati, tumačiti i objasniti neke ključne fenomene iz oblasti politike, 'tranzitologije' i slično. Nadalje, putem ove tipologije političkih sistema može se riješiti svaka politička jednačina, pa i nejednačina. Dosta interesantna politička nejednačina glasi (Popović, 1996: 33): '*A nije jednako A*. Čak ni identični ustavno-pravni modeli, u različitim zonama svjetskog sistema, ne proizvode identične, pa čak ni približno jednake političke rezultate. Predsednički sistemi Južne Amerike nisu ni približno jednaki svom uzoru, predsedničkom sistemu SAD: predsednički sistemi Južne Amerike su poluperiferni i zato samo fasadno-demokratski, dok je njihov uzor (predsednički sistem SAD) centralni i zato liberalno demokratski.'" (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 46-47).

Danas je sveprisutna tzv. „nevidljiva moć,“ (u: Jovović, 2020: 47) koja je smještena u svim zonama svjetskog sistema. I u centru. I u poluperiferiji. I u periferiji svjetskog sistema. Pored svjetske vlade, danas je dominantan i ovaj tip moći. „Kako kaže Bobio (1990) – negdje je veoma 'vidljivo prisustvo nevidljive moći (mafija, kamora, neregularne masonske lože, nekontrolisane tajne službe koje štite subverzivne grupe, a trebalo bi da ih kontrolišu).' (Bobio, 1990: 26). Terorizam, na globalnom nivou (svjetski sistem) 'autoritarnom toku daje nove životne sokove.' (Pečujlić, 2002: 94). Meta su mu nedužni pojedinci-građani: 'razara (...) *dušu društva*, stvara stanje opšteg straha, izaziva i istovremeno opravdava represivne odgovore vlasti.' (Pečujlić, 2002: 94). S druge strane, 'globalni jastrebovi (...) tragediju' zloupotrebljavaju 'za uspostavljanje sveobuhvatne kontrole nad građanima, za podizanje novih zidova između zemalja i drastično ograničavanje slobode kretanja, pretvaranje bogatih društava u tvrđave.' (Pečujlić, Nakarada¹²⁸). **Da**

¹²⁸ M. Pečujlić, R. Nakarada: "NATO intervencionizam– Nova faza represivne globalizacije" "Nova srpska politička misao" Posebno izdanje: Srbija i NATO I i II, 1999.

li je to liberalna demokratija? Nije!“ (rezultati doktorskog istraživanja u: Jovović, 2020: 47).

Zaključno, danas je liberalna demokratija u opasnosti i u ozbiljnoj krizi. Na ovaj zaključak nas navode, kako naučne studije, tako i dominantni svjetski lideri, koji se svakodnevno obraćaju naciji. Tako je Hilari Klinton, američka senatorka, nekadašnja Prva dama i kandidatkinja za predsjednika SAD 2016. godine, koja je objavila knjigu „Šta se desilo“ izrazila veliku zabrinutost i istakla da je liberalna demokratija u SAD (centar svjetskog sistema), dakle, kolijevka demokratije u ozbiljnoj krizi. Da li je to proizvod globalizacije, kapitalizma ili ponašanja samih lidera, pitanje je. Odgovor zahtijeva jednu cjelovitu, akribičnu sociološko-politikološku analizu.

cit. preuzet iz: M. Pečujlić u POSTKOMUNIZAM I DEMOKRATSKE PROMENE (pr. Vasović, Pavlović), 2002, s. 94.

ZAKLJUČAK

Demokratska tranzicija implicira prelaz iz jednog političkog režima u drugi i ona kao takva postavlja ozbiljne zadatke svim društveno-političkim akterima u društvenom sistemu. Ona je omogućila da naša svakodnevnica bude potpuno drugačija, a sociološko-politikološka teorija je postala izuzetno moćna kada se usresredila na nešto što se kreće. Kada mnoštvo političkih činjenica uspije da pokrene društvenu realnost u pravcu intenzivnije dinamike, tada pojmovi i sintagme bivaju nemoćne i teško da se može zapaziti teoretičar, čiji su pogledi drugačiji od pogleda onih “običnih” pojedinaca. Upravo je tako demokratska tranzicija i samu sociološko-politikološku teoriju prosto dovela u pluralizam iskušenja (Đukanović & Bešić, 2000).

Usresređeni na demokratsku tranziciju, kao prelazu iz jednog nedemokratskog političkog režima u drugi, bolji demokratski režim u ovom radu pokušali smo da odgovorimo na osam pitanja.

1) Da li je demokratska tranzicija, kao jedan izuzetno kompleksan proces, u društvima Južne, Jugoistočne i Istočne Evrope potpuno završena i ako jeste koji društveno-politički faktori su to omogućili?

2) Da li priroda nedemokratskog političkog režima i jako vodstvo determinišu kakav će biti proces demokratske tranzicije?

- 3) Da li se jako vođstvo izjednačava sa diktatorskom vladavinom?
- 4) Da li je promjena političkih režima u poljskom, mađarskom i čehoslovačkom društvu bila praćena drušveno-politićkim nemirima velikih razmjera, u smislu da je bilo ųrtava?
- 5) Koji politićki ćinioci i drušveno-politićki procesi dovode do demokratske tranzicije putem sporazuma?
- 6) Ko je onemogućavao otpoćinjanje procesa demokratizacije u Istoćnoj Evropi?
- 7) Kako su nedemokratske komunistićke partije, koje su se djelimićno probrazile, a koje su uspjele pobijediti na prvim višestranaćkim izborima uticale na dalji tok demokratske tranzicije?
- 8) Da li se iskustvo demokratske tranzicije u društvima Juųne Evrope i iskustvo demokratske tranzicije u društvima Jugoistoćne Evrope esencijalno diferenciraju?

Da bi smo dali odgovor na ova postavljena pitanja, definisali smo jednu glavnu i sedam pomoćnih hipoteza.

Glavna hipoteza glasi:

Participacija većine politićkih ćinioca na prvim i drugim poštenim, a nadasve slobodnim izborima; demokratski transfer vlasti; rješenje problema drušavnosti – omogućili su potpun završetak procesa demokratske tranzicije u društvima Juųne, Jugoistoćne i Istoćne Evrope.

Pomoćne hipoteze:

- 1) Savitljivost autoritarnog režima i snaųno vođstvo omogućili su brz i uspješan proces demokratske tranzicije i demokratske konsolidacije u društvima Juųne Evrope.
- 2) Jako vođstvo ne izjednaćava se sa diktatorskom vladavinom.
- 3) Promjena nedemokratskih politićkih režima u poljskom, mađarskom i čehoslovaćkom društvu nije bila praćena drušveno-politićkim nemirima velikih razmjera.
- 4) Demokratska tranzicija, putem sporazuma događa se kada je tranzicijski proces “obeleųen ųtrajkovima i protestima” (Hantington, 2004: 122) pojedinaća i

grupa u društvu i kada pozicija i opozicija izmijene sopstvena društveno-politička uvjerenja.

5) Sovjetski Savez dok je još uvijek bio u snazi onemogućavao je otpočinjanje procesa demokratizacije u društvima Istočne Evrope.

6) Nedemokratske komunističke partije, koje su se djelimično transformisale a potom pobijedile na prvim višestranačkim izborima otežale su potpun završetak procesa demokratske tranzicije.

7) Iskustvo demokratske tranzicije u društvima Južne Evrope i iskustvo demokratske tranzicije u društvima Jugoistočne Evrope esencijalno se diferenciraju.

Istražujući demokratsku tranziciju u Južnoj Evropi, to jest u španskom, portugalskom i grčkom društvu utvrdili smo da je većina političkih subjekata, počevši od pripadnika vladajuće skupine prethodnog nedemokratskog političkog režima, dosavsi do novih političkih subjekata (novih lidera, mladih političkih stranaka), bila spremna da participira na prvim, poštenim i slobodnim izborima. U esenciji niko od njih nije bojkotovao izbore, kao ni osporavao rezultate istih. Slično je bilo i u društvima Istočne i Jugoistočne Evrope, to jest u ruskom, poljskom, čehoslovačkom, rumunskom, mađarskom, bugarskom i crnogorskom društvu. Oni pojedinci–lideri koji su kočili proces demokratske tranzicije, prevashodno zbog svojih nedemokratskih ciljeva, interesa i slično– ispali su iz “tranzicijske igre,” a oni koji su došli na vlast, ili zauzeli neki od položaja u strukturi nove vlasti, a čije je političko ponašanje oblikovala nedemokratska (autoritarna, totalitarna, posttotalitarna i sultanistička) tradicija, morali su se korigovati i prihvatiti realnost novog demokratskog društva.

U društvima Južne Evrope, to jest u španskom, portugalskom i grčkom društvu, političke stranke koje su na prvim višestranačkim izborima pobijedile, a koje su na sljedećim (drugim ili trećim) parlamentarnim izborima izgubile, mirno su predale vlast. Dakle, demokratski transfer vlasti postao je najbitniji element novog demokratskog društva. To je istovremeno i bitan kriterijum kada se govori o procesu demokratske konsolidacije, to jest to je znak da je demokratija učvršćena. U društvima Južne Evrope i demokratska tranzicija i demokratska konsolidacija uspješno su završene. I ne samo uspješno, već i brzo. Nijedna tranzicija ni

konsolidacija “nije trajala duže od osam godina” (Linc & Stepan, 1998: 177). S druge strane, kada je u pitanju Istočna i Jugoistočna Evropa, istraživanje je pokazalo da je u većini društava ovih regiona, demokratski transfer vlasti, takođe, postao realnost novog demokratskog društva. Izuzetak je Crna Gora. U Crnoj Gori, Demokratska partija socijalista suvereno vlada od uvođenja višestranačke demokratije. Transfer vlasti ne postoji. Iako on ne postoji, istraživanje je pokazalo da je demokratska tranzicija u Crnoj Gori završena 2006. godine.

Organizacija države nije bila problem ni za demokratsku tranziciju, ni za demokratsku konsolidaciju u portugalskom društvu, kao ni za demokratsku tranziciju, ni za demokratsku konsolidaciju u grčkom društvu. Organizacija države mogla je biti veliki problem za demokratsku tranziciju u španskom društvu. Kao što smo i istakli u radu, da se prvo postavilo pitanje o organizaciji države Španije (misli se na zajednice-regije unutar nje– Kataloniju i Baskiju), a potom održali prvi izbori, cjelokupna tranzicija (njen uspješan i brz završetak) u ovom društvu bila bi dovedena u pitanje (Linc & Stepan, 1998). Ovaj problem državnosti sa „lakoćom” je riješen, a sve zahvaljujući lucidnim političarima, a naročito zahvaljujući Adolfo Suarezu i kralju Huanu Karlosu (prvo su održani prvi izbori a zatim se mirno, brzo i uspješno riješio problem državnosti). Iako je, demokratija u Španiji konsolidovana 1980-ih godina 20. vijeka, intencije zajednica–regija kao što su Katalonija i Baskija da se u potpunosti odvoje od Španije posljednjih godina su dosta izražene. Ovaj „faktor” može praviti ozbiljne probleme današnjem demokratskom političkom sistemu u Španiji. U društvima Istočne i Jugoistočne Evrope, pitanje državnosti, to jest organizacije države bilo je naročito aktuelno u Čehoslovačkoj, Rumuniji (mađarske manjine) i Crnoj Gori. U Čehoslovačkoj je zahvaljujući uspješnom procesu demokratske tranzicije problem državnosti brzo i sa lakoćom riješen, to je bio plišan, nježni razvod (Češka i Slovačka). U Rumuniji je pitanje o mađarskim manjinama „riješeno” sredinom 1990-ih godina, pa je i demokratska tranzicija tih godina bila „potpuno” okončana. U Crnoj Gori problem državnosti bio je aktuelan do (održavanja referenduma o nezavisnosti) 2006. godine, što je za posljedicu imalo dugu tranziciju – od 1989/1990. do 2006. godine.

Istraživanje je pokazalo da nijedna južnoevropska tranzicija nije imala ni sultanističko, ni totalitarno, ni posttotalitarno porijeklo (slično u: Linc & Stepan, 1998). Porijeklo tranzicije u španskom i portugalskom društvu bio je autoritarni režim, dok je u grčkom društvu to bio pukovnički režim (oblik autoritarne vlasti). Od svih nedemokratskih političkih režima, (kao što su autoritarizam, totalitarizam, posttotalitarizam i „sultanizam”), koji su bili predmet naše sociološko-politikološke analize i istraživanja, autoritarni režim je bio najfleksibilniji u procesu tranzicije. Tako je u španskom društvu upravo taj i takav politički režim započeo demokratsku tranziciju putem dogovora/sporazuma. Huan Karlos, kralj Španije, odigrao je najbitniju ulogu. Zalagao se za uvođenje parlamentarne demokratije i u tome je uspio, čak možemo reći sa lakoćom. I ne samo što je kralj Huan Karlos imao bitnu ulogu u procesu demokratske tranzicije, on je istu ulogu imao i u procesu demokratske konsolidacije u španskom društvu. Dakle, jako vodstvo ne izjednačava se sa diktatorskom vladavinom. Jako liderstvo u Rusiji, takode, se ne izjednačava sa diktatorskom vladavinom, iz razloga što su lideri (prvo Boris Jeljcin, zatim Vladimir Putin) uvijek spremni da participiraju na slobodnim i poštenim izborima. Oni svojim djelovanjem ne guše sredstva javnog informisanja, ne ugrožavaju ljudska prava i slično. Samim tim što su uvijek spremni da participiraju „na regularnim izborima (tj. dok su u potpunosti odgovorni biračkom tijelu) oni nijesu iznad pravnog sistema (...) i radije rade *sa* nego *preko* izabраниh skupštinskih predstavnika (parlament).” (Drajzek & Holms, 2003: 102).

Istraživanje je pokazalo da se promjena nedemokratskih političkih režima u poljskom, mađarskom i čehoslovačkom društvu odvijala relativno mirno. Jeste bilo mirnih protesta, štrajkova, ali nije bilo nasilja većih razmjera. „Krv nije prolivena”.

U demokratskoj tranziciji putem sporazuma i pojedinci, koji pripadaju vladajućoj garnituri i pojedinci koji pripadaju opoziciji postaju svjesni da određenje karaktera budućeg demokratskog sistema ne može biti jednostrano. Dakle, ne može ga odrediti ni sama pozicija, ni sama opozicija, već je potrebna aktivna, jednaka participacija i jednih i drugih. Ovo se dešava na kraju, dok se na samom početku događa da pojedinci koji pripadaju vladajućoj garnituri vjeruju da mogu da uguše pripadnike opozicije, dok s druge strane opozicija vjeruje da može svojim

djelovanjem prouzrokovati pad vladajuće garniture. Dok i jedni i drugi vjeruju u svoju misiju, sporazumi nijesu mogući. Kada obje strane izmijene svoja uvjerenja, onda su sporazumi u potpunosti mogući. Pored ovih elemenata, bitan je još jedan. Radi se o oblicima izražavanja nezadovoljstva građana. Građani svoje nezadovoljstvo izražavaju putem mirnih štrajkova i protesta i time utiču i na postojeću vlast i na opoziciju da otpočnu sa pregovorima. Upravo se to i desilo u poljskom i mađarskom društvu. “Štrajkovi i protesti” u poljskom i u mađarskom društvu bili su jedan od razloga za otpočinjanje pregovora na relaciji vladajuća garnitura – opozicija. Dakle, demokratska tranzicija putem sporazuma događa se kada je tranzicijski proces “obeležen štrajkovima i protestima” (Huntington, 2004: 122) pojedinaca i grupa u društvu i kada pozicija i opozicija izmijene sopstvena društveno-politička uvjerenja.

Istraživanje je pokazalo da je Sovjetski Savez, dok je bio u snazi kočio proces demokratizacije u društvima Istočne Evrope. Kada je Gorbačov započeo sa reformama u sovjetskom sistemu pripremljen je teren za otpočinjanje demokratizacije u društvima Istočne Evrope. “Ko je 1985. mislio da će Mihail Gorbačov za pet godina olakšati demokratizaciju u Istočnoj Evropi?” (Huntington, 2004: 221). Niko.

Kada je riječ o komunističkim partijama, koje su se djelimično transformisale, a potom pobijedile na prvim izborima, istraživanje je pokazalo da su one na samom početku otežavale potpun završetak procesa demokratske tranzicije. Socijalistička partija u Bugarskoj (nekadašnja Komunistička partija), kao i Narodni front spasa u Rumuniji – kasnije Partija socijalne demokratije Rumunije (na čijem je čelu bio Jon Ilijesku), iako na prvim, (u razumnim okvirima) slobodnim i poštenim izborima pobijedile, bile su glavni krivac što je opozicija i u Bugarskoj i u Rumuniji bila neorganizovana, to jest slaba. Nadalje, njihova cjelokupna politika nije bila popunjena demokratskim elementima. Tek kada su izgubile na drugim (ili trećim) izborima od strane nešto organizovanije političke opozicije (i kada su korigovale svoje cjelokupno političko djelovanje, a zatim ponovo pobijedile na sljedećim izborima) stekli su se uslovi za potpuno okončanje procesa demokratske tranzicije i u Bugarskoj i u Rumuniji. U Crnoj Gori, takođe,

SK (Savez Komunista) uspio je ubjedljivo pobijediti na prvim višestranačkim izborima. Zbog cjelokupnog funkcionisanja ove velike, to jest dominantne političke partije (koja se transformisala– promijenila naziv u Demokratsku partiju socijalista – DPS), kako zbog „saradnje” sa Slobodanom Miloševićem (prevashodno zbog uticaja koji je ovaj lider vršio na politički sistem u Crnoj Gori), zatim *zaoštrenih odnosa* unutar DPS – demokratska tranzicija u crnogorskom društvu bila je zaustavljena. Tek nakon rascjepa (prvog) DPS-a (konstituisanja – nove – Demokratske partije socijalista i Socijalističke narodne partije), distanciranja od Srbije (pad Miloševića i prekid saradnje), zatim – rješavanja veoma bitnog pitanja državnosti (održavanje referenduma 2006. godine i proglašenje Crne Gore nezavisnom državom) i održavanja (*u razumnim okvirima*) *slobodnih i fer* izbora (takode 2006. godine) – stečeni su svi neophodni uslovi za okončanje (dugog) procesa demokratske tranzicije u crnogorskom društvu.

Da bismo uporedili iskustvo demokratske tranzicije u Južnoj Evropi i iskustvo demokratske tranzicije u Jugoistočnoj Evropi navešćemo i primjer Južne Amerike.

Demokratska tranzicija u društvima Južne Evrope, završena je brzo i uspješno. Riječ je o procesu koji je okončan sredinom 1970-ih (Španija i Grčka) i početkom 1980-ih (Portugalija) godina dvadesetog vijeka– ovo je rezultat našeg istraživanja, kao i rezultat istraživanja u kome su participirali eminentni istraživači iz Portugalije, Španije i Grčke, tj. Djovani Arigi i njegovi pomoćnici. Njihovo istraživanje (navedeno u: Popović, 1996), pokazalo je da su društva u Južnoj Evropi i društva u Južnoj Americi krenula sa procesom demokratske tranzicije od poluperiferije svjetskog sistema, start im je bio isti. S druge strane, ono po čemu se bitno razlikuju jeste što su društva u Južnoj Evropi, to jest špansko, portugalsko i grčko društvo odmah, veoma brzo prešla u centar svjetskog sistema, prešla su na demokratiju, dok su društva u Južnoj Americi (Urugvaj, Brazil, Argentina i Čile) i dalje ostala na poluperiferiji svjetskog sistema (nedemokratski ili „fasadno-demokratski“ politički režimi). Kod prvih je proces demokratske tranzicije bio veoma uspješan, dok je kod dugih riječ o neuspješnom procesu demokratske tranzicije. Ako se sada usresredimo na komparaciju iskustva demokratske tranzicije u društvima

Južne Evrope, iskustva demokratske tranzicije u društvima Južne Amerike i iskustva demokratske tranzicije u društvima Jugoistočne Evrope, dolazi se do sljedećeg zaključka: Demokratska tranzicija u Jugoistočnoj Evropi nije podrobno i šire istraživana od strane istraživača iz tog regiona. Ako i jeste to su „paušalna“ istraživanja, izuzev Darmanovića, a jedan od razloga jeste što je u pitanju izuzetno kompleksan i spor proces. Kao što i sami znamo, Jugoistočna Evropa, konkretnije–Balkan ima samo iskustvo zaoštrenih društvenih odnosa i, na žalost iskustvo iz rata, te je i stoga krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina bio blizu neuspješnog procesa demokratske tranzicije u društvima Južne Amerike, a daleko od uspješnog procesa demokratske tranzicije u Južnoj Evropi. Do sličnih rezultata došli su strani istraživači, kao što su: Ivan Berend i Đeređ Ranki (navedeno u: Popović, 1996). Oni su istražujući evropsku periferiju došli do sljedećeg nalaza: čak i kada se govori o jednoj periferiji, evropskoj periferiji i u njoj o privrednom razvoju ne može se govoriti o jednom iskustvu tranzicije, već o najmanje dva, koja nijesu identična, već se u esenciji diferenciraju. Prvo je veoma uspješan proces ili iskustvo tranzicije u španskom, portugalskom i grčkom društvu (Južna Evropa) – veoma uspješan i brz prelaz iz polu-periferije (autoritarni režim, diktatura) u centar svjetskog sistema (demokratija), a drugo je neuspješan proces ili iskustvo tranzicije na Jugoistoku Evrope. Jugoistočna Evropa je dugo bila na periferiji svjetskog sistema i upravo zbog toga je samim krajem 1980-ih i samim početkom 1990-ih bila blizu iskustva demokratske tranzicije u društvima Južne Amerike (Urugvaj, Brazil, Argentina i Čile), a istovremeno daleko od uspješnog procesa demokratske tranzicije u španskom, portugalskom i grčkom društvu – Južna Evropa. (Demokratska tranzicija u bugarskom i rumunskom društvu, završena je sredinom 1990-ih godina, a u crnogorskom društvu 2006. godine).

Vratimo se sada našoj glavnoj hipotezi. Smatramo da je naša *glavna hipoteza potvrđena*. Na osnovu svega što smo istakli malo prije, kao i u ovom cjelokupnom radu, možemo reći – *participacija većine političkih činioca na prvim i drugim poštenim, a nadasve slobodnim izborima; demokratski transfer vlasti; rješenje problema državnosti – omogućili su potpun završetak procesa demokratske tranzicije u društvima Južne, Jugoistočne i Istočne Evrope.*

U društvima Južne Evrope, to jest u španskom, portugalskom i grčkom društvu i društvima Istočne i Jugoistočne Evrope, to jest u ruskom, poljskom, rumunskom, čehoslovačkom, mađarskom, bugarskom i crnogorskom društvu *“postignuta je dovoljna saglasnost o političkim postupcima za dolaženje do jedne izabrane vlade.”* Ta *“vlada dolazi na vlast neposredno na osnovu slobodnih i sveopštih izbora.”* Ona *“ima faktičku vlast da stvara novu politiku”*, a *“izvršna, zakonodavna i sudska vlast koju je stvorila nova demokratija ne mora de jure“* (po zakonu) *„da deli vlast sa drugim organima.”* (Linc & Stepan, 1998: 15).

Društva u Južnoj, Jugoistočnoj i Istočnoj Evropi završila su sa procesom demokratske tranzicije. Demokratija je postala jedna igra u tim društvima i ona sama po sebi implicira pluralizam pravila. Tim pravilima bi trebalo da se eliminišu zaoštreni odnosi u tim društvima. S druge strane, postavlja se pitanje – da li danas, na globalnom nivou ima manje ili više takvih odnosa? Čini nam se da je ovo potonje tačno. I kao što smo naglasili u radu, liberalna demokratija, za koju se mnogi borili i izborili, danas je u ozbiljnoj krizi.

LITERATURA

- 1) Almond, G., Verba, S. (2000), *Civilna kultura*, Podgorica: CID.
- 2) Andrijić, S. (1996), *Strategija i modaliteti vlasničkog utemeljenja društvene imovine u federaciji Bosne i Hercegovine*, str. 5-27, u: *Tranzicija gospodarstva: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Mostaru 10. prosinca 1996*, Mostar: Ekonomski fakultet Sveučilišta; Split: Ekonomski fakultet Sveučilišta.
- 3) Alkiviadou, N. (2018), *The Legal Regulation of Hate Speech: The International and European Frameworks*, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol 55, No. 4–2018, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta. Dostupno na sljedećem linku:
[file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_4_2018_203_229_ALKIVIADO U\(1\).pdf](file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_4_2018_203_229_ALKIVIADO%20U(1).pdf) (pristup ostvaren: 07. 02. 2019).
- 4) *Anali Hrvatskog politološkog društva*, Zagreb: Hrvatsko politološko društvo. Dostupno na sljedećem linku:
https://www.mediastudies.fpzg.hr/_download/repository/Anali_3__bez_naslovnice.pdf (pristup ostvaren: 23. 06. 2017).
- 5) Bobio, N. (1990), *Budućnost demokratije– Odabrana pravila igre*, Beograd: Filip Višnjić.
- 6) Boban, D. (2007), *Ustavni modeli polupredsjedničkih sustava vlasti u Rusiji i Poljskoj*, u: *Anali Hrvatskog politološkog društva*, Zagreb: Hrvatsko politološko društvo. Dostupno na sljedećem linku:
https://www.mediastudies.fpzg.hr/_download/repository/Anali_3__bez_naslovnice.pdf (pristup ostvaren: 23. 06. 2017).
- 7) Balandije, Ž. (1997), *Politička antropologija*, Beograd: Čigoja štampa.
- 8) Berend, Ivan (2001), *Centralna i Istočna Evropa – 1944-1993: Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, Podgorica: CID.
- 9) Bustamante, Kuschel G. (2018), *Seneca's De Clementia. An Overlooked Chapter in the Genealogies of Representation and Sovereignty*, u: *Politička*

- misao: časopis za politologiju, Vol 55, No. 4–2018, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta. Dostupno na sljedećem linku:
file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_4_2018_36_58_BUSTAMANTE_KUSCHEL(2).pdf (pristup ostvaren: 18. 02. 2019).
- 10) Banjeglav, T. (2012), *Conflicting Memories, Competing Narratives and Contested Histories in Croatia's Post-war Commemorative Practices*, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol 49, No. 5–2012, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta. Dostupno na sljedećem linku:
file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_5_2012_7_31.pdf (pristup o.: 07. 08. 2018).
- 11) Berlin, I. (1992), *Četiri ogleda o slobodi*, Beograd: NOLIT.
- 12) Božović, R. R. (1999), *Političke kontroverze*, Podgorica: Oktoih; Nikšić: Društvo filozofa i sociologa Crne Gore.
- 13) Božović, R. R. (2010), *Izazovi kulture*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- 14) Božović, R. R. (2009), *Život kulture*, Beograd: Filip Višnjić.
- 15) Božović, R. (1985), *Pod znakom pitanja*, Titograd: NIO "Univerzitetska riječ".
- 16) Božović, R. (1984), *Lavirinti kulture*, Beograd: Radnička štampa.
- 17) Barnes, H. E. (1982), *Uvod u istoriju sociologije II*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- 18) Blagojević, M. (2003), *Promena vrednosti i rodni režimi u zemljama u "tranziciji": komparativna perspektiva*, str. 165-171, u: *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto)*, Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- 19) Blanuša, N., Kulenović, E. (2018), *Hate Speech, Contentious Symbols and Politics of Memory: Survey Research on Croatian Citizens' Attitudes*, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol 55, No. 4–2018, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta. Dostupno na sljedećem linku:
file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_4_2018_176_202_BLANUSA_KULENOVIC(1).pdf (pristup ostvaren: 06. 01. 2019).

- 20) Bogdanović, M. (1993), Metodološke studije, Beograd: Institut za političke studije.
- 21) Bolčić, S. (2003), Strukturne promene i akteri budućih promena u društvu Srbije, str. 45-52, u: Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- 22) Beri, N. (2007), Uvod u modernu političku teoriju, Beograd: JP Službeni glasnik.
- 23) Brković, F. (2013), Fairtrade sistemi Republika Srbija – aktuelni trenutak, potencijali i izazovi, u: Politički život: časopis za analizu politike, br. 7–2013, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Dostupno na sljedećem linku:
<http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/politicki-zivot-7.pdf> (pristup o.: 11. 12. 2018).
- 24) Beljinac, N. (2011), Multikulturalizam i (dez)integracija – osvrt na rasprave o dometima multikulturnog građanstva, u: Politički život: časopis za analizu politike, br. 3–2011, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, JP Službeni glasnik – Beograd. Dostupno na sljedećem linku:
<http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/Politicki-zivot-broj-3.pdf> (pristup: 25. 05. 2017).
- 25) Cipek, T. (2007), Poredak, konstitucionalizam, demokracija, u: Anali Hrvatskog politološkog društva, Zagreb: Hrvatsko politološko društvo. Dostupno na sljedećem linku:
https://www.mediastudies.fpzg.hr/_download/repository/Anali_3__bez_naslovnice.pdf (pristup ostvaren: 23. 06. 2017).
- 26) Cipek, T. (2018), Ruske političke povijesti i Oktobarska revolucija, u: Politička misao: časopis za politologiju, Vol. 55, No. 3–2018, str. 129–145, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta. Dostupno na sljedećem linku: [file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_3_2018_129_145_CIPEK\(6\).pdf](file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_3_2018_129_145_CIPEK(6).pdf) (pristup ostvaren: 18. 12. 2018).

- 27) Cvijanović, H. (2012), *The Limits of the Political: Transcendent Passions and Carl Schmitt's Failure in Providing a Theory of Political Stability*, str. 138-156, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol 49, No. 5–2012, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
Dostupno na sljedećem linku:
file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_5_2012_138_156.pdf (pristup o.: 10. 02. 2017).
- 28) Čupić, Č. (2002a), *Sociologija: struktura, kultura, vladavina*, Beograd: Čigoja štampa, Fakultet političkih nauka.
- 29) Čupić, Č. (2002b), *Politika i poziv*, Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije, Čigoja štampa.
- 30) Čupić, Č. (2001), *Politika i zlo*, Beograd: Čigoja štampa, Fakultet Političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- 31) Čupić, Č. (2010), *Politika i odgovornost*, Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Čigoja štampa.
- 32) Čomski, N. (1999), *Kontrolisana demokratija*, Podgorica: CID.
- 33) Čular, G. (2004), *Uloga političkih stranaka u procesu demokratske konsolidacije – Hrvatska u komparativnoj perspektivi*, (doktorska disertacija), Zagreb: Fakultet Političkih znanosti.
- 34) Ćurak, N. (2005), *Zatvoreno društvo i njegovi prijatelji – Kritika monističkih koncepata političkog pluralizma u Bosni i Hercegovini*, str. 31-54, u: *Slaba društva i nevolje sa pluralizmom (regionalna konferencija, zbornik radova i izbor iz diskusije, 18. 03. 2005)*, priredili: Dvornik i Horvat, Zagreb: Fondacija Heinrich Boll.
- 35) Dal, R. (1999), *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica: CID.
- 36) Darmanović, Srđan (2002), *Demokratske tranzicije i konsolidacije u Južnoj i Istočnoj Evropi – osnovni modeli*, Podgorica: Pravni fakultet Univerziteta Crne Gore.
- 37) Dražek S. Džon, Holms Templman Lesli (2003), *Post komunistička demokratizacija: politički diskursi u trinaest zemelja*, Niš: Istraživačko-analitički centar, GIP Punta.

- 38) Dolenc, D. (2012), *The Absent Socioeconomic Cleavage in Croatia: a Failure of Representative Democracy?*, str. 69–88, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol 49, No. 5–2012, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
- Dostupno na sljedećem linku:
file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_5_2012_69_88.pdf (pristup: 09. 10. 2018).
- 39) Dašić, M. (1999), *O naučnom i životnom djelu dr Novice Rakočevića (1927-1998)*, str. 17-38, u: *Parlamentarizam u Crnoj Gori i istorijski korijeni i razvoj* (zbornik radova sa okruglog stola istorijskog instituta), Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
- 40) Džui, Dž. (bez godine izdanja), *Vaspitanje i demokratija*, Cetinje: Obod.
- 41) Džuverović, N., Milošević, A. (2013), *In Search for More: The Importance of Income Inequality in Conflict Formation and Its Policy Implications*, str. 173-186, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol 50, No. 5–2013, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
- Dostupno na sljedećem linku:
file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_5_2013_173_186_DZUVEROVI_C_MILOSEVIC.pdf (pristup ostvaren: 18. 06. 2018).
- 42) Đukanović, B., Bešić, M. (2000), *Svjedoci vrijednosti: preobražaj društvene svijesti u Crnoj Gori*, Podgorica: CID – SoCen.
- 43) Đurić, D., Koprivica, V., Miličić, B. (1990), *Stranke u Crnoj Gori*, Titograd: PRESS COMMERCE.
- 44) Đurić, M. (1979), *Utopija izmene sveta*, Beograd: Institut društvenih nauka, Prosveta.
- 45) Đoković, D. (1999), *Neki od uzroka koji su usporavali proces uvođenja i oživotvorenja demokratskih institucija (ustava i parlamentarizma) u politički život knjaževine Crne Gore*, str. 233-252, u: *Parlamentarizam u Crnoj Gori i istorijski korijeni i razvoj* (zbornik radova sa okruglog stola istorijskog instituta), Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.

- 46) Đorđević, M. (2003), Natraške u budućnost: mogućnosti promena sistema vrednosti u krilu SPC, str. 131-134, u: Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- 47) Ekmečić, M. (1999), Neoslavizam kao idejna pretpostavka ustavnog poretka u Crnoj Gori, str. 61-81, u: Parlamentarizam u Crnoj Gori i istorijski korijeni i razvoj (zbornik radova sa okruglog stola istorijskog instituta), Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
- 48) Enciklopedijski leksikon: Mozaik znanja (1973), Beograd: Interpres.
- 49) Fukujama, F. (2007), Građenje države: upravljanje i svetski poredak u dvadesetprvom veku, Beograd: Filip Višnjić.
- 50) Gola, A., Selaci, G. (2017), Socio-political and Religious Dynamics in Kosovo from the Post-Secularist Perspective, u: Politička misao: časopis za politologiju, Vol 54, No. 4–2017, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
Dostupno na sljedećem linku:
[file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_4_2017_85_108_GOLA_SELACI\(1\).pdf](file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_4_2017_85_108_GOLA_SELACI(1).pdf) (pristup ostvaren: 07. 06. 2018).
- 51) Grubiša, D. (2007), Kriza demokracije u Europi: između nacionalne države i europske vladavine, u: Anali Hrvatskog politološkog društva, Zagreb: Hrvatsko politološko društvo.
Dostupno na sljedećem linku:
https://www.mediaudies.fpzg.hr/_download/repository/Anali_3__bez_naslovnice.pdf (pristup ostvaren: 23. 06. 2017).
- 52) Grubiša, D. (2010), Anti-corruption Policy in Croatia: Benchmark for EU Accession, u: Politička misao: časopis za politologiju, Vol 47, No. 5–2010, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta. Dostupno na sljedećem linku: file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_ENG_2010_69_95.pdf (pristup ostvaren: 08. 04. 2016).
- 53) Grubiša, D. (2010), Forms of Government in the Renaissance: Uniqueness of the Dubrovnik Model, u: Politička misao: časopis za politologiju, Vol 47, No. 5–2010, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta. Dostupno na sljedećem

- linku: file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_ENG_2010_161_178.pdf
(pristup ostvaren: 10. 11. 2017).
- 54) Golubović, Z. (1999), Stranputice demokratizacije u postsocijalizmu, Beograd: Beogradski krug – Biblioteka krug.
 - 55) Gudović, Z. (2012), Uvod u sociologiju, Sremska Mitrovica: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača.
 - 56) Golubović, Z. (2002), Karakter društvenih promena u Srbiji 2001, str. 72-79, u: Postkomunizam i demokratske promene: demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema (priredili: Vasović, Pavlović), Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.
 - 57) Golubović, Z. (2003), Izazovi tranzicije u Srbiji – blokada ili otvaranje perspektive za budućnost, str. 27-31, u: Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
 - 58) Goati, V. (2008), Političke partije i partijski sistemi, Podgorica: Fakultet političkih nauka Univerziteta Crne Gore.
 - 59) Goati, V. (1990), Savremene političke partije – komparativna analiza (drugo dopunjeno izdanje), Beograd: „16. maj“ Stara Pazova.
 - 60) Goati, V. (2013), Izbori u Srbiji i Crnoj Gori od 1990. do 2013. i u SRJ od 1992. do 2003, Beograd: NDI (National Democratic Institute) i CeSID (Centar za slobodne izbore i demokratiju).
 - 61) Goati, V. (2000), O modelu demokratije u Jugoistočnoj Evropi, str. 63-74, u: Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije (zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Ulan Udeun i Moskvi 5-8. jula 1999. u saradnji sa Institutom za socijalno-politička istraživanja Ruske akademije nauka), Beograd: Institut društvenih nauka.
 - 62) Goati, V. (2003), Dileme oko novog izbornog zakona, str. 89-94, u: Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
 - 63) Gidens, E. (2007), Sociologija, Beograd: Ekonomski fakultet.
 - 64) Gidens, E. (1998), Posledice modernosti, Beograd: Filip Višnjić.

- 65) Gidens, E. (2005), Odbegli svet, Beograd: „Stubovi kulture“.
- 66) Gvozdrenović, S. (2012), Ogledi iz sociologije obrazovanja, Nikšić: Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore.
- 67) Gvozdrenović, S. (2005), Filosofija, obrazovanje, nastava, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- 68) Gvozdrenović, S. (2019), Ogledi iz filosofije obrazovanja, Nikšić: Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore.
- 69) Hantington, P. Samjuel (2004), Treći talas: demokratizacija na izmaku dvadesetog veka, Zagreb: Politička kultura; Podgorica: CID.
- 70) Hantington, S. (2000), Sukob civilizacija, Podgorica: CID; Banja Luka: Romanov.
- 71) Haralambos, M. (1989), Uvod u sociologiju, Zagreb: Globus.
- 72) Hrnjaz, M. (2011), Rezolucija 1244 – u čemu je problem, u: Politički život: časopis za analizu politike, br. 3–2011, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, JP Službeni glasnik – Beograd. Dostupno na sljedećem linku: <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/Politicki-zivot-broj-3.pdf> (pristup ostvaren: 25. 05. 2017).
- 73) Ivković, M. (2003), Sociologija obrazovanja I, Niš: Filozofski fakultet.
- 74) Jović, D. (2012), Mięczyślaw P. Boduszyński: Regime Change in the Yugoslav Successor States: Divergent Paths Toward a New Europe, str. 159-161, u: Politička misao: časopis za politologiju, Vol 49, No. 5–2012, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta. Dostupno na sljedećem linku: file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_5_2012_159_161.pdf (pristup o.: 07. 08. 2017).
- 75) Jović, D. (2010), Problems of Early Post-Communist Transition Theory: From *Transition from to Transition to*, u: Politička misao: časopis za politologiju, Vol 47, No. 5–2010, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta. Dostupno na sljedećem linku: file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_ENG_2010_44_68.pdf (pristup: 08. 04. 2016).

- 76) Jovović, R. Z. (2025), Democratic Transition and Consolidation in Spain, Portugal and Greece, in: *Bulgarian Historical Review*, pp. 116-144, No. 1-2025, Bulgaria: Institute for Historical Studies.
- 77) Jovović, R. Z. (2023), Religija, politika i vaspitno-obrazovni sistem, u: *Sociološki pregled*, str. 229-259, Br. 1/2023, Beograd: Srpsko sociološko društvo.
- 78) Jovović, Z. (2024), Politika i intelektualci u tumačenju Čedomira Čupića, u: *Vaspitanje i obrazovanje: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, str. 119-125, Br. 2-2024, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- 79) Jovović, Z. (2019), Demokratska tranzicija u Mađarskoj, u: *Politički život: časopis za analizu politike*, str. 47-65, Br. 17/2019, Beograd: Centar za demokratiju, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- 80) Jovović, Z. (2021), Tranzicija u sjenci nasljeđa post-totalitarizma i problemi demokratske konsolidacije: slučaj bugarsko društvo, u: *Politički život: časopis za analizu politike*, str. 73-86, Br. 20/2021, Beograd: Centar za demokratiju, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- 81) Jovović, Z. (2024), Vaspitanje i obrazovanje iz nedemokratskih političkih režima i demokratskog političkog režima, u: *Vaspitanje i obrazovanje: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, str. 13-36, Br. 1-2024, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- 82) Jovović, Z. (2024), Vaspitanje i obrazovanje iz političkih partija i partijskog sistema, u: *Vaspitanje i obrazovanje: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, str. 31-48, Br. 3-2024, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- 83) Jovović, Z. (2022), Negotiating Model of Democratic Transition: The Case of Poland, in: *Journal of "Iran and Central Eurasia Studies,"* pp. 55-74, Vol. 5-2022. Iran: Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Enghelab Ave.
- 84) Jovović, R. Z. (2023), From Authoritarianism to Democracy in Poland- Catholic church, the Union Movement Solidarity and the History of Democratic Change, in: *International "Annals of Social Sciences and Perspective,"* Vol. 4, No. 2(2023), Pakistan: The Women University Multan.

- 85) Jovović, Z. (2020), Tranzicija iz nedemokratskog u demokratski poredak: slučaj – Rumunija, u: *Medijski dijalozi: časopis za istraživanje medija i društva*, str. 165-188, Br. 35/2020, Podgorica: Istraživački medijski centar.
- 86) Jovović, Z. (2020), Svjetski sistem: kriza liberalne demokratije, u: *Medijski dijalozi: časopis za istraživanje medija i društva*, str. 37-49, Br. 36/2020, Podgorica: Istraživački medijski centar.
- 87) Jovović, Z. (2022), Modeli razvoja savremene demokratske države: od dijaloga, političke kulture do kritike i kontrole i od obrazovanja i nauke do odgovornosti odgovornih, u: *Vaspitanje i obrazovanje: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, str. 49-65, Br. 2/2022, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- 88) Jokopović, M. (2010), Pitanja europske krajnje desnice: slučaj Britanske nacionalne stranke, str. 82-102, u: *Sociološka luča*, br. 2–2010, Nikšić: Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore.
- 89) Johannsen, L. (2007), Europeizacija i implementacija u Sloveniji, Češkoj Republici, Mađarskoj i Poljskoj, u: *Anali Hrvatskog politološkog društva*, Zagreb: Hrvatsko politološko društvo. Dostupno na sljedećem linku: https://www.mediastudies.fpzg.hr/_download/repository/Anali_3__bez_naslovnice.pdf (pristup ostvaren: 23. 06. 2017).
- 90) Jantol, T. (2013), Javnost kao medij demokracije, str. 11-22, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol 50, No. 2–2013, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
Dostupno na sljedećem linku:
file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_2_2013_11_22.pdf (pristup: 17. 04. 2017).
- 91) Kasapović, M. (2007), Komparativna istraživanja polupredsjedničkih sustava u Srednjoj i Istočnoj Europi: problemi koncepcijske rastezljivosti, selekcijske pristrasnosti, tipologiziranja i denominiranja, u: *Anali Hrvatskog politološkog društva*, Zagreb: Hrvatsko politološko društvo. Dostupno na sljedećem linku: https://www.mediastudies.fpzg.hr/_download/repository/Anali_3__bez_naslovnice.pdf (pristup: 23. 06. 2017).

- 92) Kilibarda, R., Bogičević, Č. (2002), Crna Gora sa sobom, Podgorica: 3M Makarije.
- 93) Kilibarda, R. (1986), Socijalna otvorenost vodstva saveza komunista Crne Gore, Titograd: NIO "Univerzitetska riječ"; Nikšić: Centar za marksističko obrazovanje "Nikola Kovačević"; Titograd: Centar za marksističko i društveno-ekonomsko obrazovanje "Milutin Božović".
- 94) Kilibarda, R. (1999), Ogledi o postjugoslovenskoj demokratiji, Podgorica: Univerzitet Crne Gore; Cetinje: "Štamparija Obod".
- 95) Kilibarda, R. (2013a), Sjaj i sjena demokratije, Podgorica: Grafo Crna Gora.
- 96) Kilibarda, R. (2013b), Uvod u sociologiju politike, Podgorica: Grafo Crna Gora.
- 97) Kilibarda, R. (2000), Opšta sociologija, Podgorica: Ekonomski fakultet Univerziteta Crne Gore.
- 98) Karpinski, J. (1998), Demokratski politički sistemi, Beograd: Gradanske inicijative; Novi Sad: Udruženje građana za demokratiju i civilno obrazovanje.
- 99) Kimlika, V. (2004), Multikulturalizam: multikulturalno građanstvo, Podgorica: CID.
- 100) Komar, O. (2012), Birači u Crnoj Gori: faktori partijske i izborne preferencije (doktorska disertacija), Podgorica: Fakultet političkih nauka Univerziteta Crne Gore.
- 101) Komar, O. (2007), Poslanički mandat i političke partije u sistemu parlamentarne reprezentacije – slučaj: Crna Gora – (magistarska teza), Podgorica: Fakultet političkih nauka Univerziteta Crne Gore.
- 102) Komar, O. (2011), Politički sistem Crne Gore – 0 snovne razumijevanje sistema, u: Politički život: časopis za analizu politike, br. 3–2011, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Dostupno na sljedećem linku: <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/Politicki-zivot-broj-3.pdf> (pristup: 25. 05. 2017).
- 103) Komšić, J. (2003), Da li je nacionalizam i dalje naša sudbina, str. 111-122, u: Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.

- 104) Korać, V. (1987), Marksovo shvatanje čoveka (sociološka hrestomatija), Zagreb: ITRO „NAPRIJED“.
- 105) Kuzmanović, B. (2003), Autoritarna svest kao ometajući činilac u razvoju demokratskih institucija, str. 123-130, u: Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- 106) Kettunen, P., Wolff, C. (2010), Europeanisation through the Back Door: EU Social Policy and the Member States, u: Politička misao: časopis za politologiju, Vol 47, No. 5–2010, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
Dostupno na sljedećem linku:
file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_ENG_2010_144_158.pdf (prist. ostvaren: 25. 02. 2017).
- 107) Kale, E. (1985), Povijest civilizacija, Zagreb: IRO „Školska knjiga“.
- 108) Krstić, M. (2013), Uloga istorijskih analogija u spoljnoj politici: SAD, operacija Deliberate Force 1995. i vazdušni napadi NATO na SRJ 1999. godine, u: Politički život: časopis za analizu politike, br. 7–2013, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Dostupno na sljedećem linku: <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/politicki-zivot-7.pdf> (pristup ostvaren: 11. 12. 2018).
- 109) Koković, D. (1992), Sociologija obrazovanja, Novi Sad: “Dnevnik” – “Euro preduzetnik”, Filozofski fakultet, Institut za filozofiju i sociologiju.
- 110) Kurelić, Z. (2013), The Shepherd Borat?, str. 204–216, u: Politička misao: časopis za politologiju, Vol 50, No. 5–2013, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
Dostupno na sljedećem linku:
file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_5_2013_204_216_KURELIC.pdf (pristup ostvaren: 09. 05. 2017).
- 111) Krastev, I. (2017), Od politike do protesta (prevod: Lana Avakumović), u: Politički život: časopis za analizu politike, br. 13–2017, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
Dostupno na sljedećem linku:

- <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2017/03/Politicki-zivot-13-za-sajt.pdf>
(pristup ostvaren: 05. 04. 2018).
- 112) Linc, Huan, Stepan, Alfred (1998), *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić.
- 113) Likpek, A. (2012), *Tranzicija u Rusiji: promene i izazovi*, u: *Tranzicija*, Vol 14, No. 29–2012, str. 107-121, Ekonomski institut Tuzla, JCEA Zagreb, DAEB, IEP Beograda, feam Bukurest Z Cerica 1. Dostupno na sljedećem linku: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=128097 (pristup: 10. 03. 2015).
- 114) Lazić, M. (1995), *Pristup kritičkoj analizi pojma tranzicije*, str. 42-48, u: *Svojina, preduzetništvo, tranzicija*, Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta Nikšić.
- 115) Leković, D. (1995), *Krah real-socijalizma i alternative društveno-istorijskog razvitka*, str. 26-41, u: *Svojina, preduzetništvo, tranzicija*, Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta Nikšić.
- 116) Lončar, J. (2013), *Inkluzija strukturno diskriminiranih grupa – o deskriptivnoj i suštinskoj predstavljenosti*, u: *Politički život: časopis za analizu politike*, br. 7–2013, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Dostupno na sljedećem linku: <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/politicki-zivot-7.pdf> (pristup ostvaren: 11. 12. 2017).
- 117) Lalić, M. (1995), *Transformacija – problem izbora ciljeva i valorizacionih kriterijuma*, str. 49-54. u: *Svojina, preduzetništvo, tranzicija*, Institut za filozofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta Nikšić.
- 118) Lazić, T. (2017), *Političke ambicije i politički karijerizam*, u: *Politički život: časopis za analizu politike*, br. 13–2017, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
Dostupno na sljedećem linku:
<http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2017/03/Politicki-zivot-13-za-sajt.pdf>
(pristup ostvaren: 14. 09. 2018).
- 119) Lindstrom, N. (2005), *Europeizacija i pluralizacija – europeizacija kao afirmativni ili opstruktivni proces za civilno društvo?* str. 109-135, u: *Slaba*

- društva i nevolje sa pluralizmom (regionalna konferencija, zbornik radova i izbor iz diskusije, 18. 03. 2005), priredili: Dvornik i Horvat, Zagreb: Fondacija Heinrich Boll.
- 120) Lefter, A. (1973), Antisistem, Beograd: Radnička štampa.
- 121) Ljubić, F. (1996), Privatizacija – Zašto, kako i što? str. 29-43, u: Tranzicija gospodarstva: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Mostaru 10. prosinca 1996. god., Mostar: Ekonomski fakultet Sveučilišta; Split: Ekonomski fakultet Sveučilišta.
- 122) Ljubojević, A. (2012), What's the Story? Transitional Justice and the Creation of Historical Narratives in Croatia and Serbia, str. 50–68, u: Politička misao: časopis za politologiju, Vol 49, No. 5–2012, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
- Dostupno na sljedećem linku:
file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_5_2012_50_68.pdf (pristup ost.: 23. 04. 2017).
- 123) Lučić, Č. (1999), Neki razlozi kašnjenja parlamentarizma u društvenom životu Crne Gore, str. 253-259, u: Parlamentarizam u Crnoj Gori i istorijski korijeni i razvoj (zbornik radova sa okruglog stola istorijskog instituta), Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
- 124) Lučić, I. (2013), Bystanders in Bosnia and Herzegovina during the Conflict in the 1990s, str. 29–53, u: Politička misao: časopis za politologiju, Vol. 50, No. 5–2013, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta. Dostupno na sljedećem linku: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=171112 (pristup ostvaren: 15. 01. 2017).
- 125) Lukić, R. (1987), Formalizam u sociologiji (sociološka hrestomatija), Zagreb: ITRO “NAPRIJED”.
- 126) Milardović, A. (2006), Političke stranke u doba tranzicije i globalizacije, Zagreb: Centar za politološka istraživanja.
- 127) Mitrović, B. (2000), Tranzicija – Postsocijalistička privreda (primer Jugoslavije), Niš: Prosveta.
- 128) Mos, M. (1998), Sociologija i antropologija (2), Beograd: Čigoja štampa.

- 129) Mišević, T., Mrak, M. (2017), The EU Accession Process: Western Balkans vs EU-10, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol 54, No. 4–2017, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
Dostupno na sljedećem linku:
file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_4_2017_185_204_MISCEVIC_MRAK.pdf (pristup ostvaren: 07. 07. 2018).
- 130) Milošević, Đ. (2017), Od Obame do Trampa – predsjednička tranzicija u Sjedinjenim Američkim Državama, u: *Politički život: časopis za analizu politike*, br. 13–2017, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Dostupno na sljedećem linku: <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2017/03/Politicki-zivot-13-za-sajt.pdf> (pristup ostvaren: 14. 09. 2018).
- 131) Madžar, Lj. (2002), Između političkih prepreka i ekonomskih ograničenja – Ostvrt na novija iskustva u vezi sa privatizacijom, str. 409-426, u: *Postkomunizam i demokratske promene: demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema* (priredili: Vasović, Pavlović), Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.
- 132) Madžar, Lj. (2003), Srbija pred novim početkom: ekonomska stvarnost i razvojni izgledi, str. 33-43, u: *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost* (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- 133) Marić, S. (2013), Fenomen tražilaca azila iz Srbije i Zapadnog Balkana: uslovljenost politike vizne liberalizacije Evropske unije i azilnih sistema njenih država članica, u: *Politički život: časopis za analizu politike*, br. 7–2013, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Dostupno na sljedećem linku: <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/politicki-zivot-7.pdf> (pristup ostvaren: 11. 12. 2018).
- 134) Orešković, L. (2013), US-Yugoslav Relations under Kissinger, str. 77–98, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol 50, No. 5–2013, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta. Dostupno na sljedećem

- linku: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=171118
(pristup ostvaren: 15. 01. 2018).
- 135) Orlović, S. (2002), *Političke partije i moć*, Beograd: Čigoja štampa.
- 136) Orlović, S. (2011), *Konsolidacija demokratije u Sloveniji i Srbiji – uporedna analiza*, str. 49–64, u: *Politički život – časopis za analizu politike*, br. 3–2011, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Centar za demokratiju, Službeni glasnik.
- 137) *Postkomunizam i demokratske promene: demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema* (priredili: Vasović, Pavlović), Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2002. g.
- 138) Podolnjak, R. (2010), *Institutional Reform of the Croatian Local Government: From Cabinets to Directly Elected Mayors and County Governors*, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol 47, No. 5–2010, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
Dostupno na sljedećem linku:
file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_ENG_2010_117_143.pdf (pr. o.: 08. 04. 2016).
- 139) Parsons, T. (1992), *Moderna društva*, Niš: Gradina.
- 140) Parsons, T. (1988), *Društva*, Zagreb: ITRO AUGUST CESAREC, OOUR Izdavačka djelatnost.
- 141) Pavlović, D., *Prikaz knjige autora Davora Bobana: Polupredsjednički sustavi Rusije i Poljske*.
Dostupno na sljedećem linku:
[file:///C:/Users/pc/Downloads/Pavlovic_Polupredsjednicki\(1\).pdf](file:///C:/Users/pc/Downloads/Pavlovic_Polupredsjednicki(1).pdf) (pristup ost.: 06. 10. 2018).
- 142) Petersen, T. (2018), *Political Unity and the “Existential Meaning” of Conflict. On Carl Schmitt’s The Concept of the Political (with some remarks on The Dreyfus Affair in Hannah Arendt’s The Origins of Totalitarianism)*, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol. 55, No. 4–2018, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.

Dostupno na sljedećem linku:

file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_4_2018_59_72_PETERSEN(2).pdf (pristup ostvaren: 01. 02. 2019).

- 143) Pavićević, V. (2012), Izborni sistemi, Podgorica: Ekonomski fakultet Univerziteta Crne Gore.
- 144) Pavićević, Đ. (2005), Nestabilna javnost: nevolje sa pluralizmom u Srbiji, str. 83-94, u: Slaba društva i nevolje sa pluralizmom (regionalna konferencija, zbornik radova i izbor iz diskusije, 18. 03. 2005), priredili: Dvornik i Horvat, Zagreb: Fondacija Heinrich Boll.
- 145) Pečujlić, M., Taboroši, S. (1997), Četvrti talas: tranzicija, Beograd: Savet projekata *Konstituisanje Srbije kao pravne države u uslovima tranzicije* i Centar za publikacije Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- 146) Pečujlić, M. (2002), Trka između demokratske i autoritarne globalizacije, str. 80-100, u: Postkomunizam i demokratske promene: demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema (priredili: Vasović, Pavlović), Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.
- 147) Pečujlić, M. (1977), Metodologija društvenih nauka, Beograd: Novinska ustanova Službeni list SFRJ.
- 148) Pavlović, V. (2010), Država i demokratija, str. 11-48, u: Savremena država: struktura i socijalne funkcije, Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Centar za demokratiju.
- 149) Pavlović, V., Stojiljković, Z. (ur.) (2010), Savremena država: struktura i socijalne funkcije, Beograd: Konrad Adenauer Stiftung, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Centar za demokratiju.
- 150) Pantić, D. (2000), Promene vrednosti i razvoj demokratije u zemljama tranzicije, str. 93-116, u: Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije (zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Ulan Udeun i Moskvi 5-8. jula 1999. u saradnji sa Institutom za socijalno-politička istraživanja Ruske akademije nauka), Beograd: Institut društvenih nauka.

- 151) Pantić, P. (2003), Budućnost tranzicije u Srbiji zavisno od promena vrednosti, str. 13-20, u: Promene vrednosti u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- 152) Perović, L. (2003), Retrospektiva neuspelih modernizacija u Srbiji – moguće pouke za budućnost, str. 21-25, u: Promene vrednosti u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- 153) Perazić, G. (1999), Paralele između izbornih sistema za Crnogorsku narodnu skupštinu i Podgoričku skupštinu sa stanovišta pravne nauke, str. 181-191, u: Parlamentarizam u Crnoj Gori i istorijski korijeni i razvoj (zbornik radova sa okruglog stola istorijskog instituta), Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
- 154) Podunavac, M. (2003), Srbija: od belicističke ka građanskoj političkoj kulturi, str. 83-87, u: Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- 155) Popović, M. (1996), Posle hladnog rata, Bar: Barski ljetopis, JP Kulturni centar Bar.
- 156) Popović, M., Ranković, M. (1981), Teorije i problemi društvenog razvoja, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- 157) Puhovski, Ž. (2005), Politički pluralizam bez socijalnog utemeljenja, str. 15-30, u: Slaba društva i nevolje sa pluralizmom (regionalna konferencija, zbornik radova i izbor iz diskusije, 18. 03. 2005), priredili: Dvornik i Horvat, Zagreb: Fondacija Heinrich Boll.
- 158) Ranković, M. (1995), Sociologija i futurologija – obnova ideje o „globalnoj sociologiji“, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- 159) Rastoder, Š. (2000), Političke stranke u Crnoj Gori 1918-1929, Bar: Konteko D.O.O.
- 160) Ricer, Dž. (2009), Sociološka teorija i njeni klasični koreni, Beograd: JP Službeni glasnik.
- 161) Raspopović, R. (1999), Normativna osnova izbornog sistema za Crnogorsku narodnu skupštinu, str. 293-315, u: Parlamentarizam u Crnoj Gori i istorijski

- korijeni i razvoj (zbornik radova sa okruglog stola istorijskog instituta), Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
- 162) Rossi, M. F. (2012/10), *The Elite Coup: the Transition to Democracy in Bulgaria*, COSMOS WP 2012/10, COSMOS-Centre on social movement studies, Mobilizing for Democracy – ERC Project, Department of political and social sciences, European University Institute.
- 163) Rutović, Ž. (2011), *Digitalni demos*, Podgorica: Grafo Crna Gora.
- 164) Sorokin, P. (2002), *Društvena i kulturna dinamika*, Beograd: JP SLUŽBENI LIST SRJ; Podgorica: CID.
- 165) Szafraniec, J. (2008), *FROM TOTALITARIANISM TO DEMOCRACY: THE CASE OF POLAND, CONTROVERSIES AND HERITAGE OF COMMUNISM*, MASTER OF ARTS IN SECURITY STUDIES (EUROPE, EURASIA), NAVAL POSTGRADUATE SCHOOL (MONTEREY, CALIFORNIA), First Lieutenant, Polish Army B.S., Air Forces Military Academy, Poland, 1998.
- 166) Subotić, M. (2016), *Drugačija Rusija: pogled iz Srbije*, str. 79–100, u: *Potka srpskog identiteta: antizapadnjaštvo, rusofilstvo, tradicionalizam...*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2012. godina.
Dostupno na sljedećem linku:
https://www.researchgate.net/publication/305776243_Drugacija_Rusija_pogled_iz_Srbije (pristup ostvaren: 05. 02. 2017).
- 167) Stubbs, P. (2013), *Flex Actors and Philanthropy in (Post-)Conflict Arenas: Soros' Open Society Foundations in the Post-Yugoslav Space*, str. 114-138, u: *Politička misao: časopis za politologiju*, Vol 50, No. 5–2013, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
Dostupno na sljedećem linku:
https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=171107 (pristup: 17. 02. 2017).
- 168) Supek, R. (1987), *Herbert Spenser i biologizam u sociologiji (sociološka hrestomatija)*, Zagreb: ITRO "NAPRIJED".
- 169) Stojković, B. (2002), *Kultura i demokratija – problemski pristup*, str. 388-393, u: *Postkomunizam i demokratske promene: demokratska rekonstrukcija države i*

- političkog sistema (priredili: Vasović, Pavlović), Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.
- 170) Stojković, B. (2003), Kulturni diverzitet – izvor sukoba ili osnova za razvoj tolerancije u Srbiji, str. 135-139, u: Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- 171) Stojiljković, Z. (2003), Budućnost socijalnog dijaloga u Srbiji, str. 103-110, u: Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- 172) Stojiljković, Z. (2008), Partijski sistem Srbije, Beograd: Javno preduzeće Službeni glasnik.
- 173) Stojiljković, Z., Spasojević, D. (2018), Populistički Zeitgeist u “proevropskoj” Srbiji, u: Politička misao: časopis za politologiju, Vol 55, No. 3–2018, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta.
Dostupno na sljedećem linku:
file:///C:/Users/pc/Downloads/Politička_misao_3_2018_104_128_STOJILJKOVIC_SPASOJEVIC(1).pdf (pristup ostvaren: 04. 02. 2019).
- 174) Stojiljković, A. (2011), Drugi pogled na negativne kampanje, u: Politički život: časopis za analizu politike, br. 3–2011, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, JP Službeni glasnik – Beograd. Dostupno na sljedećem linku: <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/Politicki-zivot-broj-3.pdf> (pristup ostvaren: 25. 05. 2017).
- 175) Stanojević, D. (2002), Novinarska retorika s druge strane tapiserije ili kako do novinarske samostalnosti? (Teze o morfologiji novinskih vrsta), str. 394-406, u: Postkomunizam i demokratske promene: demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema (priredili: Vasović, Pavlović), Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.
- 176) Slavujević, Z. (2003), Mogući pravci pregrupisanja partijske scene Srbije, str. 95-101, u: Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.

- 177) Seroka, J. (2011), Changes in U. S. National Security and Foreign Policy and Implications for the Western Balkans, u: Politički život: časopis za analizu politike, br. 3–2011, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, JP Službeni glasnik – Beograd.
Dostupno na sljedećem linku:
<http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/Politicki-zivot-broj-3.pdf> (pristup: 25. 05. 2017).
- 178) Surčlija, Ž. (2003), Liberalizam, socijalizam i nacionalizam u tranziciji srpskog društva, str. 67-75, u: Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- 179) Stojadinović, M. (2012), Mediji, demokratija i izbori, Politička revija, br. 3/2012, str. 65-84.
- 180) Savić, V. (2017), Finalitée evropskih integracija posle Bregzita, u: Politički život: časopis za analizu politike, br. 13–2017, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
Dostupno na sljedećem linku:
<http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2017/03/Politicki-zivot-13-za-sajt.pdf> (pristup ostvaren: 14. 09. 2018).
- 181) Sociologija i društveni razvoj (grupa autora), Istraživanje i planiranje društvenih promena i razvoja, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1983. godina.
- 182) Sociološki leksikon (1982), glavni redaktori: R. D. Lukić, M. Pečujlić, Beograd: Savremena administracija.
- 183) Sociološki rečnik (2007), priredili: A. Mimica, M. Bogdanović, Beograd: Zavod za udžbenike.
- 184) Slaba društva i nevolje sa pluralizmom – regionalna konferencija, zbornik radova i izbor iz diskusije, 18. 03. 2005, priredili: Srđan Dvornik i Vedran Horvat, Zagreb: Fondacija Heinrich Boll.
- 185) Sakan, M., Osnove geopolitike Rumunije.
Dostupno na sljedećem linku:

- <http://svarog.nubl.org/wp-content/uploads/2014/12/OSNOVE-GEOPOLITIKE-RUMUNIJE.pdf> (pristup ostvaren: 04. 03. 2017).
- 186) Šuković, M. (1999), O mjerilima sadržine, dometa i značaja parlamentarizma u Crnoj Gori 1906-1914, u: Parlamentarizam u Crnoj Gori i istorijski korijeni i razvoj (zbornik radova sa okruglog stola istorijskog instituta), Podgorica: Istorijski institut Crne Gore.
- 187) Šnaper, D. (1996), Zajednica građana: o modernoj ideji nacije, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci.
- 188) Šiber, I. (2005), Zemlje u tranziciji između demokratske norme i autoritarne svijesti, str. 71-82, u: Slaba društva i nevolje sa pluralizmom (regionalna konferencija, zbornik radova i izbor iz diskusije, 18. 03. 2005), priredili: Dvornik i Horvat, Zagreb: Fondacija Heinrich Boll.
- 189) Šušnjić, Đ. (1997), Dijalog i tolerancija, Beograd: Čigoja štampa.
- 190) Šešić M. D., Stojković B. (2007), Kultura – menadžment, animacija, marketing, Beograd: CLIO.
- 191) Širinić, D. (2012), Political Representation: Subjects, Contents and Agents, str. 114–137, u: Politička misao: časopis za politologiju, Vol 49, No. 5–2012, Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta. Dostupno na sljedećem linku: file:///C:/Users/pc/Downloads/Politicka_misao_5_2012_114_137.pdf (pristup: 11. 04. 2017).
- 192) Tadić, B. (1996), Sociologija politike, Podgorica: Unireks.
- 193) Topić, T. (2011), Bosna i Hercegovina – podijeljena
Politički život: časopis za analizu politike, br. 3–2011, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Dostupno na sljedećem linku: <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/Politicki-zivot-broj-3.pdf> (pristup: 25. 05. 2017).
- 194) Tripković, M. (1992), Sociološke teorije, Novi Sad: Institut za filosofiju i sociologiju Filozofskog fakulteta.
- 195) Tomić, S. (2013), Kako objasniti varijaciju nezavisnih centralnih banaka, u: Politički život: časopis za analizu politike, br. 7–2013, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Dostupno na sljedećem

- linku: <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/politicki-zivot-7.pdf> (pristup ostvaren: 11. 12. 2018).
- 196) Tranzicija gospodarstva: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Mostaru 10. prosinca 1996. g., Mostar: Ekonomski fakultet Sveučilišta; Split: Ekonomski fakultet Sveučilišta.
- 197) Tomanović, V. (2000), Strukturne i kulturne uslovljenosti demokratije i procesi u zemljama postsocijalističke transformacije, str. 1-17, u: Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije (zbornik radova a međunarodnog naučnog skupa održanog u Ulan Udeun i Moskvi 5-8. jula 1999. u saradnji sa Institutom za socijalno-politička istraživanja Ruske akademije nauka), Beograd: Institut društvenih nauka.
- 198) Tartalja, S. (2002), Odgovornost i tolerancija, str. 375-397, u: Postkomunizam i demokratske promene: demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema (priredili: Vasović, Pavlović), Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.
- 199) Tomović, S. (2006), Parlamentarna demokratija, str. 7-21, u: Glasnik odjeljenja društvenih nauka, Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- 200) Trkulja, J. (2005), Tegobna tranzicija u Srbiji, str. 20-30, u: Slaba društva i nevolje sa pluralizmom (regionalna konferencija, zbornik radova i izbor iz diskusije, 18. 03. 2005), priredili: Dvornik i Horvat, Zagreb: Fondacija Heinrich Boll.
- 201) Vasović, V. (2002), Nova raskršća postkomunističke demokratije, str. 29-71, u: Postkomunizam i demokratske promene: demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema (priredili: Vasović, Pavlović), Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.
- 202) Vuković, S. (1994), Pokretljivost i struktura društva, Beograd: Institut za sociološka i kriminološka istraživanja.
- 203) Vico, S. (2013), Da li koncept aktivne medijske publike ukazuje na radikalnu promjenu odnosa moći između proizvođača i potrošača medijskih sadržaja?, u: Politički život: časopis za analizu politike, br. 7–2013, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Dostupno na sljedećem

- linku: <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/politicki-zivot-7.pdf> (pristup: 11. 12. 2018).
- 204) Vujović, S. (2003), Urbane promene i tranzicija, str. 141-150, u: Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
 - 205) Vukićević, S. (1998a), Simuliranje promjene (transformacija socijalizma), Podgorica: Univerzitet Crne Gore; Cetinje: "Obod".
 - 206) Vukićević, S. (2005), Sociologija: filozofske pretpostavke i temeljni pojmovi, Beograd: Plato; Nikšić: Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore.
 - 207) Vukićević, S. (2011), Ontološke iracionalnosti savremenog svijeta, Nikšić: Filozofski fakultet, Institut za sociologiju i psihologiju.
 - 208) Vukićević, S. (1998b), MIT o nauci i obrazovanju, Cetinje: "Obod".
 - 209) Vukićević, S. (2003), Crna Gora na prelazu milenijuma, Cetinje: Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore "Đurde Crnojević".
 - 210) Vidojević, Z. (1997), Tranzicija, restauracija i neototalitarizam, Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za sociološka istraživanja.
 - 211) Vidojević, Z. (2000), Pretpostavke i izgledi demokratije u Istočno-evropskim zemljama, str. 37-52, u: Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije (zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Ulan Udeun i Moskvi 5-8. jula 1999. u saradnji sa Institutom za socijalno-politička istraživanja Ruske akademije nauka), Beograd: Institut društvenih nauka.
 - 212) Vidojević, Z. (2000), Demokratija, međunarodni sklop moći i stanje u Jugoslaviji, str. 171-180, u: Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije (zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Ulan Udeun i Moskvi 5-8. jula 1999. u saradnji sa Institutom za socijalno-politička istraživanja Ruske akademije nauka), Beograd: Institut društvenih nauka.
 - 213) Vidojević, Z. (2003), Srbija u globalizaciji i globalizacija u Srbiji, str. 53-66, u: Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost (okrugli sto), Beograd: Fridrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
 - 214) Vasiljević, B. (2002), Politekonomska dimenzija privatizacije, str. 427-433, u: Postkomunizam i demokratske promene: demokratska rekonstrukcija države i

- političkog sistema (priređili: Vasović, Pavlović), Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.
- 215) Vučićević, D. (2012), Uloga političkih partija u procesu konsolidacije demokratije u Srbiji, str. 31–64, u: Politička revija, br. 3–2012, Institut za političke studije – Beograd.
- 216) Vujačić, M. (2013), Federalizam u doba krize: modernizacija američkog federalizma od Građanskog rata do Novog dogovora, u: Politički život: časopis za analizu politike, br. 7–2013, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
Dostupno na sljedećem linku:
<http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/politicki-zivot-7.pdf> (pristup o.: 11. 12. 2018).
- 217) Vuletić, V. (2003), Globalizacija: mit ili stvarnost (sociološka hrestomatija), Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- 218) Verderosa, A. (60/2007), After the Split: Slovakia, Czech Republic and the Path to Democratic Consolidation, Osteuropa-Instituts der Freien Universität Berlin; Arbeitsbereich Politik und Gesellschaft; Herausgeber: Klaus Segbers; Redaktion: Kristina Klinkforth.
- 219) Veber, M. (1976a), Privreda i društvo I, Beograd: Prosveta.
- 220) Veber, M. (1976b), Privreda i društvo II, Beograd: Prosveta.
- 221) Weber, B. (2005), “Pluralizam samoupravnih interesa”, konformistička pobuna i privid (stranačkog) pluralizma, str. 55-59, u: Slaba društva i nevolje sa pluralizmom (regionalna konferencija, zbornik radova i izbor iz diskusije, 18. 03. 2005), priredili: Dvornik i Horvat, Zagreb: Fondacija Heinrich Boll.
- 222) Živković, S. (2017), Rođeni da (ne) glasaju: demografske karakteristike kao prediktori izborne apstinencije u Crnoj Gori, u: Politički život: časopis za analizu politike, br. 13–2017, Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
Dostupno na sljedećem linku:
<http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2017/03/Politicki-zivot-13-za-sajt.pdf> (pristup: 14. 09. 2018).

223) Žiropada, Lj. (2005), Pojedinac i društveni kontekst, Beograd: Čigoja štampa.

NOVINSKI ČLANCI – dostupni na sljedećim linkovima:

- 1) Epilog referenduma: Premijer Katalonije proglasio pobjedu, Madrid ne priznaje, krvoproliće na ulicama.
LINK: <https://www.alo.rs/vesti/svet/katalonci-u-redovima-cekaju-otvaranje-biralista/125224/vest>
(pristup: 23. 12. 2017).
- 2) Ko još želi nezavisnost?
LINK: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/2890101/ko-jos-zeli-nezavisnost.html>
(pristup: 02. 10. 2017).
- 3) Četvrt veka od portugalske “karanfil-revolucije”.
LINK: https://www.vreme.com/arhiva_html/vb8/12.html (pristup: 05. 11. 2018).
- 4) Ikona portugalske demokracije.
LINK: <https://www.portalnovosti.com/ikona-portugalske-demokracije> (pristup: 03. 11. 2018).
- 5) Grčka: Siriza pobijedila na izborima.
LINK: <https://portalanalitika.me/clanak/174346/grcka-siriza-pobijedila-na-izborima> (pristup: 05. 12. 2018).
- 6) Šta je EU donela Grčkoj.
LINK: <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/sta-je-eu-donela-grckoj.html?alphabet=1>
(pristup: 03. 11. 2018).
- 7) Grčka – kriza ubija demokratiju: Grci očajavaju zbog nemoći demokratski izabраниh političara da se suoče sa ekonomskom krizom.
LINK: <http://kodex.me/clanak/16814/grcka-kriza-ubija-demokratiju> (pristup: 03. 11. 2018).
- 8) Valensa, ipak, bio špijun?
LINK: <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:647288-Valensa-ipak-bio-spjzun> (pristup: 23. 12. 2018).
- 9) Rezultati ranijih izbora.
LINK: <https://www.cdtmn.org/2016/09/23/rezultati-izbora-2006-2009-i-2012/> (pristup: 03. 02. 2019).

10) Konačni rezultati izbora.

LINK: <https://www.cdtmn.org/2016/11/02/konacni-rezultati-izbora/> (pristup: 03. 02. 2019).

11) Vujanović pobjednik izbora u Crnoj Gori.

LINK: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/vujanovic-pobjednik-izbora-u-crnoj-gori> (pristup: 03. 02. 2019).

12) Crna Gora: Državna izborna Komisija – konačni rezultati izbora za Predsjednika Crne Gore.

LINK: <http://dik.co.me/wp-content/uploads/2018/04/konacni-za-objavu.pdf> (pristup: 03. 02. 2019).

13) Sprovođenje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju.

LINK: <https://www.eu.me/mn/psp/sprovođenje-sporazuma-o-stabilizaciji-i-pridruživanju> (pristup ostvaren: 28. 10. 2018).

BIOGRAFIJA AUTORA (DOKTORANDA)

Zoran JOVOVIĆ, rođen 18. 12. 1986. godine u Nikšiću (Crna Gora). U istom gradu završio osnovnu i srednju školu.

Studije sociologije upisuje na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore (školske 2005/2006) i iste završava u rekordnom roku 30. 06. 2008. godine sa srednjom ocjenom B. Iste godine (školske 2008/2009) upisuje specijalističke studije sociologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore i završava ih u roku 15. 07. 2009. godine, odbranom diplomskog rada „Sociološki aspekti multikulturalnog menadžmenta u turizmu – sa posebnim osvrtom na religijski turizam.“ Studije je završio sa prosječnom ocjenom 10.00 (A).

Na istom fakultetu, školske 2009/2010. upisuje postdiplomske magistarske studije sociologije. Studije je završio 2010. godine sa prosječnom ocjenom 10.00, a magistarsku tezu pod nazivom „Sociološka tipologija radnih organizacija u turizmu Crne Gore“ odbranio je 15. februara 2011. godine sa ocjenom 10, pred Komisijom – prof. dr Ratko Božović (Fakultet Političkih nauka Univerziteta u Beogradu), prof. dr Slobodan Vukićević – mentor (Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore) i prof. dr Mihajlo Mijanović (Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore).

Odmah, to jest školske 2011/2012. upisuje doktorske studije sociologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore, polaže sve predviđene ispite, usresređuje se na oblast sociologije politike i u saradnji sa mentorom radi na izradi polaznih istraživanja. Odlukom Senata Univerziteta Crne Gore, na sjednici 29.05.2014. prihvaćena je doktorska teza pod nazivom „Demokratska tranzicija u Južnoj i Istočnoj Evropi“ kao podobna za izradu; prof. dr Čedomir Čupić sa Fakulteta Političkih nauka Univerziteta u Beogradu imenovan je za mentora za izradu predmetne doktorske disertacije.

Glavne oblasti naučnog interesovanja su mu iz sociologije politike/političke sociologije (sociologije demokratije), teorija društvenih promjena i razvoja (tranzicija i konsolidacija), političke antropologije, sociologije morala, sociologije radnih organizacija, sociologije turizma, sociologije obrazovanja i sociologije vaspitanja. Do sada je (u domaćim i stranim časopisima) objavio preko petnaest (15) naučnih radova iz navedenih disciplina i deset (10) prikaza. Tečno govori engleski i italijanski jezik.

Prilog 1.

Izjava o autorstvu

Potpisani-a ZORAN JOVOCIĆ
Broj indeksa/upisa 1/11

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

DEMOKRATSKA TRANZICIJA U JUŽNOJ I ISTOČNOJ
EVROPI

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija ni u cjelini ni u djelovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih ustanova visokog obrazovanja,
- da su rezultati korektno navedeni, i
- da nijesam povrijedio/la autorske i druga prava intelektualne svojine koja pripadaju trećim licima.

u NIŠIJEU, 5. 02, 2025.

Potpis doktoranda

Zoran Jovović

Prilog 2.

Izjava o istovjetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora ZORAN JOVović
Broj indeksa/upisa 111
Studijski program SOCILOGIJA
Naslov rada DEMOKRATSKA TRANZICIJA U JUŽNOJ I ISTOČNOJ EVROPI
Mentor PROF. DR. EDOMIR ČUPIC
Potpisani/a _____

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovjetna elektronskoj verziji koju sam predao/la za objavljivanje u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore.

Istovremeno izjavljujem da dozvoljavam objavljivanje mojih ličnih podataka u vezi sa dobijanjem akademskog naziva doktora nauka, odnosno zvanja doktora umjetnosti, kao što su ime i prezime, godina i mjesto rođenja, naziv disertacije i datum odbrane rada.

u Nikšiću, 5.02.2025.

Potpis doktoranda
Zoran Jovović

Prilog 3.

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetu biblioteku da u Digitalni arhiv Univerziteta Cme Gore pohrani moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

DEMOKRATSKA TRANZICIJA U JUŽNOJ I ISTOČNOJ EVROPI

koja je moje autorsko djelo.

Disertaciju sa svim prilogima predao/la sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni arhiv Univerziteta Cme Gore mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo
2. Autorstvo – nekomercijalno
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerade
4. Autorstvo – nekomercijalno – dijeliti pod istim uslovima
5. Autorstvo – bez prerade
6. Autorstvo – dijeliti pod istim uslovima

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci, kratak opis licenci dat je na poledini lista).

u Niksiču, 5.02.2025.

Potpis doktora/ke
Zdravko

